

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

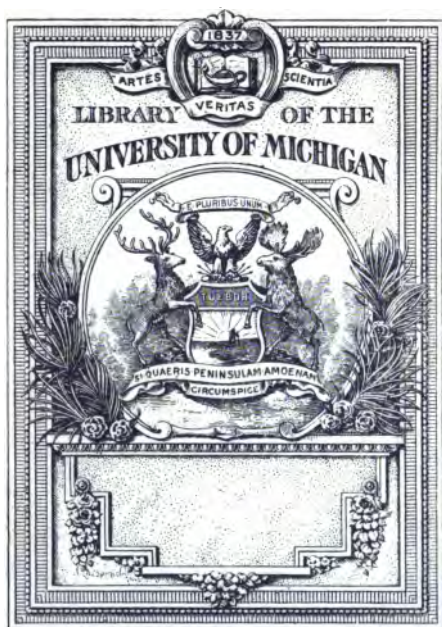
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A 468431

3. 4. 5. 7

1/1

2

82

1887

C. SALLUSTI CRISPI
CATILINA IUGURTHA
HISTORIARUM

40297

RELIQUIAE CODICIBUS SERVATAE

ACCEDUNT

RHETORUM OPUSCULA SALLUSTIANA

HENRICUS IORDAN

TERTIUM RECOGNOVIT

BEROLINI

APUD WEIDMANNOS

MDCCLXXXVII.

AUGUSTO · WILMANNS

AMICO · VETERI

IN · MEMORIAM

CONSORTII · REGIMONTANI

D · D · D

HENRICUS · IORDAN

Rechts. 4-28-27 6m6.

a*

PRAEFATIO EDITIONIS TERTIAE.

Divenditis secundae editionis exemplis haud volenti mihi tertiam adornandi munus iniunctum est, quippe occupato in iusto plenoque Bellorum apparatu digerendo. quare refigenti illum lectionum delectum eam mihi dixi legem, ut adiutus multorum ope codicum, quorum unum eumque perbonum nemodum attigerat, omnem critici instrumenti materiam denuo recognoscerem — quare exempli causa nequis dubitet quin C. 59, 5 praeter Parisinum lectionis *inermos* mihi praesto fuerint testes — ut, vitiis sive typhotetarum sive meis textum emacularem — veluti illud C. 34, 2 *Massaliam* delevi contra memoriam librorum omnium nescio quo casu invectum — grammaticorum testimonia ad subsidia critica nova instaurarem, sed idem veterem diorthoseos rationem ut integram nunc quoque servarem. in orationibus epistulisque ex Historiis excerptis paene nihil mutavi, pauca, de quibus suo loco dictum est, in eorundem reliquiis Berolinensibus et Vaticanis. praeterea lectorem moneo Sallusti in Ciceronem et invicem invectivas in eclosi operum Tullianorum Teubneriana anno 1879 ita habitas prodisse, quasi mea Sallusti editio, quae prodiiit anno 1876, non novam eis recensendis adtulisset normam. sed haec mea editio dum prela exercet, nuntius adfertur laetissimus recuperatae in codice Aurelianensi palimpsesto Historiarum partis haud exiguae. consentaneum est me opus intermittendum curasse, donec huius thesauri usurpandi facultas publicis de eo relationibus facta esset. quod cum spe lentius eveniret, Edmundum Haulerum v. d., thesauri illius inventorem doctissimum, precibus adii, ut quod eius in publicum nondum editum esset eo utendi mihi beneficium privatim concederet. quibus ille precibus cum humanissime satis fecerit, edendi haec nova Historiarum fragmenta curam quam maturrime potui ita egi, ut inventoris vestigia artissime premerem oppressis eis cogitationibus, quas spero me brevi tempore suo loco esse aperturum.

Dat. Regimontii d. 6. Nov. 1886.

Henricus Jordan, subita morte die X. Novembris anni superioris correptus, plenam fragmentorum Aurelianensium editionem, quam opperiri volui, non vidit. Novorum fragmentorum, quae tria foliorum paria ex parte mutila efficiunt, alia aliis locis Edmundus Hauler de multis docte commentatus publici iuris fecit — in „Archiv für latein. Lexicographie“ III p. 305: libri II fragm. IX. X; in academiae Vindobonensis Indice („Anzeiger“) 1886. XXII: libri II fragm. VII—XII. XVI et libri III fragm. I. II; in Studiis Vindobonensibus VIII p. 315 unius foliorum paris, quo cum membranae Berolinenses olim cohaeserunt, fragmenta adiectis Berolinensibus et imagine novi foliorum paris: libri II fragm. I—VI; in „Revue de philologie“ X p. 113 eadem cum nonnullis ceterorum foliorum particulis: libri II fragm. VIII. IX. XIII. XIV. XV; in academiae Vindobonensis Actis („Sitzungsberichte“) 1886 p. 615: libri II fragm. VII—XII. XVI et libri III fragm. I. II — et nuper universa fragmenta brevi commentario critico et exegetico instructa ac suis Hartelii Mommseni Woefflini emendationibus observationibusque ornata in Studiis Vindobonensibus IX p. 25 comprehendit. Hauleri editiones secutus recensionem ab Jordano inceptam ego, cui munus absolvendae operae amicus detulit, ad finem perduxit.

Regimontii Kal. Mai 1887.

Paulus Krueger.

PRAEFATIO EDITIONIS SECUNDAE.

Altera haec Sallustii editio qui factum sit ut priori simillima ac paene gemina evadat, nunc paucis exponere visum est, ne cum in ipsis commentariolis eorum, quae his decem annis ad verba Sallustii sananda multa multi deprompserunt, consulto vix tantillam partem tetigero, aequis iudicibus videar aliena cum fastu despicere, at mea aut stolide tenax aut per socordiam tueri. est autem in animo sepositis mox consummatisque eis studiis, quibus iam diu distineor, periculum facere in adornanda maiore quam dicunt editione. interim ne hanc quidem quam paulo emendatiorem emitto plane inutilem fore spero.

Sed primum omnium video peccatorum quorundam merorum mihi veniam esse expetendam: invitus enim olim peccavi omissa Caroli Zangemeisteri memoria, cui debebatur Vegetianorum codicum notitia accurata Cat. c. 7, 4 subscripta, item Cortii nomine omisso nimirum eius coniecturae auctoris, quam in praefatione de *feliciter* vocabulo extremae Iugurthini belli parti inlato proposueram. atque ut excusandi gratiasque agendi munera coniungam, gratissimum hoc loco animum profitear primum viris inlustrissimis Heinemano et Pluygersio atque Nicolao du Rieu, thesaurorum WolfenbuteLANorum Leidensiumque largitoribus liberalissimis, deinde Francisco Rühllo nec non Keilio Halmioque, quorum ille beneficio plane singulari me devinxit, hi solita comitate quaestionum meorum solutores extitere promptissimi. de quorum virorum symbolis suo loco infra singillatim expositum est. nunc ad rem redeo.

BELLORUM igitur CATILINARIUM et IUGURTHINI recensiois fundamentum et olim habui Parisinum librum Sorb. 500, quippe quem tunc solum ex optimi generis libris pessime conlatis nactus accurate cognovissem, et nunc sequor ducem primum, postquam intellexi eum nec simillimo illi Parisino 1576, cuius

lectiones Wirzium programme Aroviensi a. 1867 accuratius quam ab Dietschio factum erat exscripsit, nec Nazariano nec ulli denique omnium quotquot mihi innotuerunt sinceritate scripturae cedere. itaque donec conlatis eiusdem generis omnibus aut maxima eorum parte de propagine eorum certius iudicavero, visum est unius illius vestigiis paulo artius insistere quam tum licebit iterumque in eorum criminationem ultro incurrere, qui me servili eius captum esse amore conclamarunt. quod negotium ne inritum esset quoniam ante omnia meorum de codice isto testimoniorum fide efficiebatur, sane exoptata evenit eiusdem Wirzii opera in eodem libro conferendo posita. nam quas ille minutias, ut ait, a me praetermissas l. s. s. supplementi instar edidit, earum scito longe maximam partem in meo me exemplo a. 1867 adnotavisse, sed consulto omisisse, tamquam errores a librario inter scribendum commissos et plerumque ab ipso correctos. pauca ille ut fit adnotavit quae ipse omiseram: unde his terve Wirzii nomen commentariis meis insertum invenies. sed de his rebus alibi accuratius disseram. hoc loco eorum ex numero, qui de codicibus Sallustianis nuper disseruerunt, unius mihi Caroli Nipperdeii placita respicienda esse censeo: quem virum iudicii sobrietate atque sermonis latini peritia insignem quis non doluerit his litteris praematura morte ereptum esse? is igitur programme Ienensi a. 1872 (p. 16 s.) cum alios codices antiquos (inter quos Parisinorum illorum utri palma sit deferenda in incerto esse probe intellexit) tum Nazarianum, Wolfenbutechanum antiquissimum itemque antiquissimum Leidensem emendationi quam maxime usui fore brevi disputatione significavit; ac Leidensi quidem, quippe qui et antiquus sit et lacunae illius, qua primae quae dicitur familiae codicum cognatio stabilita est, partem expleat, multum essetribuendum, dummodo sitne ista pars, qua ceteri carent, aut prima manu scripta aut certe non tempore recenti suppleta constaret. sed in his sunt quae vellem declarasset non significasset vir egregius. namque de Nazariano utpote de codice inter bonos non optimo putabam me abunde dixisse ea dissertatione quae primo Hermae volumine inserta est; eiusdem generis esse videtur Wolfenbutechanus. at aliter statuendum erat de Leidensi: quem cum ne Dietschius quidem Gerlachiusve inspexissent, sane intererat rescire quid rei esset. itaque codicem Leidensem (Voss. lat. oct. 73 *) excussi huc transmissum mihi ea liberalitate qua

---

[*] Sic non, 75, ut anno 1876 typothetae errore impressum est.]

qui praesunt inclutae academiae Lugdunensis bybliothecae solent adiuuare studia liberalia nationum omnium. scriptus est codex saeculo undecimo in quaternionibus, quorum numeri extant antiqui in imis ultimarum cuiusque paginarum marginibus praeter quintum et octavum cultro recisos. ultimi quaternionis folia ingentibus lacunis hiant, ut ratiocinando inuenias finisse eum in verbis Iug. 110, 5 ceteraque compluisse folium sive singulare sive noni quaternionis primum. quod folium periit. iam licet plures uno librarii in pertexenda oratione Sallustii desudasse videantur versiculorumque numerus sit in quaternionibus quattuor prioribus XXXI, in posterioribus XXVI, tamen liquido apparet totum codicem et eodem tempore neque ex diversis archetypis transcriptum esse. quid quod ea ipsa pars Iugurthae, qua carent primi ordinis libri, in hoc codice manu eiusdem librarii qui proxima exaravit his ipsis suo loco continuatur. nihilominus per totum librum artissimae cum codicibus ordinis primi cognationis notae deprehenduntur. cuius rei sane memorabilis causam inveni hanc esse. scilicet certissimis argumentis mihi constat ex eodem archetypo hunc librum esse transcriptum e quo eodem tempore transcriptus est liber Vaticanus 3325 qui olim fuit s. Petri in monte Blandinio apud Gandavum. in eo autem libro illa Iugurthae pars omissa suo loco manumque aetatis eiusdem licet diversa a prima in calce libri adiecta est. apparet igitur Leidensis codicis librarium in ipso archetypo illam partem repperisse suppletam suoque loco inseruisse, Blandiniani scriptorem non item. hoc igitur documento longe quam antea fieri potuit clarius edocemur iam saeculo undecimo utriusque familiae exemplaria complura extitisse eisque inter se conlatis mixti cuiusdam generis codices originem debere. ceterum Nipperdeus cum etiam ex Havercampi exilibus testimoniis de praestantia libri Leidensis coniecturam cepit, licet id quod ego exposui non potuerit odorari, recti quo callebat sensum comprobavit. sed nunc Vaticani atque Leidensis codicum lectionibus comparatis — exscripsi autem utriusque libri discrepantiam totam quam potui accuratissime — luculenter mihi apparuit archetypum illud ipsum Parisino utrique, quorum exigua est diversitas, in rebus plerisque prorsus geminum esse. pertinet hic consensus etiam ad extremam Iugurthini belli partem, quam infra dixi longe etiam crebrioribus quam adhuc visum est omissionibus hiare. unum locum excipiam de quo propter ipsam singularitatem hoc loco lectorem accuratius edocere iuvat. nam Iug. c. 94, 1 cum in solo libro Parisino Sorb. 500 traditum sit

ceterum illi qui e centuriis erant praedocti e. q. ss., in ceteris eiusdem generis plurimis optimisque (itaque manu altera in Parisino 1576) *qui centuriis praeerant*, in deterioribus (itaque in Nazariano) *qui et centuriae praeerant*, a quibus non multum recedit alterius familiae optimus his *qui centurionibus praeerant*, denique cum in aliquot libris primi generis aut prima manu (ut in Parisino 1576) aut secunda scriptum sit *qui ascensuri, erant*, ab his omnibus lectionibus archetypus ille de quo agitur diversa habuit haec *et qui centuriones erant*, eaque in Leidensi fideliter expressa, in Vaticano correctoris manu ita mutata sunt ut in deterioribus Nazarianoque extare indicavi. in tanta scripturae optimorum librorum discrepantia olim Parisini mei patrociniū audacter suscepi abiectis ceteris lectionibus, quippe quae coniecturarum partim plane absurdarum partim non nimis probabilium instar essent. ac ne nunc quidem eorum quae tum disputavi prorsus me paenitet. at vero dum de aliquot Sallustii locis paulo impeditioribus cum discipulis colloquor, fuit qui istum optimorum testium dissensum debere ab antiquo glossemate repeti non inepte coniceret. itaque quamvis apte sit a Ludovico Carrione illud *qui ascensuri erant* excogitatum, tamen si illa quae primi generis libri post vocabulum q. e. *illi* inserunt rescideris, sententiam restitueris nec mancam nec exilem hanc *ceterum illi praedocti ab duce* e. q. ss. qua de re nunc quidem pluribus quaerere mitto. sed, ut redeam unde digressus sum, in ceteris rebus is est optimi huius archetypi cum reliquis consensus ut spes sit fore ut tribus quattuorve aliis eiusdem familiae libris eadem diligentia excussis paucissimisque ascitis e genere altero ingens ceterorum librorum cohors possit secure abici, quippe quorum errores ad stabiliendum textum eum, qui fere ultimis Romani imperii temporibus vulgo circumferebatur, plane nihil contribuat. scito igitur hunc quoque librum cuius apographa extant Vaticanum et Leidense me numerare inter libros familiae C eumque quam proxime abesse a Parisino meo. verbo tangam codicem Rostochiensem, qui Octavii Clasonis diligentia innotuit, esse e genere deteriorum eumque vix quicquam continere quod memoria dignum sit praeter glossam illam magistelli alicuius aetatis mediae, quam quia sui similes aliquot alias habeat, quae sintne Sallustii an insiticia dubitari solet, adscripti ad Cat. c. 58, 9.

Vaticanum librum 3864 contenderam pendere ab archetypo satis antiquo, immo fortasse eo libro, e quo familia C descendit, longe antiquiore, sed grammatici alicuius, qui emen-

daverit ut potuerit, opera audacissima ita correcto, ut ubi a ceterorum omnium memoria solus discrepet non solum de collocatione verborum similibusque suspectae fidei testis habendus sit, sed de gravissima quaque discrepantia. eam sententiam, quam primus ego proposui, aut abiciendam esse aut ita immutandam, vix ut quicquam summae rei supersit, nuper acri contentione evincere studuerunt Weinholdus Dieckius Boesius dissertationibus academicis Lipsiensi Ienensi Gottingensi: quibus scriptionibus ingenue ut fatear prorsus nullum aut, ne Dieckio, qui paulo prudentius ceteris rem egit, debitam laudem surripuisse videar, perexiguum fructum ad rem diiudicandam natum esse existimo. scilicet qui negaverit illa Vaticani codicis *haec quae scribo* (Iug. 24, 9) *vos oratum* (ib. 1) *incertum est* (ib. 3) *vostri* (C. 33, 2) similiaque, e quibus quod primo loco posui ne potuisse quidem a Sallustio scribi propediem demonstrabitur conlato Tulliano usu, illa igitur qui negaverit esse emendatoris male scioli grammaticesque intempestive memoris, eum ne maiore quidem argumentorum molimine posse doceri putaverim. a quo incepto hoc loco utique abstinendum est. itaque satis habeo iterum ad Nipperdeii commentationem digitum intendisse qui numquam se aliter de libro Vaticano sensisse dixit atque ego exposuissem anno 1867. — denique extitit qui ab imitatorum Septimii et Sulpicii Severi oratione dubiorum Sallustii locorum interpretationem, corruptorum medelam longe certiore quam a codicibus petendam esse existimaret. sciunt qui Cortii commentarios bonae frugis plenos pertractarunt nec novum esse hoc argumentandi genus et quam sit periculosum; concedent etiam neque Cortium nec si qui paulo accuratius rem perpenderit ita abusos esse imitatorum sermone ut nuper factum est ab Henrico Pratje dissertationis Gottingensis a. 1874 p. 59 (ubi auctore Septimio in Sallustianum textum haec inferuntur Iug. 32, 1 *haec atque alia huiuscemodi saepe inserendo Memmii populo persuadet*) nec denique par erat meum de codicis *P* scriptura silentium in eo loco mirari quem perisse in *P* testatus eram pagina antecedente. sunt tamen et in his Sallustii imitatoribus et in aliis multis, velut in Sexto Victore, quae non sine fructu posse ad recuperandum textum Sallustianum eum qui inde a media imperatorum aetate vulgatur adhiberi editionis maioris commentarii aperient. hanc autem quaestionem pendere a iusta testimoniorum grammaticorum aestimatione cuiusvis apparebit. haec testimonia scito me denuo pertractasse omnia, Arusianeorum autem lectiones libri Perizoniani 84 accepisse ab Henrico Keilio.

ORATIONES et EPISTULAS excerptas de HISTORIIS non aliquot in libro Vaticano extare verum quotquot olim Historiis insertae fuerint puto me demonstravisse Hermae volumine sexto p. 74 s. continet enim codex ille, quem dixi diorthotae grammatici operam redolere, etiam orationes epistulasque excerptas de Bellis omnes praeter responsum senatus Iug. 103, 5, quod tanquam ex actis publicis depromptum lectione et imitatione scholastica indignum videbatur esse, cum tamen idem ille grammaticus paucula illa Catilinae verba C. 44 a sylloga sua nollet abesse. quodsi quis contra monuerit prae Historiarum amplitudine videri mire exiguum esse orationum et epistularum numerum (supersunt enim sex de Historiis, de Bellis quindecim), reputet velim praecipua ornamenta Historiarum, quibus quasi quibusdam luminibus rerum gestarum telam distinxerit, Sallustium habuisse prolixas regionum descriptiones doctasque de originibus moribusque exterarum gentium commentationes. praeterea ibidem docui eclogarium illas orationes epistulasque eo ordine compositas edidisse quo in suo quaeque opere sese excipiebant, ita tamen ut, id quod ipsum pertinet ad consilium grammatici, orationibus Bellorum atque Historiarum coniunctis subiceret epistulas omnes, eclogisque Bellorum eclogas Historiarum. qui ordo uno loco a librario aut Vaticani codicis aut archetypi eius turbatus est Adherbalis epistula epistulae Pompei postposita. hic enim fuit ordo in sylloga: orationes Bellorum Catilinarii *Catilinae* (20) *Manlii* (33) *Caesaris* (51) *Antonis* (52) *Catilinae* (58) — Iugurthini *Micipsae* (10) *Adherbalis* (14) *Memmi* (31) *Marii* (85) *Sullae* (102) *Bocchi* (110) — Historiarum *Lepidi* et *Philippi* (ex primo) *Cottae* (ex secundo) *Macri* (ex tertio); epistulae Bellorum Catilinarii *Catilinae* (35) *Lentuli* (44) — Iugurthini *Micipsae* (9) * *Adherbalis* (24) — Historiarum * *Pompei* (ex secundo) *Mithridatis* (ex quarto). solae igitur quas stellulis insignivi epistulae locum commutarunt.

HISTORIARUM FRAGMENTUM VATICANUM nunc editur ad fidem archetypi a me a. 1867 diligenter tractati. qua de re pluribus expositum est Hermae volumine quinto p. 336 ss. in his laciniis examinandis describendisque quoniam haud paulum a me temporis consumptum est, non mirum est quod nonnulla aliter et rectius puto lecta sunt atque ab hominibus doctis eis a quibus enotata ex eis scripturae discrepantiam priori editioni inserueram. apparuit autem Maium Niebuhrium Marinium (cuius lectiones ex autographo transcriptas paulo pleniores exhibere visum est) pleraque egregia accuratatione administrasse. — item PALIMPSESTUM BEROLINENSE, cuius titulo ut tandem aliquando

scriptoris sui nomen pro falso Livii reddatur, eos rogamus penes quos harum rerum in bybliothea Berolinensi arbitrium est, nunc exhibeo a Studemundo et a me a. 1867 coniuncta opera iterum examinatum. quod negotium licet in plerisque male cesserit, ut acquiescendum fuerit in eis quae olim Pertzio apparuerunt, tamen praeter alia confirmavit ea quae prioris editionis praefatione contra Pertzium disputavi. de his quoque plenius relatum Hermae secundo p. 82 ss. praeterea commentariolo meo inserui coniecturam Mommseni per litteras mecum communicatam a. 1868.

Curavi igitur ut Bella Sallustii Historiarumque quod codicibus servatum est (nam ea quae grammaticorum aliorumque testimoniis debentur nunc quoque seposui) iterum quam accuratissime ederentur ad fidem codicum archetyporum. a coniecturis enumerandis, quarum subolem post annum 1867 pullulare non desisse consentaneum est, nunc quoque consulto abstinui, nisi quod praeclarae in his litteris auctoritatis nominibus aliquid largiendum fuit. et admonere poterat eos qui optima quaeque corrigendo scriptoris difficillimi verbis saepenumero per ludibrium insullarunt, viri summi quemque habitare in hac certe latinarum litterarum parte vix quisquam negaverit, Nicolai Madvigii continentia. quo gratius mihi accidit quod cum perpauca ille Sallustii menda sanare conatus sit Adversariorum volumine secundo, binorum certe medelam invenerit eam in quam ego quoque incidi, alterius antea non suspecti Iug. 95, 3, alterius a multis frustra temptati or. Lepidi 20, quem quidem ita ut nunc exhibetur emendatum auditoribus meis enarravi aliquot adhinc annis. praeterea plures quam vulgo creditur in extremo Iugurtha locos vocabulorum vel singulorum vel complurium omissione luxatos ac deinde inlatis aliis male resartos esse existimo: c. 88, 4. 92, 7. 100, 1 (ubi quod Nipperdeus coniecit Mus. rhe. 1874 p. 206 inserto *nam* post *hiberna* restitui Sallustii manum non magis probo quam ceteras eius coniecturas eodem loco propositas). haec atque alia, veluti restitutum Sallustio adverbium *actutum* (Iug. c. 102, 14), spero me alibi peritis iudicibus esse probaturum. intacta reliqui multa quae probabili ratione sanare nondum contigit, non ea solum quae cruce notavi utpote paulo graviora, ac satius fuisset huic generi etiam illa Cat. 35, 3 (*non quin aes alienum* e. q. s.) adnumerare: haec enim verba neque Nipperdei patrocinio (l. c. 205) neque coniectura mea ab omni dubitatione vindicata esse sero intellexi.

De incerti rhetoris SUASORIIS AD CAESAREM SENEM DE RE PUBLICA inscriptis paulo accuratius quaesivi libello edito a. 1867.

earum alteram esse epistolam ipse scriptor testatur, esse orationem priorem facile apparet. quas suasorias qui conscripsit, quod inter Vespasiani et Hadriani tempora videtur factum esse, eum sua pro Sallustianis voluisse venditare non constat, voluisse Sallustium fingere praecepta imperatori de summa republica dantem sermonis imitatio aliquotiens infelicissimo eventu sed eadem ratione in utroque libro facta arguit, ut supersedere possis eorum scriptionibus lectitandis qui utrum Sallustii sint illa necne et si non sint utrum a duobus an ab uno rhetore conscriptae nunc quoque disceptant, his suasoriis addidi rhetoris incerti *INVECTIVAS SALLUSTII ET CICERONIS* personis tributas, quas scio controversias dici non posse iustas eo significato quo fuere rhetorum controversiae a Seneca patre relatae. has quoque sive invectivas sive controversias dixeris utramque ab eodem rhetore compositas esse evincunt sententiarum ineptiae in utraque consimiles, eadem in detorquendis Tullianis verbis perversitas, aequabilis sermonis impuri habitus, in rebus tractandis sive potius pervertendis malitia utrobique ridicula eademque praeter paucissima quaedam summa exilitas atque adeo errores non nulli pueriles. quae omnia velle tollere coniectando cum sit inepti, sane mireris id quod nunc constat Halmii ratiocinatione potuisse eius farinae commenta et scribi ante Quintilianum — scripta autem esse putaverim a rhetore Romae e provincia advecto urbanique sermonis ignaro — et pro genuinis eorum quorum nominibus inscripta sunt ipsi probari. is enim invectivam Sallustii non eis tantum locis quos Halmius a priorum editorum suspicionibus egregie vindicavit (v. ad c. 1, 1. 4, 7) sed alibi quoque (v. ad 3, 5 ss.) sine ulla suspicionis significatione ut Sallustianam usurpavit. quare mihi quidem non dubium est quin etiam altera illa in Sallustium nec Quintiliani tempore nec tertio quartove saeculis Didii alicuius Epidiivi obscuro nomine inscripta fuerit sed ipsius Tullii (v. ad c. 7, 20). scilicet neque eius hominis qui Sallustianas ad Caesarem suasorias composuit neque vero eorum qui Quinto et Marco Tullii orationes supposuerunt nomina ab ipsis celata innotuisse posteris videntur: ignorabat certe talium scriptionum auctores Asconius. hae invectivae ut paulo emendatiores nunc edantur quam a Baitero factum est primum debeo insigni Francisci Rühlhii comitati, qui meum in usum contulit tres libros Harleianos a se investigatos. horum enim librorum unus (*H¹*) ad confirmandam auctoritatem germani fratris, Wolfenbuttelani (quem non sine fructu post Baiterum ipse contuli huc liberaliter transmissum), exoptatus ac-

cessit, alius (*H*) ea re maxime conspicuus est, quod cum ceteris antiquior esse perhibeatur, tamen eius interpolationis notas traxit quam hucusque e solis recentioribus (Gissensi aliisque) cognoveramus. nihilo minus ubi de illorum fide dubitari potest maximo est usui tertius (*H*²), qui ceteroquin interpolationis peculiaris et paulo audacioris exemplum praebet. horum igitur quattuor librorum integra quam exhibui discrepantia tam plena continetur textus historia ut Monacensium selectas scripturas ex apparatu Baiteriano repetisse satis habuerim. de Tegernseensis lectione (in Cic. 2, 2 *delibuta*) dubitantem Halmius me edocuit. ceterum emendationibus tam meis quam Francisci Schmidtii, auditoris nuper mei, atiquot saltem horum librorum locos persanatos esse confido. sed utriusque orationis originem fontes indolem universam ut potui aperui in commentariolo qui propediem ephemeridibus Berolinensibus edetur*).

Scripsi Regimontii m. Februario a. 1876.

(*) Editus est Hermae Hübneriani t. XI p. 305 ss.]

PRAEFATIO EDITIONIS PRIMAE.

Sallustium edendi consilium maturavit adlatus ad me nuper Parisiis codex omnium quotquot innotuerunt optimus, qui inter Sorbonicos bibliothecae imperialis est n. 500. cuius libri scripturas cum in commentariis Dietschianis noviciorum exemplarium sordibus obrutas viderem, si ab ingruente materie liberarem, Sallusti recensione fundamenta sperabam fore ut solidiora iacerentur. quae spes opinione laetiolem eventum habuit. nam non solum omissas ut sit lectiones multas deprehendi, verum etiam haud paucas, quarum in ipso codice nec vola nec vestigium esset, quasi in eo extarent traditas. quod ne ei viro vitio vertam, qui contulit codicem, sed editori, movet huius incuria qua Monacensis codicis discrepantiam a se exscriptam quaque Vaticani ab Henrico Brunnio enotatam corrumpit. quare de hisce codicibus quaecumque adnotavi meamet fide niti moneo. perraro accidit ut de scriptura nunc quoque dubitaverim, eamque dubitationem solita nota indicavi. ceterum quoniam Hermae volumine primo p. 229 ss. pluribus de crisi Sallustiana disputavi, hoc loco quibus ego et subsidiis et rationibus rem egerim paucis absolvam.

Catilinarii igitur et Iugurthini belli codicum genera maxime duo esse adparet, alterum eorum qui Iugurthini parte quadam (c. 103, 2—112, 3) truncati sunt, alterum eorum qui integri; et illi quidem saeculo decimo scripti sunt plerique omnes, nisi quod Parisinus noster propter *a* apertae et *a* clausae promiscuum usum potius nono tribui debere videtur, horum antiquissimus scriptus est saeculo undecimo codex Monacensis lat. 14477. deinde inter recentiores libros pauci quidam eique saeculo XIV iuniores (tertiam familiam hanc fecit Rothius) servarunt Sallusti sententias in ceteris omnibus omissas tres (v. p.

6, 1. 52, 25. 66, 10), de quibus cum multi etiam nunc dubitent sintne illius, ego Rothianis rationibus prorsus accedo. videntur autem e marginibus libri alicuius paullatim in suam sedem rediisse. sed horum generum propagines alii aliter informaverunt; Rothius Dietschius Wölfflinus: ego sic existimo. quoniam eis locis, quibus verba quaedam excidisse apparet, primum alterumque genus ita consentiunt ut in illo plerumque hiet oratio, in hoc ex arbitrio sarta sit, deinde quoniam graviter corrupta aequae exhibent antiqui et recentiores libri, archetypum generis alterius ex ipso primi generis archetypo aut ex quodam eius exemplo parum emendate scripto prodiisse, sed accessisse ex alio quodam codice partem in mancis exemplaribus omissam. cuius rei nescio an vestigium maneat in verbis Iugurthini c. 103, 2 in primi generis codicibus hoc modo prave scriptis, *tum rursus Bocchus feliciter seu reputando, quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum* hisque continuantur illa c. 112, 3 *pacem vellet* reliqua. secundi generis codices, in quibus extant illa quae in primo exciderunt, non nulli interque eos Monacensis idem illud *feliciter* tenent quod intellegi nequit, at alii invexere perverso conamine *flectitur*, quod Dietschii ad sensum tulit, aliaque etiam ineptiora. mihi *feliciter* in verborum ordinem e margine inrepsisse videtur ibique scriptum esse ab eo librario qui, cum post *necessariorum* codex sive truncatus sive hiatu scripturae lacer esset, feliciter finire Iugurtham indicaret. quodsi recte statui, patet alterius generis archetypum pendere a genere primo. qua de re vix dubitaverit qui eam Iugurthae partem quae praecedat verba illa c. 112 et in primis talia qualia sunt c. 73, 7. 92, 3. 100, 1 perlustraverit. sed is liber, e quo post saeculum decimum accessit Iugurthini pars quae est sub finem, pessimae notae fuisse videtur, quippe tanta est etiam antiquissimorum apographorum discrepantia, tanta mendorum vis, ut illum codicem et neglegenter scriptum et glossis inquinatum fuisse conicias. duces igitur in hac parte operis selegi antiquissimos Monacensem codicem 14477, quem ubi in ceteris partibus adhibui vocavi 'optimum' interpolatorum, et Vaticanum n. 3325 scriptum s. XI, qui olim fuit monasterii S. Petri in monte Blandinio. et in hoc quidem libro, ut in aliis quibusdam primae familiae, omissa pars illa Iugurthae in fine adiecta est manu prima. discrepantiam scripturae universam exscriptam debeo voluntati Augusti Wilmannsii. sed a communi duarum familiarum archetypo toto caelo distare visus est codex ille, e quo saeculo decimo nonove Vaticana orationum

et epistularum sylloga transcripta est. quae licet communis fere hominum doctorum opinio sit, me prorsus aliter iudicare confiteor. confecta est enim sylloga illa ab homine grammatico vigente etiamtum imperio Romano, qui homo quamquam libro sat bono usus est, idem tamen manu audaci non solum verborum ordinem immutavit, id quod etiam Linkerus perspexit, verum etiam ad elegantiae purique sermonis qualem sibi informavit normam multa correxit, immo corrūpit. quare hoc Vaticano codice ita usus sum, ut quae cum Parisino communia habeat ea quam maxime genuina ducerem, quae solus contra ceterorum consensum praebeat ea aut abicerem aut dubitanter probarem. quae cum ita sint, donec accuratius primi generis libri explorati fuerint, idoneum visum est integrae Parisini libri discrepantiae (integram dico praeter orthographiam, vocabula per compendia scripta similiaque) delectum adponere ex scripturis ceterorum eiusdem familiae factum, paucissima vero ex libris interpolatis. denique Vaticani codicis lectiones item integras dedi. praeterea veterum testimonia ea quae notabiliora videbantur commentariis inserui. e quibus cum Frontoniana ambitu et auctoritate ceteris praestent, virum doctissimum W. N. du Rieu de scriptura membranarum palimpsestarum consului. rescripsit liberalissime paucissima nunc in eis paginis in quibus Sallusti verba extant legi posse: binis tamen locis nomen eius adscribendum erat, ceteris Angeli Maii fide standum, cuius Romano exemplo anno 1823 edito usus sum.

Praeter Catilinam et Iugurtham edidi Historiarum reliquias potiores. ac primum quidem orationes et epistulas solo codice Vaticano ad nos propagatas esse eiusque apographa esse exempla saeculo XV scripta certissimo argumento demonstravi musei Rhenani vol. XVIII, cf. huius editionis p. 142, 28. praeterea emendationum quarundam primos auctores inveni conlatis editionibus Romana a. 1490 a Pomponio Laeto Venetis aa. 1509 et 1521 ab Aldo illa hac a Francisco Asulano curatis. eisdem libris usus sum in recensendis incerti auctoris (neque enim duo videntur esse) epistulis ad Caesarem, ratione tamen diversa. nam quo certius de huius rhetoris scribendi genere iudicari posset, visum est ne orthographiam quidem nisi monito lectore immutare.

Historiarum libro secundo qui Berolinensis membranae verba vindicaret primus extitit C. L. Rothius musei Rhenani volumine VIII: quippe C. Cottae orationis principium in quartae columnae reliquiis latere egregio acumine adsecutus est. sed quoniam pro eis quae requirebantur [*dis*]servit et [*fu*]ere

q[uae] tabula Pertzii exhiberet *ieruit* et *aeq*, leviculo sane discrimine, editorem epistula adiit quaesivitque de litterulis illis num iterum inspecta membrana aliter statui posset. respondit ille, olim clarissime comparuisse ea quae extant in tabula, nunc prorsus evanuisse. at mihi in ipsa membrana statim pro *i* littera ante *eruit* apparuit *s* dimidiata, eandemque litteram agnoverunt aliquot homines docti qui quae lis esset ignorarent et Philippus Iaffé vir harum rerum peritissimus. deinde pro litteris *aeq* dispexi ea ipsa quae Rothius voluit *ereq* nisi quod *r* litterae dimidiatae forma prope ad *a* formam accedit. et haec quidem certa esse adfirmo. quare nemo iam opinor Rothiano invento fidem detrahet Liviumque pro Sallustio revocabit. sed praeter haec duo tabulae vitia cetera quae legere potui tam accurate expressa inveni, ut 'codicem' testem fecerim etiam ibi ubi nihil dispexi: siquid dispexi, adscripsi me vidisse.

Reliquae sunt tertii libri Vaticanae membranae post Niebuhrium et Maium ni fallor a nemine relectae. quas cum Romae frustra quaererem, oblatae sunt schedae Caietani Marinii codice Vat. 9113 coniunctae, in quibus inde a fol. 311 inveniuntur et imagines membranarum delineatae et scriptura transcripta. inscripsit his curis suis verba haec 'scheda de fragmenti Sallustiani che copiai moltissimi anni sono da un codice non so bene se della Regina o della Vaticana'. est autem codex Reginensis n. 1283. quem nacti amici mei Eduardus Lübertus Ulricus Köhlerus Augustus Wilmannsius mea causa membranarum scripturam cum exemplo Maiano religiose comparaverunt. quo facto quamquam de singulis fere apicibus litterarum abunde constat, tamen Marinianas lectiones tantum non omnes adscribere visum est: nam pauca quaedam videntur et huic et Niebuhrio clarius olim apparuisse quam nunc apparent. noverat autem schedas illas Marinianas Garatonius, quae de re cf. Kreyssigius Commentationis de Sallusti fragmentis p. 7.

Habes igitur, lector, has Sallustianorum librorum reliquias omnes recognitas ad fidem antiquorum librorum. quibus ita usus sum, ut aliorum meisve coniecturis parcissime indulserim. nam opinionationes extruere, prius quam fundamentum opere solido muniveris, lubricum est nec volui aliud quam id efficere ut, quibus crisin Sallusti tractare propositum est, ex turbidis altisque exemplarium male lectorum aut prorsus inutilium quasi fluctibus emergere possint. nec tamen stolide puto me codicum scripturas retinuisse, immo libenter recepi certas emendationes certisque proximas, veluti de quibus ipsi auctores propediem disputabunt Mommsenianam p. 65, 13 et Hübnerianam p. 118, 25.

Denique gratias agere meum puto eis viris, quorum egregia liberalitate licuit codicibus manu scriptis Berolini uti, neque vero minores amicis meis, a quibus facillime impetravi ut libros aut a me conlatos iterum inspicerent aut a me non visos per-vestigarent.

Scripsi Berolini m. Iunio 1866.

C. SALLUSTI CRISPI
CATILINA ET IUGURTHA.

Pp sunt codex Parisinus Sorb. 500 s. x eiusque corrector
C ceteri eiusdem familiae vel omnes vel aliquot
z interpolati vel omnes vel aliquot, quorum optimus
m Monacensis lat. 14477 s. xi adhibitus ad recensenda lug. c. 103—106
v Vaticanus 3325 s. xii } adhibiti ad l. c. 103—112.
π Palatinus 883 s. xii }

V est codex Vaticanus 3864 s. x continens orationes et epistulas.

in scripturis codicum *PV*• significat erasam litteram, | versiculi vel paginae finem. glossemata cancellis [ ] saepsi.

in testimoniis paginae Frontonis sunt editionis Naberi, Nonii Mercerii, ceterorum grammaticorum Keilii Hertziique.

C. SALLUSTI CRISPI
DE CONIURATIONE CATILINAE

LIBER.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet ne vitam silentio transeant veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit. sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum beluis commune est. quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam quaerere et, quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere. nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara aeternaque habetur.

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis an virtute animi res militaris magis procederet. nam et prius quam incipias consulto et ubi consulueris mature factum opus est. ita utrumque per se indigens alterum alterius auxilio eget. igitur initio reges — nam in terris nomen imperi id primum fuit — divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur. sua cuique satis placebant. postea vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere urbis atque nationes subigere, lubidinem dominandi causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare, tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse. quodsi regum atque impe-

1 C. SALLUSTII CRISPI BELLUM CATVLINARIUM INCIPIT OMNIS HOMINES (HOMI in rasura) P || 2 transeat (super t finalem nescio quid erasum) P || 6 esse videtur PC, videtur esse C, esse om. z || 14 auxilii Schol. Bern. Verg. Ge. 2, 28 ed. Hag.

- ratorum animi virtus in pace ita ut in bello valeret, aequabilius
 atque constantius sese res humanae haberent, neque aliud alio
 4 ferri neque mutari ac misceri omnia cerneret. nam imperium
 5 facile eis artibus retinetur, quibus initio partum est. verum ubi
 pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque su- 5
 6 perbia invasere, fortuna simul cum moribus inmutatur. ita im-
 perium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur.
 7 Quae homines arant navigant aedificant, virtuti omnia parent.
 8 sed multi mortales dediti ventri atque somno indocti incultique
 vitam sicuti peregrinantes transiere: quibus profecto contra na- 10
 turam corpus voluptati, anima oneri fuit. eorum ego vitam mor-
 9 temque iuxta aestumo, quoniam de utraque siletur. verum enim-
 vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo
 negotio intentus praeclari facinoris aut artis bonae famam quae-
 rit. sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit. 15
 3 pulchrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere
 haud absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri licet. et qui
 2 fecere et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. ac mihi
 quidem, tametsi haud quaquam par gloria sequitur scrip-
 torem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res 20
 gestas scribere; primum quod facta dictis exaequanda sunt, de-
 hinc quia plerique quae delicta reprehenderis, malivolentia et
 invidia dicta putant; ubi de magna virtute atque gloria bonorum
 memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo ac-
 cipit, supra ea veluti ficta pro falsis ducit. 25
 3 Sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad rem
 publicam latus sum, ibique mihi multa adversa fuere. nam pro
 pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, largitio, avaritia vi-
 4 gebant. quae tametsi animus aspernabatur insolens malarum
 artium, tamen inter tanta vitia imbecilla aetas ambitione corrupta 30
 5 tenebatur: ac me cum ab reliquorum malis moribus dissentirem,
 nihilo minus honoris cupido eadem qua ceteros fama atque invi-
 4 dia vexabat. igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis
 requievit et mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam
 decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium 35

1 aequabilius *p*, aequalius *P* || 2 aliud *om. P, s. s. p* || 4 quibus partum est (*om. initio*) *super* retinetur *P* || 8 homines *C*, omnes *PC* || 9 ventri *p*, ventre *P* || incultique *PC*, atque inculti *C* || 10 transiere *C*, *Prisc. vol. II p. 433. Non. p. 419: transegere PC, Don. in Ter. Phorm. 605, Servius in Verg. G. 1, 3* || 12 enimvero *ex* enimverum *P* || 19 sequitur *PC*, sequatur *C* || 20 auctorem *PC*, *Charis. p. 215. Gelii 4, 15, 2 PV: actorem C, Gelii R* || 21 exequenda *C* *z aliquot, Gelii l. s. s. codd. antiqui omnes* || 31 ab *p*, a *P* || reliquorum *ex* reliquis *P*, reliquorum *C*, *Claudius Sacerdos p. 444, reliquis z* || 32 eadem qua *C*, eadem quae *PC: eademque quae Cortius*

conterere, neque vero agrum colundo aut venando servilibus officiis intentum aetatem agere; sed a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus rei publicae animus liber erat. igitur de Catilinae coniuratione quam verissime potero paucis absolvam: nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate. de cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

L. Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. huic ab adulescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. corpus patiens inediae, alboris, vigiliae supra quam cuiquam credibile est. animus audax subdolus varius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator, alieni adpetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus: satis eloquentiae, sapientiae parum. vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. hunc post dominationem L. Sullae lubido maxuma invaserat rei publicae capiundae, neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habebat. agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque eis artibus auxerat, quas supra memoravi. incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paulatim inmutata ex pulcherrima atque optuma pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.

Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. hi postquam in una moenia convenere, dispari genere dissimili lingua, alii alio more viventes, in-

4 carptim] strictim *Nonius p. 512* || 5 eo magis *om. P, add. p* || 6 catilinae et catilinae scripturae in *P promiscuae* || 12 pravoque *om. P, add. p* || 15 subdolus varius *bis scripta in P, semel del. p* || 16 cuius rei libet *PC, Nonius p. 439, cuius libet rei C* || 17 eloquentiae *PC, Prisc. vol. II p. 85, Fronto ad Ant. 2, 6 p. 107, loquentiae z, Probus apud Gell. 1, 15, 18* || 21 pararet *p, pararat P* || 29 ut *PC, et ut C* || atque optuma *z, Augustin. de civ. d. 2, 18, om. PC* || 30 ac flagitiosissima in *marginem p (nimirum ac fla et sima supersunt, cetera abscisso margine perierunt), om. P* || 35 dissili *P* || alii *C, alius PC*

credibile memoratu est quam facile coaluerint: ita brevi multitudo
 3 dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. sed postquam
 res eorum civibus moribus agris aucta, satis prospera satisque
 pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia
 4 ex opulentia orta est. igitur reges populique finitumi bello temp- 5
 tare, pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu perculsi a
 5 periculis aberant. at Romani domi militiaeque intenti festinare,
 parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem pa-
 triam parentisque armis tegere. post ubi pericula virtute pro-
 pulserant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis 10
 6 quam accipiendis beneficiis amicitias portabant. imperium legitu-
 mum, nomen imperi regium habebant. delecti, quibus corpus
 annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, rei publicae
 consultabant: ei vel aetate vel curae similitudine patres appella-
 7 bantur. post ubi regium imperium, quod initio conservandae 15
 libertatis atque augendae rei publicae fuerat, in superbiam do-
 minationemque se convortit, inmutato more annua imperia bi-
 nosque imperatores sibi fecere: eo modo minume posse putabant
 per licentiam inolescere animum humanum.

7 Sed ea tempestate coepere se quisque magis extollere ma- 20
 2 gisque ingenium in promptu habere. nam regibus boni quam
 mali suspectiores sunt semperque eis aliena virtus formidulosa est.
 3 sed civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum
 4 brevi creverit: tanta cupido gloriae incesserat. iam primum iu- 25
 ventus, simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usum
 militiae discebat magisque in decoris armis et militaribus equis
 5 quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. igitur tali-
 bus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus
 erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia domuerat.
 6 sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: se quisque ho- 30
 stem ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus face-
 ret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque

1 ita brevi multitudo diversa atque vaga concordia civitas facta erat
 (vel est) z, om. PC; *Augustinus epist.* 138, 9: 'apud eos (gentiles) ita legitur
 brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat' || 3 ciui-
 bus PC, legibus z, *Augustin.* de c. d. 3, 10 || 5 temptare p, temere P || 11
 amicitias om. P || 16 causa post libertatis add. C *deteriores* || 17 se om. z
 || 24 inventus simulachelli P || 25 per laborem usum (usu P) militiae P,
Vegetii de r. m. 1, 4 *Palatinus* 909, quod recepi (cf. I. 84, 3 'belli usum
 amissurus'): per laborem usu (vel usum) militiam pC, *Vegetii Mona-*
censis 6368 et *Gudianus* 84, per laboris usum militiam z, *Vegetii Pal.*
 1572 || 26 discebat PC, discebant codd. *Vegetii* || 27 habebunt P || 28 labor
 hic et *Iug.* 100, 4 PC, labos 'paene ubique' *Sallustium posuisse dicit*
Serv. in Aen. 1, 253: habet *V or. Cott.* 1 or. *Mac.* 18 || 30 se PC, sic se C

nobilitatem putabant. laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas volebant. memorare possem 7 quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura munitas pugnando ceperit, ni
5 ea res longius nos ab incepto traheret.

Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas 8 ex lubricine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen quam fama feruntur.
10 sed quia provenire ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum 3 orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. ita eorum 4 qui fecere virtus tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere praeclara ingenia. at populo Romano numquam ea copia fuit, quia prudentissimus quisque maxime negotiosus erat:
15 ingenium nemo sine corpore exercebat; optimus quisque facere quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari quam ipse aliorum narrare malebat. igitur domi militiaeque boni mores colebantur, 9 concordia maxuma, minuma avaritia erat, ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat. iurgia discordias 2
20 simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus de virtute certabant. in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat aequitate seque remque publicam curabant. quarum rerum 4
25 ego maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant quique tardius revocati proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero, quod 5 beneficiis magis quam metu imperium agitabant, et accepta iniuria ignoscere quam persequi malebant.

30 Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges magni 10 bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago aemula imperi Romani ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant: saevire fortuna ac miscere omnia coepit. qui 2 labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, eis
35 otium divitiae, optanda alias, oneri miseriaeque fuere. igitur primo pecuniae, deinde imperi cupido crevit; ea quasi materies om-

3 hostium *p*, hostias *P* || 12 qui ea fecere *PC* (*sed in P* ea *extr. vers. manu prima adiectum videtur*): ea *om. z*, *Hieron. vitae Hilarion. 1 cf. 3, 1, Iug. 31, 26* || eam *ex C unus*, *Hieron. l. c. cf. Vopiscus Prob. 1, ea PC* || 21 amicis *z* || 26 praelio *PC*, bello *C* || 28 magis quam *C*, magis *om. PC* || 31 dimitti *P* || ingentes *om. P* et unus *ex C* || 33 ac miscere omnia *om. P, ss. p testē Wi.* || 35 diuitiae *PC*, diuitiaeque *C* || optanda alias *P*, optandae aliis *C nisi quod* optanda alia *unus* || 36 materies *ex materias P*

- 4 nium malorum fuere. namque avaritia fidem probitatem ceteras-
que artis bonas subvortit; pro his superbiam crudelitatem, deos
5 neglegere, omnia venalia habere edocuit. ambitio multos mortalis
falsos fieri subegit, aliud clausum in pectore aliud in lingua
promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re sed ex com- 5
modo aestumare magisque voltum quam ingenium bonum habere.
- 6 haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post, ubi con-
tagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, imperium ex ius-
tissimo atque optumo crudele intolerandumque factum.
- 11 Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum 10
2 exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. nam glori-
am honorem imperium bonus et ignavus aequae sibi exoptant;
sed ille vera via nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque
3 fallaciis contendit. avaritia pecuniae studium habet, quam nemo
sapiens concupivit; ea quasi venenis malis imbuta corpus ani- 15
mumque virilem effeminat, semper infinita insatiabilis est, neque
4 copia neque inopia minuitur. sed postquam L. Sulla armis re-
cepta re publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes,
trahere, domum alius alius agros cupere, neque modum neque
modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis facinora 20
5 facere. huc adcedebat quod L. Sulla exercitum, quem in Asia
ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem maiorum luxu-
riose nimisque liberaliter habuerat. loca amoena, voluptaria fa-
6 cile in otio ferocis militum animos molliverant. ibi primum in-
suevit exercitus populi Romani amare potare, signa tabulas 25
7 spoliare, sacra profanaque omnia polluere. igitur ei milites, post-
quam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. quippe
secundae res sapientium animos fatigant, ne illi corruptis mori-
bus victoriae temperarent. 30
- 12 Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria impe-
rium potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas probro
2 haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. igitur ex divitiis
iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere; rapere,
consumere, sua parvi pendere, aliena cupere, pudorem pudici-
tiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati
3 habere. operae pretium est, cum domos atque villas cognoveris
in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae

3 neglegere *P* || 11 propius (*sic p*, proprius *P*) uirtutem *PC*, *Prisc.*
vol. II p. 292 Arus. p. 501, propius uirtuti *C* || 21 asia *PC*, asiam *C* || 29
ne *PC*, *Prisc. vol. II p. 100*, nedum pauci ex *C*, *Prisc. vol. II p. 503*
|| 37 cognoueris] uideas *Prisc. vol. II p. 370* || 38 exaedificatas *PC*, *Prisc.*
l. c., aedificatas *C*

nostri maiores, religiosissimi mortales, fecere. verum illi delu- 4
bra deorum pietate, domos suas gloria decorabant, neque victis
quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant. at hi contra igna- 5
vissumi homines per summum scelus omnia ea sociis adimere,
5 quae fortissimi viri victores reliquerant; proinde quasi iniuriam
facere id demum esset imperio uti. nam quid ea memorem, quae 18
nisi eis qui videre nemini credibilia sunt, a privatis conpluribus
subvorsos montis, maria constrata esse? quibus mihi videntur 2
ludibrio fuisse divitiae: quippe quas honeste habere licebat, abuti
10 per turpitudinem properabant. sed libido stupri ganeae ceteri- 3
que cultus non minor incesserat: viri muliebria pati, mulieres
pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa terra marique
omnia exquirere, dormire prius quam somni cupido esset, non
famem aut sitim neque frigus neque lassitudinem opperiri sed
15 ea omnia luxu antecapere. haec iuventutem, ubi familiares opes 4
defecerant, ad facinora incendebant. animus inbutus malis arti- 5
bus haud facile lubricinibus carebat; eo profusius omnibus mo-
dis quaestui atque sumptui deditus erat.

In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu 14
20 facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se
tamquam stipatorum catervas habebat. nam quicumque inpudi- 2
cus adulter ganeo manu ventre pene bona patria laceraverat,
quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus
redimeret, praeterea omnes undique parricidae sacrilegi convicti 3
25 iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad hoc quos manus at-
que lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes
quos flagitium egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinae
proximi familiaresque erant. quodsi quis etiam a culpa vacuus 4
in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque inlecebris facile
30 par similisque ceteris efficiebatur. sed maxime adulescentium
familiaritates adpetebat; eorum animi molles et fluxi dolis haud 5
difficuler capiebantur. nam ut cuiusque studium ex aetate fla-

5 victores hostibus reliquerant z || perinde p in margine, z || 7
videri P || 8 constrata PC, constructa C, contracta z || 11 uiri z, viros PC
|| 18 quaestui P || 19 intanta (ex intam te P) tamque PC, Augustin c.
d. 3, 2, in tanta itaque (vel igitur) tamque C deteriores || 21 impudicus
adulter ganeo manu ventre pene C (nisi quod in non nullis alea inla-
tum ante manu vel post manu et ganeo expulsum est), impudicus adulter
manu ventre P, sed ganeo in marg. et pene inter versus add. p; manu
ventre pene b. p. lacerauerat Augustin. d. dial. p. 13 ed. Crecel., Fronto
p. 153, manu pene bona patriae lacerauerant Charis. exc. p. 553 || 31
molles et fluxi scripsi in ed. pr. (idem postea inventum in cod. Rost):
molles etiam et fluxi P, molles aetate et (vel et aetate) fluxi C (in qui-
bus aetate ex vs. seq. petitum)

grabat, aliis scorta praebere aliis canes atque equos mercari, postremo neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos
 7 obnoxios fidosque sibi faceret. scio fuisse non nullos qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam
 5 quod cuiquam id compertum foret, haec fama valebat.

15 Iam primum adulescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiuscemodi
 2 contra ius fasque. postremo captus amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil umquam bonus laudavit, quod ea nū- 10
 bere illi dubitabat, timens privignum adulta aetate, pro certo creditur necato filio vacuum domum scelestis nuptiis fecisse.
 3 quae quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinus ma-
 4 turandi. namque animus impurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia 15
 5 mentem excitam vastabat. igitur colos ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo tardus incessus; prorsus in facie voltuque ve-
 16 cordia inerat. sed iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat,
 2 multis modis mala facinora edocebat. ex illis testis signatoresque falsos commodare; fidem fortunas pericula vilia habere, 20
 post ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia
 3 imperabat. si causa peccandi in praesens minus subpetebat, nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire, iugulare; scilicet,
 ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius
 4 malus atque crudelis erat. eis amicis sociisque confisus Catilina, 25
 simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat et quod plerique Sullani milites largius suo usi rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant, opprimundae rei publicae consilium cepit. in Italia nullus exercitus, Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes, senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes, sed ea prorsus opportuna Catilinae.

17 Igitur circiter kalendas Iunias L. Caesare et C. Figulo consulibus primo singulos appellare, hortari alios alios temptare; opes suas, inparatam rem publicam, magna praemia coniurationis docere. ubi satis explorata sunt quae voluit, in unum om- 35

2 molestiae *Madvigius Advers.* 2, 291 s. || 7 strpra *P* || 11 adulta *PC*, aduultum *C* || 13 fuisse (e *eras.*) *P* || facinus maturandi *p*, facinus maturanda (s *eras.*?) *P*, facinoris maturandi *C* || 15 quietibus *p*, ****tibus *P* || 16 color ei exanguis *PC* (*nisi quod color ei exanguis p*, color ei exanguis *P*), color eius (*vel colore vel color*) exanguis *C* (colos in nullo inuentum): colos exanguis *Probus cath. p. 15 et 23* || 19 edocebat *pC*, edocuit *P* || 28 civile *p*, cui *P* || 30 ipsi consula tū petendi* (*fuisse videtur ipsum consulati petendū*) *P*, ipsi consulatum petendi vel petenti *C*

nis convocat quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciae
 inerat. eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Au- 3
 tronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Ser. Sullae
 Ser. filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia,
 5 Q. Curius; praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, 4
 L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc multi ex
 coloniis et municipiis, domi nobiles. erant praeterea complures 5
 paulo occultius consili huiusce participes nobiles, quos magis
 dominationis spes hortabatur quam inopia aut alia necessitudo.
 10 ceterum iuventus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinae in- 6
 ceptis favebat, quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere
 copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant.
 fuere item ea tempestate qui crederent M. Licinium Crassum 7
 non ignarum eius consili fuisse: quia Cn. Pompeius invisus ipsi
 15 magnum exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius
 potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile
 apud illos principem se fore.

Sed antea item coniuravere pauci contra rem publicam, 18
 in quis Catilina fuit; de qua quam verissime potero dicam. 2
 20 L. Tullo et M'. Lepido consulibus P. Autronius et P. Sulla de-
 signati consules legibus ambitus interrogati poenas dederant.
 post paulo Catilina pecuniarum repetundarum reus prohibitus 3
 erat consulatum petere, quod intra legitimos dies profiteri ne-
 quiverit. erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens nobilis, sum- 4
 25 mae audaciae, egens factiosus, quem ad perturbandam rem pu-
 blicam inopia atque mali mores stimulabant. cum hoc Catilina 5
 et Autronius circiter nonas Decembris consilio communicato pa-
 rabant in Capitolio kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum
 consules interficere, ipsi fascibus correptis Pisonem cum exercitu
 30 ad optinendas duas Hispanias mittere. ea re cognita rursus in 6
 nonas Februarias consilium caedis transtulerant. iam tum non 7
 consulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machina-
 bantur. quodni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, 8
 eo die post conditam urbem Romam pessimum facinus patratum
 35 foret. quia nondum frequentes armati convenerant, ea res con-

1 plurimum C, primum PC || 4 lecca PC || 9 alia PC, aliqua C || 12
 erit P || 19 quis *Diomed.* p. 445, quibus PC || qua PC, *Diom.*, quo *edd. vet.*
 || brevissime *Diom.* || 20 l. tullo PC, l. tullio C || m'. lepto z, m. lepto
 PC || 22 peculiarum (pecuniarum p) repetundarum*** (rum *eras.*) reus P ||
 23 nequiverit PC (*praeter deteriores aliquot in quibus nequinerat, ut*
in z) recte: v. *Mommsen Staatsr.* 1², 485; quod — nequiverit *del. Dietsch* ||
 24 nobilis summae C, nobilissimae PC, nobilissumae p || 25 facti-+osus
 (di *eras.*) P || 27 decembras P || 30 ad om. P, s. s. p. || mittere cognita
 P, ea re s. s. p || 31 tunc P || 34 pessimā P

- 19 silium diremit. postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor
pro praetore missus est adnitente Crasso, quod eum infestum
2 inimicum Cn. Pompeio cognoverat. neque tamen senatus pro-
vinciam invitus dederat, quippe foedum hominem a re publica
procul esse volebat; simul quia boni complures praesidium in eo 5
3 putabant et iam tum potentia Pompei formidulosa erat. sed is
Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ducta-
4 bat, iter faciens occisus est. sunt qui ita dicant, imperia eius
5 iniusta superba crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem
equites illos Cn. Pompei veteres fidosque clientis voluntate eius 10
Pisonem aggressos; numquam Hispanos praeterea tale facinus
fecisse, sed imperia saeva multa ante perpressos. nos eam rem
6 in medio relinquemus. de superiore coniuratione satis dictum.
- 20 Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse
videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem 15
fore credens univorsos adpellare et cohortari, in abditam partem
aedium secessit atque ibi omnibus arbitris procul amotis ora-
tionem huiuscemodi habuit.
- 2 'Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequiquam
opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio in manibus 20
3 frustra fuissent, neque ego per ignaviam aut vana ingenia incerta
pro certis captarem. sed quia multis et magnis tempestati-
bus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est
maximum atque pulcherrimum facinus incipere, simul quia vo-
4 bis eadem quae mihi bona malaque esse intellexi: nam idem velle 25
5 atque idem nolle, ea demum firma amicitia est. sed ego quae
6 mente agitavi omnes iam antea divorsi audistis. ceterum mihi
in dies magis animus accenditur, cum considero, quae condicio
7 vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. nam
postquam res publica in paucorum potentium ius atque dicionem 30
concessit, semper illis reges tetrarchae vectigales esse, populi
nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui boni, nobiles

4 a re+cul (p *eras.*) P, pro s. s. p || 5 in eo putabant *om.* P, s. s. p ||
6 sed...piso (his *eras.*) P || 7 provincia C, prouincia PC || equi...tibus
(ta *eras.*) P || quos in PC, quos sine s || 8 iter (n *eras.*) P || dicant
PC, dicunt C || 17 secessit C, secedit PC || 19 spectata mihi forent C, ex-
pectata mihi forent (mihi *inseruit manus prima*) P, probata - i foret s.
s. p; spectata mihi forent V || 26 ea dem infirma P, corr. p || quae mente
[frequenter mente uersaui] (haec glossa est s. s. p) agitavi P || 28 magis magisque
V || 29 ipsi V, p in marg., ipsos PC || 32 strenui boni nobiles atque (et Δ p in
marg.) ignobiles PC recte (cf. C. 51, 9. 52, 3. 61, 9. I. 51, 1: *aliena sunt
illa* I. 67, 2), strenui nobiles atque ignobiles vel boni atque nobiles igno-
biles C, boni atque strenui nobiles et ignobiles V, boni malique nobiles
atque ignobiles *tentabam Herm.* 1, 234 ex imitatore Victore Cass. 24, 9

atque ignobiles, vulgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, eis
obnoxii, quibus, si res publica valeret, formidini essemus. itaque 8
omnis gratia potentia honos divitiae apud illos sunt aut ubi illi
volunt; nobis reliquere pericula repulsas iudicia egestatem. quae 9
5 quousque tandem patiemini fortissimi viri? nonne emori per
virtutem praestat quam vitam miseram atque inhonestam, ubi
alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? verum 10
enimvero, pro deum atque hominum fidem victoria in manu vo-
bis est, viget aetas, animus valet; contra illis annis atque divitiis
10 omnia consenuerunt. tantum modo incepto opus est; cetera res
expediat. etenim quis mortalium, cui virile ingenium est, tole- 11
rare potest, illis divitias superare, quas profundant in extruendo
mari et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad
necessaria deesse? illos binas aut amplius domos continuare,
15 nobis larem familiarem nusquam ullum esse? cum tabulas si- 12
gna toreumata emunt, nova diruunt, alia aedificant, postremo om-
nibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa lubidine
divitias suas vincere nequeunt. at nobis est domi inopia, foris 13
aes alienum, mala res, spes multo asperior; denique quid reliqui
20 habemus praeter miseram animam? quin igitur expergiscimini? 14
en illa illa quam saepe optastis libertas, praeterea divitiae de-
cus gloria in oculis sita sunt. fortuna omnia ea victoribus prae-
mia posuit. res tempus pericula egestas, belli spolia magnifica 15
magis quam oratio mea vos hortantur. vel imperatore vel milite 16
25 me utimini: neque animus neque corpus a vobis aberit. haec 17
ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me animus
fallit et vos servire magis quam imperare parati estis.

Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia 21
erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quiesca
30 movere magna merces videbatur, tamen postulavere plerique, ut
proponeret, quae condicio belli foret, quae praemia armis pete-
rent, quid ubique opis aut spei haberent. tum Catilina polliceri 2
tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdo-
tia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque libido victorum fert.
35 praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum 3
exercitu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes; petere

4 relinquere *P* || 5 o fortissimi *VC*, o *om. C*, s. s. *P* || 8 in manu nobis *V p in mg. C*, in manu nobis *PC*, nobis in manu *Prisc. vol. II p. 364*, in manibus *z fort. recte* || 12 extruendo *PCV*, 'Acron' in *Hor. C. 2, 18, 21*: extrudendo *I. F. Gronovius* || 13 etiam—15 familiarem *om. P*, in *mg. sup. add. p* || 20 habemus *p*, habeamus *P* || 21 en *om. V* || optatis liberas *P*, *corr. p* || 24 hortantur *VP z*, hortantur (*ē Δ in mg. p*) *P*, hortentur *C* || 25 utimini *PC*, utemini *pVC* || 26 vobis com+una *P*, cum *corr. P* || 29 bona ulla *P s. s.* || 32 tunc *P* || 35 pisonem *p*, pos+one *P*

- consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum; cum eo se consulem initium agundi facturum. ad hoc maledictis increpabat omnis bonos, suorum unum quemque nominans laudare; admonebat alium egestatis alium cupiditatis suae, conpluris periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. postquam omnium animos alacris videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.
- 22 fuere ea tempestate qui dicerent Catilinam oratione habita cum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse; inde cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum † atque eo dictitare fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. non nulli ficta et haec et multa praeterea existimabant ab eis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.
- 23 Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores senatu probri gratia moverant. huic homini non minor vanitas inerat quam audacia: neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare; prorsus neque dicere neque facere quicquam pensi habebat. erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo; cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montisque polliceri coepit et minari interdum ferro, ni sibi obnoxia foret; postremo ferocius agitare quam solitus erat. at Fulvia insolentiae Curi causa cognita tale periculum rei publicae haud occultum habuit, sed sublato auctore de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat compluribus narravit. ea res in primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat et quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo novus adeptus foret. sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia post

3 se om. P || 7 praeda fuit P corr. p || 10 popularis sui sceleris Donat. in Ter. Phorm. 35 || adigeret C, adiceret PC || 13 atque eo dictitare (dicto pauci Cx) fecisse PC, om. vel exp. sunt in singulis C: del. Ritschl Mus. rh. 23, 701=Op. 3, 819 s., dictitare del. Selling, idque eo dicitur fecisse coni. Bergk Philol. 29, 326, atque eo dixisse eam rem fecisse 'aut similiter' Madv. Adv. 2, 291 || 20 senatu s. s. P || 21 probi gratia amauerant P || 26 et om. x fort. recte || interdum] etiam Gell. 6, 17, 7 || 27 qua p, quæ P || 28 insolentiae x, insolentia PC || 30 quomodo PC, quoque modo vel et quomodo C; quoquo modo Mommsen || 33 aestuabat C, aestimabat PC

fuere. igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius et 24
 C. Antonius, quod factum primo popularis coniurationis concus- 2
 serat. neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies plura
 agitare, arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua
 5 aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quen-
 dam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. ea tempe- 3
 state plurimos cuiusque generis homines adscivisse sibi dicitur,
 mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro cor-
 poris toleraverant, post ubi aetas tantum modo quaestui neque
 10 luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. per 4
 eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem
 incendere, viros earum vel adiungere sibi vel interficere. sed in 25
 eis erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora
 commiserat. haec mulier genere atque forma, praeterea viro, li- 2
 15 beris satis fortunata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, psal-
 lere saltare elegantius, quam necesse est probae, multa alia, quae
 instrumenta luxuriae sunt. sed ei cariora semper omnia quam 3
 decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret,
 haud facile discerneres; libido sic accensa, ut saepius peteret
 20 viros quam peteretur. sed ea saepe antehac fidem prodiderat, 4
 creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia
 praeceps abierat. verum ingenium eius haud absurdum: posse 5
 versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli
 vel procaci; prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

25 His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proximum 26
 annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile
 se ex voluntate Antonio usurum. neque interea quietus erat,
 sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. neque illi tamen 2
 ad cavendum dolus aut astutiae deerant. namque a principio 3
 30 consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Cu-
 rius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi pro-
 deret. ad hoc conlegam suum Antonium pactione provinciae 4
 perpulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se praesidia
 amicorum atque clientium occulte habebat. postquam dies co- 5
 35 mitiorum venit et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas
 consulibus in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum

12 sibi uer *P* || 14 uiro liberis *C*, *Fronto ad Antonin.* 2, 6 p. 110,
Arus. p. 473, uiro atque liberis (l beris *P*) *PC*, *Prisc.* vol. II p. 286 || 15 fuit
PC, *Arus.*, om. *Fronto* || psallere saltare *C*, *Macrob. Sat.* 3, 14 (2, 10), 5,
 psallere et saltare (sal in ras. p) *PC*, *Eutyck.* p. 477 || 16 est] erat *Eutyck.* ||
 17 instrumento *P* || 19 libido *PC*, libidine *C*, libidine figurate p in marg.
 || si accensa *P* || 21 obiurauerat *P* || 22 • praeces *P*, praeceps p || 24 multus
 lepos *P* || 29 astitutiae *P* || 31 cansilia *P* || 36 consulibus *PC*, consuli *C*, del.
Dielsch || in campo *PC*, om. *C*

facere et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temp-
 27 taverat aspera foedaque evenerant. igitur C. Manlium Faesulas
 atque in eam partem Etruriae, Septimium quendam Camertem
 in agrum Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea alium
 2 alio, quem ubique opportunum sibi fore credebat. interea Romae
 multa simul moliri: consulibus insidias tendere, parare incendia,
 opportuna loca armatis hominibus obsidere, ipse cum telo esse,
 item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent; dies
 noctisque festinare vigilare, neque insomniis neque labore fati-
 3 gari. postremo ubi multa agitantibus nihil procedit, rursus in-
 tempesta nocte coniurationis principes convocat per M. Por-
 4 cium Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus, docet se
 Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda
 arma paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui initium belli
 facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem
 28 oppressisset; eum suis consiliis multum officere. igitur perter-
 ritis ac dubitantibus ceteris C. Cornelius eques Romanus ope-
 ram suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator consti-
 tuere ea nocte paulo post cum armatis hominibus sicuti salutatum
 introire ad Ciceronem ac de inproviso domi suae inparatum con-
 2 fodere. Curius ubi intellegit, quantum periculum consuli inpen-
 deat, propere per Fulviam Ciceroni dolum qui parabatur enuntiat.
 3 ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.
 4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul
 ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae domi-
 natione agros bonaque omnia amiserat, praeterea latrones cuius-
 25 que generis, quorum in ea regione magna copia erat, non nullos
 ex Sullanis coloniis, quibus libido atque luxuria ex magnis rapi-
 29 nis nihil reliqui fecerat. ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti
 malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio
 longius tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo
 consilio foret satis conpertum habebat, rem ad senatum refert,
 2 iam antea volgi rumoribus exagitata. itaque quod plerumque
 in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam consu-
 3 les ne quid res publica detrimenti caperet. ea potestas per sena-
 tum more Romano magistratui maxuma permittitur, exercitum

6 simul C, sibi P, simultates C *deteriores*: om. x || consulibus PC, consuli C, del. Dietsch || 8 paratique PC, que om. C || 11 per] cf. c. 44, 1 et Acta fr. arv. a. 224 (t. 43, 2. 13 Mar. p. CCXIII s. He.) . . . in loco . . . convenerunt per C. Porcium Priscum magistrum: penes Palmerius || 12 laecam P || 20 inprovisu P, inprovisio p || domi (fuit domu) P || 21 periculum PC, periculi C || 27 nonnullos exillanis p, nonnullas (vel -is) exulanis P || 29 fecerant p || 31 manili P || quantus p, quanto P || 33 exagitatum Cortius

parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli ius est. post 80 paucos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas
 5 Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat C. Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem VI kalendas Novembris. simul, id quod in tali re solet, alii portenta at- 2 que prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. igitur senati decreto 3
 10 Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circum- que ea loca missi — ei utrique ad urbem imperatores erant, impediti 4 ne triumpharent calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat —, sed praetores Q. Pompeius 5 Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum, eisque
 15 permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent: ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae contra 6 rem publicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia ducenta, itemque 7 decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia
 20 distribuerentur pro cuiusque opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur, eisque minores magistratus praessent.

Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis facies 81 erat. ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit: festinare trepidare, neque 2
 25 loco neque homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. ad hoc 3 mulieres, quibus rei publicae magnitudinis belli timor insolitus incesserat, afflictae sese, manus supplices ad caelum tendere, miserari parvos liberos, rogare, omnia pavere, superbia atque
 30 deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.

At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi 4 praesidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus erat ab L. Paulo. postremo dissimulandi causa aut sui expurgandi, sicut iur- 5 gio lacessitus foret, in senatum venit. tum M. Tullius consul, 6
 35 sive praesentiam eius timens sive ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem rei publicae, quam postea scriptam

2 summum *p*, suum *P* || 3 nullius *PC*, nulli *C* || 5 manlium (i. *eras*) *P* || 9 servire *P* || 10 Q. Metellus Creticus] M. Tullius Creticus *Non. p.* 484 (ita certe *Harl. et Paris.*) || 14 ruffus *P* || 17 remp. facta ~~ex~~ remperfecta *P* || 17 decreuere post praemium *add. C, om. PC* || et sestertia centum] & (an *ex*?) *s. c.* (to *sup. s. c.*) *P* || 18 et sest. duc.] & s. ter ducenta milia *P* || 21 minores *C*, maiores *P* || 31 eadem *om. P, s. s. p* || 32 plauscia *P* || 33 aut *C*, ut *P*, ut et vel et ut *C* || sicut (vel sicuti) *C fortasse recte (of. 38, 3. 53, 5):* si et (n. *erasa*) *P*; si conieci *ed. pr.*, si cuius *I. F. Gronovius*, sicubi *Linkerus* || 36 luculentiam *P*

- 7 edidit. sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu voce suppliciter postulare a patribus coepit, nequid de se temere crederent; ea familia ortum, ita se ab adulescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne existumarent sibi, patricio homini, cuius ipsius atque maiorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita re publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. ad hoc maledicta alia cum adderet, obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. tum ille furibundus 'quoniam quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praeceps agor, 10
 32 incendium meum ruina restringam.' deinde se ex curia domum proripuit. ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae consuli procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere ac prius quam legiones scriberentur multa antecapere, quae bello usui forent, nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. 15
 2 sed Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem incendia aliaque belli facinora parent: sese propediem cum magno exercitu ad 20 urbem accessurum.

- Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiuscemodi. 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra
 33 patriam cepisse neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui miseri egentes violentia atque crudelitate faeneratorum plerique patriae sed omnes fama atque fortunis expertes sumus. neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia faeneratorum atque praetoris fuit. 30
 2 saepe maiores vestrum miseriti plebis Romanae decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissime memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni volentibus omnibus bonis argentum aere solutum est. saepe ipsa plebes, aut dominandi studio

2 postulare a patribus coepit *Cz*, postulare patribus coepit *PC*, postulare a patribus *c*. (*sic vel centum vel conscriptis*) *z* || 5 estumarent *P* || 11 restringam *P*, restringam *Cp*, *Cic. p. Mur.* 25, 51 *Florus* 2, 12 (4, 1) 7 *Paris epit. Val. Max.* 9, 10, 3: extingam *C*, *Val. Max. l. s. s.* || 12 ipse secum .....oluens (ipse u *eras*.) *P*, ipse secum (*vel* secum ipse) voluens *C* || 13 praecedebant *P* || 15 multa antecapere *PC*, multo praevenire antecapere *C detortores*, multa *del. Cortius* || 27 patriae *PC*, patria *VC* || 28 nostrum cuiquam *V* || 29 ore maiorum (*g erasa*) *P*, maiorum *p* || 31 uestrum 'sincerissimam scripturam' *Gellius dicit* 20, 6, 14, uestri, quod idem in libris superscriptum dicit, *V et in marg. p*, nostri *PC* || miseriti *PCV*, miserti *vel miserati C* || 34 ples *P*

permota aut superbia magistratuum armata a patribus secessit. at nos non imperium neque divitias petimus, quarum 4 rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit.

- 5 te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis 5 praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus, quonam modo maxume uli sanguinem nostrum pereamus'. Ad haec Q. Marcius 34 respondit, siquid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, 10 Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit.

- At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea op- 2 tumo cuique litteras mittit: se falsis criminibus circumventum, 15 quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci, non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti res publica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oreretur. ab his longe divorsas litteras Q. Catulus in 3 senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditae dicebat. earum exemplum infra scriptum est. 'L. Catilina Q. Catulo. egre 35 gia tua fides re cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam commendationi meae tribuit. quam ob rem defensionem 2 in novo consilio non statui parare: satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam mediusfidiis veram 25 licet cognoscas. iniuriis contumeliisque concitatus, quod fructu 3 laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non optinebam, publicam miserorum causam pro mea consuetudine suscep- 30 i, non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem, at alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret: sed quod non dignos homines honore honestatos videbam meque falsa suspitione alienatum esse sentiebam. hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquae 4 dignitatis conservandae sum secutus. plura cum scribere vellem, 5 nuntiatum est vim mihi parari. nunc Orestillam commendo 6 35 tuaeque fidei trado. eam ab iniuria defendas, per liberos tuos rogatus. havelo.'

8 maxime s. s. p || uli**P || 9 respondet z || ad senatum P || 18 ore-
retur P, oriretur C || 19 senatum P || 20 l. catilina salutem dicit q. catulo
VP (in quo salutem dicit s. s.), salutem dicit om. vel pro eo substituunt
suo C || 21 magnis in meis PC, in magnis meis VC, in meis magnis C ||
24 veram...licet (ibi eras.) P || 28 non quin PCV, non quia C || 29 sol-
vere non possem et PVC, s. n. p. cum et (vel sed et) C: s. non possem
at scripsi (non in paucis Cx traditur deesse aut inductum esse) || 34 ore-
stillam tibi commendo V

- 36 Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium in
 agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat,
 cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium
 2 contendit. haec ubi Romae comperta sunt, senatus Catilinam et
 Manlium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante
 3 quam sine fraude liceret ab armis discedere, praeter rerum capi-
 talium condemnatis. praeterea decernit, uti consules dilectum
 habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Ci-
 cero urbi praesidio sit.
- 4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo ma- 10
 xume miserabile visum est. cui cum ad occasum ab ortu solis
 omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae
 prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives, qui seque
 5 remque publicam opstinatis animis perditum irent. namque duo-
 bus senati decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus 15
 coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quisquam
 omnium discesserat: tanta vis morbi ac veluti tabes plerosque
 37 civium animos invaserat. neque solum illis aliena mens erat,
 qui conscii coniurationis fuerant, sed omnino cuncta plebes no-
 2 varum rerum studio Catilinae incepta probabat. id adeo more 20
 3 suo videbatur facere. nam semper in civitate quibus opes nullae
 sunt bonis invident, malos extollunt, vetera odere, nova exoptant,
 odio suarum rerum mutari omnia student: turba atque seditioni-
 bus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno.
- 4 sed urbana plebes, ea vero praeceps erat de multis causis. pri- 25
 5 mum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume prae-
 stabant, item alii qui per dedecora patrimonii amissis, postremo
 omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ei Romam
 6 sicut in sentinam confluxerant. deinde multi memores Sullanae
 victoriae, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, 30
 alios ita divites, ut regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi
 7 quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat. praeterea
 iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat,
 privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato
 labori praetulerat. eos atque alios omnis malum publicum ale- 35
 8 bat. quo minus mirandum est homines egentis, malis moribus
 maxuma spe, rei publicae iuxta ac sibi consuluisse. praeterea,

1 flaminium flammam *optimus ex x, unus ex C (in marg. uel flaccum):*
 flammam *om. PC; cf. C. 39, 5 I. 27, 4 Herm. 1, 247 || 2 reatinio P,*
 reatino *C, arretino unus || 5 iudicaat (ui eras.) P || 6 liceret ex licebat*
P || 8 mutaret P || 12 domi ** otium (& q; eras.) P || 17 ac veluti Haupt
Philol. 3, 547 = Op. 1, 209: atque uti PC || 20 probabat (n eras.) P
|| 27 qui PC, om. pauci Cz || 33 tolerauerat ex tolerabat P

quorum victoria Sullae parentes proscripti, bona erepta, ius li- 9
bertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum ex-
spectabant. ad hoc, quicumque aliarum atque senatus partium 10
erant, conturbari rem publicam quam minus valere ipsi male-
5 bant. id adeo malum multos post annos in civitatem revorterat. 11
nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia 38
potestas restituta est, homines adulescentes, summam potestatem
nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere senatum cri-
minando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando ma-
10 gis incendere, ita ipsi clari potentesque fieri. contra eos summa 2
ope nitebatur pleraque nobilitas senatus specie pro sua magni-
tudine. namque, uti paucis verum absolvam, post illa tempora 3
quicumque rem publicam agitare honestis nominibus, alii sic-
uti populi iura defenderent, pars quo senatus auctoritas maxuma
15 foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia
certabant. neque illis modestia neque modus contentionis erat: 4
utriusque victoriam crudeliter exercebant. sed postquam Cn. Pom- 39
peius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus est, ple-
bis opes imminutae, paucorum potentia crevit. ei magistratus 2
20 provinciae aliaeque omnia tenere, ipsi innoxii florentes, sine metu
aetatem agere, ceteros, qui plebem in magistratu placidius 3
tractarent, iudiciis terrere. sed ubi primum dubiis rebus novandi
spes oblata est, vetus certamen animos eorum adrexit. quod- 4
si primo proelio Catilina superior aut aequa manu discessisset,
25 profecto magna clades atque calamitas rem publicam oppressis-
set neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuis-
set, quin defessis et exanguibus qui plus posset imperium atque
libertatem extorqueret. fuere tamen extra coniurationem com- 5
plures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. in eis erat Ful-
30 vius senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari
iussit.

Idem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praece- 6
perat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos cre-
debat, aut per se aut per alios sollicitabat, neque solum civis, sed
35 cuiusque modi genus hominum, quod modo bello usui foret.

1 victoriae P || 4 erant p, erat P || 5 id adeo C, ideo PC || 10 incen-
dere p, incedere P || 12 per illa z || 17 sed postquam om. P, sed po (cetera
periere abscissa membrana) in marg. p || 21 ceterosque PC, que om.
C || 22 tractarent ex tractabant P || 22 novandi Gruterus: novandis PC ||
ablata P || 27 ceteris post exanguibus ex C addunt duo || 28 extorqueret
ex extolleret P || 30 fulvius PCz, fulvi vel a. fulvi singuli ex z, A. Ful-
vius ex 'antiquis exemplaribus', hoc est, ut videtur (v. Allent praef.
a. 1832 p. VIII et Hermes 1, 243 adn.), ex Harleiano s. XIV, Pöppma:
cf. Val. Max. 5, 8, 5 || 35 belli P

- 40 igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum
 requirat eosque, si possit, impellat ad societatem belli, existu-
 mans publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea quod
 natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium
 2 adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, pleris- 5
 que principibus civitatum notus erat atque eos noverat; itaque
 sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus
 pauca de statu civitatis et quasi dolens eius casum requirere
 3 coepit, quem exitum tantis malis sperarent. postquam illos
 videt queri de avaritia magistratum, accusare senatum¹, quod 10
 in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem expec-
 tare, 'at ego' inquit 'vobis, si modo viri esse voltis, rationem os-
 4 tendam, qua tanta ista mala effugiatis.' haec ubi dixit, Allobroges
 in maxumam spem adducti Umbrenum orare ut sui miseretur:
 nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidis- 15
 sume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret.
 5 ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat
 neque aliena consili propter Semproniam. nam tum Brutus ab
 6 Roma aberat. praeterea Gabinium arcessit, quo maior auctoritas
 sermoni inesset. eo praesente coniurationem aperit, nominat 20
 socios, praeterea multos cuiusque generis, innoxios, quo legatis
 animus amplior esset. deinde eos pollicitos operam suam domum
 41 dimittit. sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consili
 2 caperent. in altera parte erat aes alienum studium belli magna
 merces in spe victoriae, at in altera maiores opes tuta consilia 25
 3 pro incerta spe certa praemia. haec illis volventibus, tandem vicit
 4 fortuna rei publicae. itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocini-
 o civitas plurimum utebatur, rem omnem uti cognoverant aperiunt.
 5 Cicero per Sangam consilio cognito legatis praecipit, ut stu-
 dium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene 30
 polliceantur, dentque operam uti eos quam maxime manifestos
 habeant.
- 42 Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore,
 2 item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat. namque illi,
 quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementia 35
 cuncta simul agebant. nocturnis consiliis, armorum atque telo-
 rum portationibus, festinando agitando omnia plus timoris quam
 3 periculi effecerant. ex eo numero compluris Q. Metellus Celer

¹ allogobrum *P hic et m. pr. c. 45, 1* || 5 gallio *P* || 6 civitatum *PC*,
 civitatum *C* || 12 atego *ex adeo P* || 18 ab roma *C, Prisc. vol. II p. 66 Prob.*
p. 150 Serg. in Don. p. 511, romae P, roma (unus, ut fertur, s. s. ab) C || 19
 arcescit *P*, accersit *C plerique* || 23 diuini incerto *P* || 24 erat *s. s. P* || 26
 ui-cit (*n eras.*) *P* || 29 praecipit *Linkerus: at cf. c. 34, 1* || 33 in gallia *s. s. P*

praetor ex senatus consulto causa cognita in vincula coniecerat; item in citeriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniurationis 43
 5 erant, paratis ut videbantur magnis copiis, constituerant uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis contione habita quereretur de actionibus Cicero-
 nis bellique gravissimi invidiam optumo consuli inponeret: eo
 10 signo proxuma nocte cetera multitudo coniurationis suum quis-
 que negotium exsequeretur. sed ea divisa hoc modo dicebantur: 2
 Statilius et Gabinus uti cum magna manu duodecim simul op-
 portuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilius aditus ad
 consulem ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus
 15 Ciceronis ianuam obsideret eumque vi aggrediretur, alius autem
 3 alium, sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxima pars
 erat, parentis interficerent; simul caede et incendio percussis om-
 nibus ad Catilinam erumperent. inter haec parata atque decreta 3
 Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando
 et dies prolatando magnas opportunitates conrumpere, facto,
 20 non consulto in tali periculo opus esse, seque, si pauci adiuva-
 rent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. natura 4
 ferox vehemens manu promptus erat; maximum bonum in ce-
 leritate putabat.

Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium cete- 44
 25 ros conveniunt. ab Lentulo Cethego Statilio item Cassio postu-
 lant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud
 facile eos ad tantum negotium inpelli posse. ceteri nihil suspi- 2
 cantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paulo
 ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum eis T. Voltur- 3
 30 cium quendam Crotoniensem mittit, ut Allobroges prius quam
 domum pergerent cum Catilina data atque accepta fide societa-
 tem confirmarent. ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, qua- 4
 rum exemplum infra scriptum est. 'Quis sim ex eo quem ad 5
 te misi cognoscas. fac cogites in quanta calamitate sis, et me-
 35 mineris te virum esse. consideres quid tuae rationes postulent.
 auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.' ad hoc mandata 6
 verbis dat: cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia
 repudiet? in urbe parata esse quae iusserit. ne cunctetur ipse pro-

2 citeriore PC, ulteriore Cortius || 5 videbantur z, ex C unus, vide-
 batur PC || constituerant PC, constituerat C || 6 Carsulanum Dietsch, Aesu-
 lanum Rauchenstein apud Wirzium || 9 quisque Cz, quaeque PC || 14
 obsideret ex obsidet P || 20 consulto C, consultando PC || 26 iurandum
 ***** quod P || 27 ad ex an P || 33 quis C, qui PCV

- 45 pius adcedere. his rebus ita actis, constituta nocte qua proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L. Valerio Flacco et C. Promptino praetoribus imperat, ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant. rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur, cetera, uti facto opus sit, ita agant permittit. 5
- 2 illi, homines militares, sine tumultu praesidiis conlocatis, sicuti 3 praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. postquam ad id loci legati cum Volturcio venerunt et simul utrimque clamor exortus est, Galli cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt, 4 Volturcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine defendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus dedit. 10
- 46 Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios consuli 2 declarantur. at illum ingens cura atque laetitia simul occupare. nam laetabatur intellegens coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse; porro autem anxius erat dubitans, in maximo scelere tantis civibus deprehensis quid facto opus esset: poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae rei publicae 3 fore credebatur. igitur confirmato animo vocari ad sese iubet 20 Lentulum Cethegum Statilium Gabinium itemque Caeparium Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. ceteri sine mora veniunt; Caeparius, paulo ante 4 domo egressus, cognito indicio ex urbe profugerat. consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens in senatum perducit, reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire iubet. 25
- 6 eo senatum advocat magnaeque frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis introducit; Flaccum praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. 47 Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid 30 aut qua de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare de coniuratione; post ubi fide publica dicere iussus est, omnia uti gesta erant aperit docetque se paucis ante diebus a Gabinio et Caepario socium adscitum nihil amplius scire quam legatos, tantum modo audire solitum ex Gabinio P. Autronium 35 Ser. Sullam L. Vargunteium multos praeterea in ea coniuratione esse. eadem Galli fatentur ac Lentulum dissimulantem 2

3 moluio 'in antiquis S. libris' nescio quibus reperit G. Fabricius *Romae* p. 150 || 4 deprehendant *ex* reprehendant P || 6 illi* (s. er.) P, illis vel illi C || 13 velut hostibus *ex* ueludostibus P || 18 esset C, sit C *deteriores*, erat P || 21 quendam *ante vel post* caeparium *inser.* C, om. PC || caeparius et coeparius *promiscue* P: de nomine v. *Krit. Beiträge* p. 112. 114 || 22 terracinensem PC, tarracinensem C || 24 ex urbe PC, om. C || 25 in senatum *del. Cortius* || 36 uargonteium P

coarguunt praeter litteras sermonibus, quos ille habere solitus erat, ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri. praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum
 5 annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore. igitur perlectis litteris, cum prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit uti abdicato magistratu 3 Lentulus itemque ceteri in liberis custodiis habeantur. itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis erat, Cethegus 4
 10 Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Gabinus M. Crasso, Caeparius — nam is paulo ante ex fuga retractus erat — Cn. Terentio senatori traduntur.

Interea plebs coniuratione patefacta, quae primo cupida 48 rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia exsecrari, Ciceronem ad caelum tollere: veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat. namque alia belli faci- 2
 nora praedae magis quam detrimento fore, incendium vero crudele inmoderatum ac sibi maxime calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu cotidiano et cultu corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus 3 erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. is, cum se diceret indicaturum de coniuratione, si fides 4 publica data esset, iussus a consule quae sciret edicere, eadem fere quae Volturcius de paratis incendiis de caede bonorum de itinere hostium senatum docet; praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem adcedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi facilius e periculo eriperentur. sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, 5
 30 hominem nobilem maximis divitiis summa potentia, alii rem incredibilem rati, pars, tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum esse, deque ea re postulant uti referatur.
 35 itaque consulente Cicerone frequens senatus decernit, Tarquini 6 indicium falsum videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciendam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem esset mentitus. erant eo tempore qui existu- 7

1 coarguunt ..... praeter P || 2 sibyllinis (il in ras.) P || 5 bellu P || 6 foret P || 10 carnificio P || statilius P || 11 fig...a (ur er.) P || 13 plebs eras. in P || 15 tollere ea tolerare P || 19 erant ea abent, ut videtur, P || 21 aiebant (d erasa) P || 28 accedere (n er.) P || facilius e (s er.) P || 30 incredibilem s. s. P || 34 indicium P

marent indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius adpellato Crasso per societatem periculi reliquos illius potentia
 8 tegeret. alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant, ne Crassus
 more suo suscepto malorum patrocinio rem publicam conturba-
 9 ret. ipsum Crassum ego postea praedicantem audiui, tantam illam 5
 contumeliam sibi ab Cicerone inpositam.

49 Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque pretio
 neque gratia Ciceronem inpellere potuere, uti per Allobroges aut
 2 alium indicem C. Caesar falso nominaretur. nam uterque cum
 illo gravis inimicitias exercebant: Piso oppugnatus in iudicio pe- 10
 cuniarum repetundarum propter cuiusdam transpadani suppli-
 cium iniustum, Catulus ex petitione pontificatus odio incensus,
 quod extrema aetate, maxumis honoribus usus, ab adulescentulo
 3 Caesare victus discesserat. res autem opportuna videbatur, quod
 is privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus gran- 15
 4 dem pecuniam debebat. sed ubi consulem ad tantum facinus in-
 pellere nequeunt, ipsi singillatim circumeundo atque ementiundo
 quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent magnam
 illi invidiam conflaverant, usque eo ut non nulli equites Romani,
 qui praesidi causa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu 20
 periculi magnitudine seu animi mobilitate impulsus, quo studium
 suum in rem publicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari
 gladio minitarentur.

50 Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allobrogum et
 T. Volturcio, conprobato eorum indicio, praemia decernuntur, 25
 liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis itineribus opifices
 atque servitia in vicis ad eum eripiundum sollicitabant, partim
 exquirebant duces multitudinum, qui pretio rem publicam ve-
 2 xare soliti erant. Cethegus autem per nuntios familiam atque
 libertos suos, lectos et exercitatos orabat [in audaciam], ut grege 30
 3 facto cum telis ad sese inrumperent. consul ubi ea parari co-
 gnovit, dispositis praesidiis ut res atque tempus monebat, con-
 vocato senatu refert, quid de eis fieri placeat, qui in custodiam

2 potentiae P || 7 neque pretio neque gratia *Prisc. vol. I p. 539 et imitator Septimius belli Troi. 1, 18 (cf. Iug. 16, 1. 29, 3 Cic. p. Rosc. Am. 28, 76 Ferr. 1, 136):* neque precibus neque gratia neque pretio PC, neque gratia neque precibus neque pretio z || 8 impelli quivit *Prisc. l. c.*, inlici quivit (Cicero) *Sept. l. c. verba Sallusti nec plene nec accurate red-dentes (cf. § 4* inpellere nequeunt); inpellere quivere *Putschius* || aut per alium C, per om. PC || 10 exercebant PC, exercebat pC || oppugnatus ex adpugnantis P || 12 post petitione in P septem fere litteras, quarum prima p fuit, erasae || 15 liberalitate C, libertate PC || 17 singulatim p cf. I. 42, 5 || 19 eo PC, adeo C || 20 aedem p, eadem P || 27 uicis ex uitis P || 30 et s. s. P || orabat in audaciam PC, in audaciam orabat z, quorum unus om. in audaciam, eadem delevit *Dietsch*

traditi erant; sed eos paulo ante frequens senatus iudicaverat
 contra rem publicam fecisse. tum D. Iunius Silanus, primus sen- 4
 tentiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de eis
 qui in custodiis tenebantur et praeterea de L. Cassio P. Furio P.
 5 Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumundum
 decreverat isque postea permotus oratione C. Caesaris pedibus
 in sententiam Ti. Neronis iturum se dixerat, quod de ea re
 praesidiis additis referendum censuerat. sed Caesar, ubi ad eum 5
 ventum est, rogatus sententiam a consule huiuscemodi verba
 10 locutus est.

‘Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis con- 51
 sultant, ab odio amicitia ira atque misericordia vacuos esse de-
 cet. haud facile animus verum providet, ubi illa officiant, neque 2
 quisquam omnium lubrici simul et usui paruit. ubi intenderis 3
 15 ingenium, valet: si lubrici possidet, ea dominatur, animus nihil
 valet. magna mihi copia est memorandi, patres conscripti, qui 4
 reges atque populi ira aut misericordia impulsu male consulue-
 rint. sed ea malo dicere, quae maiores nostri contra lubricum
 animi sui recte atque ordine fecere. bello Macedonico, quod cum 5
 20 rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica,
 quae populi Romani opibus creverat, infida atque adversa nobis
 fuit. sed postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, ma-
 iores nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuria causa bellum
 ineptum diceret, impunitos eos dimisere. item bellis Punicis 6
 25 omnibus, cum saepe Carthaginenses et in pace et per indutias
 multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem
 talia fecere: magis, quid se dignum foret, quam quid in illos iure
 fieri posset, quaerebant. hoc item vobis providendum est, pa- 7
 tres conscripti, ne plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum
 30 scelus quam vostra dignitas, neu magis irae vestrae quam famae
 consulatis. nam si digna poena pro factis eorum reperitur, 8
 novum consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia
 exsuperat, eis utendum censeo, quae legibus comparata sunt. pleri- 9
 que eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque
 35 magnifice casum rei publicae miserati sunt. quae belli saevitia
 esset, quae victis acciderent, enumerare; rapi virgines pueros,
 divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati

2 silanus *ex* salinus *P* || 7 quod *PC*, qui 3 || 16 p. c. s. s. *P* || qui *PC*,
 quae *p in mg. VC, Arus. p. 459* || 17 consuluerint *PC, Arus. cod. Periz.*,
 consuluerunt *V, Arus. cod. Gud.* || 19 facere *ex* facere *P* || 21 atque *PC*,
 et *p in marg., VC* || 24 dimisere *ex* dicere *P* || 30 neu *PC*, neue *VC* ||
 31 poena s. s. *P* || 32 inginiū *P* || 33 his utendum *VC*, his *om. P* || 34
 sententiam *V* || 36 accederent *P*

quae victoribus conlubiisset, fana atque domos spoliari, caedem
 incendia fieri, postremo armis cadaveribus cruore atque luctu
 10 omnia compleri. sed, per deos immortalis, quo illa oratio perti-
 nit? an uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet, quem res
 11 tanta et tam atrox non permovet, eum oratio accendit. non ita
 est, neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur:
 12 multi eas gravius aequo habuere. sed alia aliis licentia est, patres
 conscripti. qui demissi in obscuro vitam habent siquid iracundia
 deliquere, pauci sciunt, fama atque fortuna eorum pares sunt:
 qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta 10
 13 cuncti mortales novere. ita in maxuma fortuna minuma licentia
 14 est. neque studere neque odisse, sed minime irasci decet. quae
 apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crude-
 15 litas adpellatur. equidem ego sic existumo, patres conscripti,
 omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse. sed pleri- 15
 que mortales postrema meminere et in hominibus impiis sceleris
 16 eorum obliiti de poena disserunt, si ea paulo saevior fuit. D. Si-
 lanum, virum fortem atque strenuum, certo scio quae dixerit
 studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut
 inimicitias exercere: eos mores eamque modestiam viri cognovi. 20
 17 verum sententia eius mihi non crudelis — quid enim in talis
 homines crudele fieri potest? — sed aliena a re publica nostra
 18 videtur. nam profecto aut metus aut iniuria te subegit, Silane,
 19 consulem designatum genus poenae novum decernere. de timore
 supervacuaneum est disserere, cum praesertim diligentia clarissu- 25
 20 mi viri consulis tanta praesidia sint in armis. de poena possum
 equidem dicere id quod res habet, in luctu atque miseriis mortem
 aerumnarum requiem non cruciatum esse, eam cuncta mortalium
 21 mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse. sed,
 per deos immortalis, quam ob rem in sententiam non addidisti, uti 30
 22 prius verberibus in eos animadvorteretur? an quia lex Porcia
 vetat? at aliae leges item condemnatis civibus non animam eripi
 23 sed exilium permitti iubent. an quia gravius est verberari quam
 necari? quid autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti
 24 facinoris convictos? sin quia levius est, qui convenit in minore 35

1 conlubiisset *z*, *August. de c. d.* 1, 5, *imitator contrav. in Sall.* 5, 13:
 conlubiissent *PVC* || 3 pertimuit *P* || 4 coniuratione faceret (*ex* faret) *P* ||
 5 permovet *PC*, permovet *p* in *marg.*, *V* || accendit *PC*, accendit *p* in
marg., *VC* || 8 habent *PC*, agunt *p* in *marg.*, *VC* || 17 seuior *PC*, seuerior
VC || 20 modestiam *ex* mestitiam *P* || 23 silenae *P* || 25 supervacuaneum *PV*,
 supervacuaneum *p* in *marg.* || 26 in armis sint *V* || 30 sententiam *PC*, sen-
 tentia *VC* || 31 in eos verberibus *V* || adverteretur (*ex* *av.*) *P*, animi in *marg.*
p || porcio *ex* portia *P* || 32 item de condemnatis *V* || 35 qui* (*s. s.* quo
 modo *p*, d *postea erasa*) *P*, qui *VC*, quid *C*

negotio legem timere, cum eam in maiore neglexeris? at enim 25
 quis reprehendet, quod in parricidas rei publicae decretum erit?
 tempus dies fortuna, cuius lubido gentibus moderatur. illis
 merito accidet quicquid evenerit. ceterum vos, patres conscripti, 26
 5 quid in alios statuatis considerate. omnia mala exempla ex rebus 27
 bonis orta sunt. sed ubi imperium ad ignaros [eius] aut minus
 bonos pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad
 indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Athe- 28
 niensibus triginta viros inposuere, qui rem publicam eorum tra-
 ctarent. ei primo coepere pessimum quemque et omnibus invi- 29
 sum indemnatum necare. ea populus laetari et merito dicere fieri.
 post ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubricinose 30
 interficere, ceteros metu terrere: ita civitas servitute obpressa 31
 stultae laetitiae gravis poenas dedit. nostra memoria victor Sulla 32
 15 cum Damasippum et alios eiusmodi, qui malo rei publicae cre-
 verant, iugulari iussit, quis non factum eius laudabat? homines
 scelestos et factiosos, qui seditionibus rem publicam exagitaverant,
 merito necatos aiebant. sed ea res magnae initium cladis fuit. 33
 nam uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimen-
 20 tum alicuius concupiverat, dabat operam ut is in proscriptorum
 numero esset. ita illi, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, 34
 paulo post ipsi trahebantur, neque prius finis iugulandi fuit quam
 Sulla omnis temporis explevit. atque ego haec non in M. Tullio 35
 neque his temporibus vereor, sed, in magna civitate multa et va-
 25 ria ingenia sunt. potest alio tempore, alio consule, cui item ex- 36
 ercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc ex-
 emplo per senatus decretum consul gladium eduxerit, quis illi
 finem statuet aut quis moderabitur? maiores nostri, patres con- 37
 scripti, neque consili neque audaciae umquam eguere, neque
 30 illis superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba
 erant, imitarentur. arma atque tela militaria ab Samnitibus, in- 38
 signia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt. postremo
 quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum sum-
 mo studio domi exequiebantur, imitari quam invidere bonis male-
 35 bant. sed eodem illo tempore Graeciae morem imitati verberi- 39

1 neglexeris *PC* (unus?), neglexeris *VC* || 2 erit *ex* erat *P* || 6 bonis *PVC*, domesticis *C* *deteriores* || ignaros .... (eius *eras*.) *P*, ignaros eius *VC*, ignaros (ignavos *unus*) ciues (ciues in *mg. m. 2 unus*) *C* || 18 initium magnae cladis *V* || 19 aut villam *P s. s.* || aut post uestimentum *eras. in P* || 20 is *s. s. P* || 21 fuit *V* || 23 suos divitias *P* || etque haec ego *V* || 24 multa *ex* illa *P* || 26 manu. (*s. er.*) *P* || 31 arma atque tela (tela *ex* talia *P*) militaria *PCV*, arma tela atque militaria *ex C duo* || 34 domi *s. s. P* || 35 Graeciae morem imitati *post* coepere tum (§ 40) *traiecit Döderlein Philol. 9, 579*

bus animadvortebant. in civis, de condemnatis summum suppli-
 40 cium sumebant. postquam res publica adolevit et multitudine
 civium factiones valere, circumveniri innocentes, alia huiusce-
 modi fieri coepere, tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt,
 41 quibus legibus exilium damnatis permissum est. hanc ego cau- 5
 sam, patres conscripti, quo minus novom consilium capiamus,
 42 in primis magnam puto. profecto virtus atque sapientia maior
 illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere quam in
 43 nobis, qui ea bene parta vix retinemus. placet igitur eos dimitti
 et augeri exercitum Catilinae? minime. sed ita censeo, publi- 10
 candas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia,
 quae maxime opibus valent, neu quis de eis postea ad senatum
 referat neve cum populo agat: qui aliter fecerit, senatum existu-
 mare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum.
 52 Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo alius alii 15
 varie adsentiebantur. at M. Porcius Cato rogatus sententiam hu-
 iuscemodi orationem habuit:
 2 'Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res atque
 pericula nostra considero, et cum sententias non nullorum ipse
 3 mecum reputo. illi mihi disservuisse videntur de poena eorum, 20
 qui patriae parentibus aris atque focis suis bellum paravere.
 res autem monet cavere ab illis magis quam quid in illos sta-
 4 tuamus consultare. nam cetera maleficia tum persequare, ubi
 facta sunt, hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iu-
 5 dicia inplores: capta urbe nihil fit reliqui victis. sed, per deos 25
 immortalis, vos ego appello, qui semper domos villas signa ta-
 bulas vostras pluris quam rem publicam fecistis: si ista, cuius-
 cumque modi sunt, quae amplexamini, retinere, si voluptatibus
 vobis otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et capes-
 6 site rem publicam. non agitur de vectigalibus neque de socio- 30
 7 rum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est. saepe nu-
 mero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci, saepe
 de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, mul-
 8 tosque mortalis ea causa advorsos habeo: qui mihi atque animo
 meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alte- 35
 9 rius lubricini male facta condonabam. sed ea tametsi vos parvi
 pendebatis, tamen res publica firma erat, opulentia neglegentiam

1 de *eras.* in *P* || 3 circumveniri *V*, circumvenire *PC* || 5 ex....ilium
P || hanc ego *PC*, ego hanc *VC* || 8 illis *PVC*, in illis *C* || 12 neu quis *PC*,
 ne quis *p* (*s. s.*) *VC*: cf. *or. Phil.* 8 || 18 mihi alia *PC*, alia mihi *V*, *Servius*
Fuldensis in Verg. Aen. 1, 13 || 20 illi *ex* ille *P* || disservuisse *ex* deservisse
P || 23 tunc *P* || 26 uos ego *PVC*, ego uos *C* || 27 ista *PC*, ita *VC* || 31
 dibio *ex* dibia *P* || 35 delicti .... gratiam *P* || 37 penderatis *V*

tolerabat. nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus 10
 vivamus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi
 Romani sit, sed haec cuiuscumque modi videntur, nostra an no-
 biscum una hostium futura sint. hic mihi quisquam mansuetu- 11
 5 dinem et misericordiam nominat. iam pridem equidem nos vera
 vocabula rerum amisimus. quia bona aliena largiri liberalitas,
 malarum rerum audacia fortitudo vocatur, eo res publica in ex-
 tremo sita est. sint sane, quoniam ita se mores habent, libera- 12
 les ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerari; ne
 10 illi sanguinem nostrum largiantur et, dum paucis sceleratis par-
 cunt, bonos omnis perditum eant. bene et composite C. Caesar 13
 paulo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, credo falsa
 existumans ea quae de inferis memorantur, divorso itinere ma-
 los a bonis loca taetra inculta foeda atque formidulosa habere.
 15 itaque consuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia 14
 in custodiis habendos, videlicet timens ne, si Romae sint, aut a
 popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per vim
 eripiantur. quasi vero mali atque scelesti tantum modo in urbe 15
 et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit audacia,
 20 ubi ad defendendum opes minores sunt. quare vanum equidem 16
 hoc consilium est, si periculum ex illis metuit: sin in tanto om-
 nium metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis
 timere. quare cum de P. Lentulo ceterisque statuētis, pro certo 17
 habetote vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniura-
 25 tis decernere. quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus 18
 infirmior erit: si paululum modo vos languere viderint, iam om-
 nes feroces aderunt. nolite existumare maiores nostros armis 19
 rem publicam ex parva magnam fecisse. si ita res esset, multo 20
 pulcherrumam eam nos haberemus, quippe sociorum atque ci-
 30 vium, praeterea armorum atque equorum maior copia nobis quam
 illis est. sed alia fuere quae illos magnos fecere, quae nobis 21
 nulla sunt, domi industria foris iustum imperium, animus in
 consulundo liber neque delicto neque lubrici obnoxius. pro 22
 his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem
 35 privatim opulentiam. laudamus divitias, sequimur inertiam.
 inter honos et malos discrimen nullum, omnia virtutis prae-

6 uocabulum *P*, uocabula *p* || 8 sita est *VC*, positaē. *P* || 10 sceleratis
PC, scelestis *p* in marg. *V* e § 15 || 14 formidulosa *V*, formi dolosa *P*, c:
 du *p* in marg. || 16 si] sit *P* || 20 addefendum *V* || minoresunt *P* || 21 sin
 in *C*(?), si in *PVC* || 25 attentius *PC*, intentius *p* in marg., *V* || animus
 ex omnibus *P* || 26 paululum *PC*, paulum *VC* || 28 res *PVC*, um. ex *C*
deteriores pauci et Augustin. c. d. 5, 12 || 36 discrimen nullum *PVC*,
Augustin. l. c., nullum discrimen (vel discrimen nullum) est *C*

- 23 mia ambitio possidet. neque mirum. ubi vos separatim sibi
 quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae
 aut gratiae servitis, eo fit, ut impetus fiat in vacuam rem publi-
 24 cam. sed ego haec omitto. coniuravere nobilissimi cives pa-
 triam incendere, Gallorum gentem infestissimam nomini Romano 5
 ad bellum arcessunt. dux hostium cum exercitu supra caput est,
 25 vos cunctamini etiam nunc et dubitatis, quid intra moenia de-
 26 prensis hostibus faciatis? misereamini censeo — deliquere ho-
 mines adulescentuli per ambitionem — atque etiam armatos di-
 27 mittatis, ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma 10
 28 ceperint, in miseriam convortat. scilicet res ipsa aspera est, sed
 vos non timetis eam: immo vero maxume. sed inertia et molli-
 tia animi alius alium expectantes cunctamini, videlicet dis in-
 mortalibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maximis pe-
 29 riculis servavere. non votis neque suppliciis muliebribus auxilia 15
 deorum parantur: vigilando agundo bene consulundo prospera
 omnia cedunt. ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequi-
 30 quam deos inproles: irati infestique sunt. apud maiores nostros
 A. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra
 31 imperium in hostem pugnaverit, necari iussit, atque ille egre- 20
 gius adulescens inmoderate fortitudinis morte poenas dedit.
 32 vos de crudelissimis parricidis quid statuatis cunctamini? vide-
 33 licet cetera vita eorum huic sceleri obstat. verum parcite digni-
 tati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut homini-
 bus umquam ullis pepercit. ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi 25
 34 iterum patriae bellum fecit. nam quid ego de Gabinio Statio
 Caepario loquar? quibus si quicquam umquam pensi fuisset, non
 35 ea consilia de re publica habuissent. postremo, patres con-
 scripti, si mehercule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa
 re corrigi, quoniam verba contemnitis. sed undique circumventi 30
 sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget; alii intra moenia
 atque in sinu urbis sunt hostes; neque parari neque consuli
 36 quicquam potest occulte: quo magis properandum est. quare

3 seru...tis P, seruttis (t pri. in ras.) V || 6 arcessunt PC, accersunt p
 in marg., V || 7 etiamnum V || deprensis PVC, deprehensis vel adprehensis
 C || 8 misereamini PC, misereamini VC || 11 conuertat PVC, conuertatur C ||
 13 immortalibus ex immortalis P || 15 neque VC, atque C, neque ex atque
 P || 16 prospera omnia PC, prospere omnia VC, omnia prospera vel omnia
 prospere ex C deteriores || 19 aulus (sic P, A. V) PVC, t. vel g. s || 23 ue-
 rum C, uero PVC || 24 aut PC, atque p in marg., VC || 26 iterum PVC,
 iterum iam C || statilio gabinio V || 29 mehercule (s eras.) P || 31 faucibus
 (vel in faucibus) italiae urget s, in faucibus Etruriae agit Linkerus Emend.
 Sall. p. 18 || 32 in sinu urbis PC, urbis om. V: in senatu Linkerus l.
 c. at v. Herm. 1, 235 ss. || 33 potest occulte PC, occulte potest VC

ego ita censeo: cum nefario consilio sceleratorum civium res publica in maxuma pericula venerit, eique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum convicti confessisque sint caedem incendia aliaque se foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse; de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more maiorum supplicium sumundum.¹

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad caelum ferunt; alii alios increpantes timidos vocant, Cato clarus atque magnus habetur: senati decretum fit sicuti ille censuerat.

Sed mihi multa legenti multa audienti quae populus Romanus domi militiaeque mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia sustinisset. sciebam saepe numero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat ac, sicuti effeta parente, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. sed memoria mea ingenti virtute divorsis moribus fuere viri duo M. Cato et C. Caesar: quos quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem. igitur eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere, magnitudo animi par, item gloria, sed alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato. ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. in altero miseris perfugium erat, in altero malis perniciēs. illius facilitas, huius constantia laudabatur. postremo Caesar in animum induxerat laborare, vigilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare

1 ego ita *PVC*, ita ego *C*, ego *dol. Solling* || 2 maxuma] *sūma* *V* || titi volturci *P*, .t. vulturci *V* || 5 defessis (*ē sup. de*) *P* || 9 fuerunt (*u er.*) *P* || uocant . . . (*es er.*) *P* || 10 senat . . . (*i er.*) *P* || illecon si . . . erat (*fuit sumerat*) *P* || 13 fore (*s. s. t*) *P* || 21 magnitudine sua *æ* magnitudinis sue, *P* || 22 sicuti *PC*, velut *C pauci* || 23 effeta parente *z*, effeta (*fest etia C unus*) parentum *PC*, *Gronov. Obs. 1, 2: aetate post effeta ins. Dietsch*, vi *Ritsch. Mus. rh. 21, 316 — Op. 3, 818; at cf. Plin. ep. 5, 21 Apul. Apol. 76* || 27 possem *C*, possum *PC* || 28 aestas

Sallustius. Ed. III.

quod dono dignum esset; sibi magnum imperium exercitum bel-
 5 lum novom exoptabat, ubi virtus enitescere posset. at Catoni
 6 studium modestiae decoris, sed maxume severitatis erat. non
 divitiis cum divite neque factione cum factioso, sed cum stre-
 nuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinencia 5
 certabat, esse quam videri bonus malebat: ita quo minus pete-
 bat gloriam eo magis illum sequebatur.

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit,
 consul optimum factu ratus noctem quae instabat antecapere,
 nequid eo spatio novaretur, triumviros quae [ad] supplicium postu- 10
 2 labat parare iubet, ipse praesidiis dispositis Lentulum in carce-
 3 rem deducit; idem fit ceteris per praetores. est in carcere locus,
 quod Tullianum adpellatur, ubi paululum ascenderis ad laevam,
 4 circiter duodecim pedes humi depressus. eum muniunt undique
 parietes atque insuper camera lapideis fornicibus iuncta; sed in- 15
 5 cultu tenebris odore foeda atque terribilis eius facies est. in eum
 locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capita-
 6 hium, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere. ita ille patri-
 cius ex gente clarissima Corneliorum, qui consulare imperium
 Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae 20
 invenit. de Cethego Statilio Gabinio Caepario eodem modo sup-
 plicium sumptum est.

56 Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et
 2 ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit, co-
 hortis pro numero militum complet; deinde, ut quisque volun- 25
 tarius aut ex sociis in castra venerat, aequaliter distribuerat, ac
 brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum initio
 3 non amplius duobus milibus habuisset. sed ex omni copia cir-
 citer pars quarta erat militaribus armis instructa, ceteri, ut quem-
 que casus armaverat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudis por- 30
 4 tabant. sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina
 per montis iter facere, modo ad urbem modo in Galliam versus

7 eo illum magis (sic) sequebatur *Augustin. c. d. 5, 12*: eo magis illum assequebatur *PC*, quorum aliquot illam, unus sequebatur *exhibent*; e. m. illa sequebatur *unus ex* z || 8 senatus *s. s.* *P* || 9 facturatus *ex* facturus *P* || antecapere ..... ne *P* || 10 triumviros quae ad supplicium postolabat parare (*ex* parere) *P* et sic fere *C* (*in paucis ad erasum vel s. s.*, postulabant *unus*) || 11 in *s. s.* (*eras.* ad) *P* || 13 ascenderis *PC*, descenderis z *fort. recte* || 15 iuncta *PC*, uincta *C* || incultu *PC*, inculta *C* || 16 odere *P* || 17 lo...cū *P* (o fuit a?) || vindices *C*, et indices *PCs* (*optimus*), per indices *deteriores C* (*cf. Herm. 1, 248*): vindices *r. c. del. Cortius*: at *cf. Mommsen Staatsrecht*² 2, 581 || 19 corneliorum *ex cornelia* (*vel -iū*?) *P* || 32 in galliam *Prisc. vol. II p. 524*, in *om. PC praeter deteriores qui in vel ad habent*

castra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat propediem magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. interea servitia repudiabat, cuius initio ad 5 eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum suis rationibus existumans videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse. sed postquam in castra 57 nuntius pervenit, Romae coniurationem patefactam, de Lentulo et Cethego ceterisque, quos supra memoravi, supplicium sumptum, plerique, quod ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, dilabuntur, reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per tramites occulte perfugeret in Galliam transalpinam. at Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, 15 quae supra diximus Catilinam agitare. igitur ubi iter eius ex perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti. neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu 4 locis aequioribus expeditus [in fuga] sequeretur. sed Catilina, post- 5 quam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugae neque praesidi ullam spem, optimum factu ratus in tali re fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam primum configere. itaque contione advocata huiusmodi orationem habuit.

25 'Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non ad- 58 dere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. quanta cuiusque animo audacia 2 natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet. quem neque gloria neque pericula excitant, nequiquam hortere: timor animi auribus officit. sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, simul 30 uti causam mei consili aperirem. scitis equidem, milites, socordia 4 atque ignavia Lentuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. nunc vero quo loco res nostrae sint, iuxta 5 35 mecum omnes intellegitis. exercitus hostium duo, unus ab urbe 6 alter a Gallia obstant. diutius in his locis esse, si maxime animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet.

1 sperabat PC, sperans C || 5. videri s. s. P || 7 de lentulo P || 11 pistoriensem P || 16 cognovit ***** | castra P || 19 expeditus in fuga z, expeditus in fuga PC, Prisc. vol. II p. 342 (in fugam pauci codd. Sall. et Prisc.), in fuga seclusi || 20 videt montibus s. s. P || 22 factu ratus ex facturus P || 32 quantum P || 34 nequiverim ex nequiveram P || quo loco PFC, quo in loco C

7. 8 quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. qua propter
 vos moneo uti forti atque parato animo sitis et, cum proe-
 lium inibitis, memineritis vos divitias decus gloriam, praeterea
 9 libertatem atque patriam in dextris vestris portare. si vincimus,
 omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, municipia atque 5
 coloniae patebunt: si metu cesserimus, eadem illa advorsa fient,
 10 neque locus neque amicus quisquam teget quem arma non texerint.
 11 praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impen-
 det: nos pro patria pro libertate pro vita certamus, illis super-
 12 vacuaneum est pro potentia paucorum pugnare. quo audacius 10
 13 adgrediamini, memores pristinae virtutis. licuit vobis cum sum-
 ma turpitudine in exilio aetatem agere, potuistis non nulli Ro-
 14 mae amissis bonis alienas opes expectare: quia illa foeda atque
 15 intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. si haec re-
 linquere voltis, audacia opus est: nemo nisi victor pace bellum 15
 16 mutavit. nam in fuga salutem sperare, cum arma, quibus cor-
 17 pus tegitur, ab hostibus avorteris, ea vero dementia est. semper
 in proelio eis maximum est periculum, qui maxime timent, au-
 18 dacia pro muro habetur. cum vos considero, milites, et cum
 19 facta vostra aestumo, magna me spes victoriae tenet. animus 20
 aetas virtus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae
 20 etiam timidos fortis facit. nam multitudo hostium ne circumve-
 21 nire queat, prohibent angustiae loci. quodsi virtuti vestrae for-
 tuna inviderit, cavete inulti animam amittatis, neu capti potius
 sicuti pecora trucidemini quam virorum more pugnantes cruen- 25
 tam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.

59 Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere iubet
 atque instructos ordines in locum aequum deducit. dein remotis
 omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus amplior
 esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. nam 30
 2 uti planities erat inter sinistros montis et ab dextera rupe aspe-
 ra, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum signa in subsi-
 3 dio artius conlocat. ab eis centuriones omnis, lectos et evocatos,
 praeterea ex gregariis militibus optimum quemque armatum in
 primam aciem subducit. C. Manlium in dextra, Faesulanum 35
 quendam in sinistra parte curare iubet. ipse cum libertis et ca-
 lonibus propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius

5 commeatus *ex* commeandus *P* || 6 sin *Kritzius* || fient] quia bello in-
 cepto pax in manu victoris constat (*om.* neque locus) *add.* *z* || 7 tegit *V* ||
 8 impendit *ex* impendit *V* || 10 pugnare pro potentia paucorum *V* || 11
 adgrediamini *PC*, adgredimini *VC* || nimmeres *P* || vobis *pVC*, nobis *PC* ||
 18 est] *ēē* (*corr.* *ex* et?) *P* || 23 angustiae *in ras.* *P* || virtuti *ex* virtute *PP* ||
 24 caute inulti *PC*, caute ne inulti *CV* || 31 dextera *PC*, dextra *C* || 35 dextera
C pauci || 36 calonibus *zC(?)*, calonibus *PC*, coloniis *C* || 37 adsistit *p*, adstitit *P*

in exercitu habuisse dicebatur. at ex altera parte C. Antonius, 4
 pedibus aeger, quod proelio adesse nequibat, M. Petreio legato
 exercitum permittit. ille cohortis veteranas, quas tumultus causa 5
 conscripserat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis
 5 locat; ipse equo circumiens unum quemque nominans adpellat
 hortatur, rogat ut meminerint se contra latrones inermes pro pa-
 tria pro liberis pro aris atque focis suis certare. homo militaris, 6
 quod amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus
 aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos
 10 factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum ani-
 mos accendebat.

Sed ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum dat, 60
 cohortis paulatim incedere iubet. idem facit hostium exercitus.
 postquam eo ventum est, unde a ferentariis proelium committi 2
 15 posset, maximo clamore cum infestis signis concurrunt: pila
 omittunt, gladiis res geritur. veterani pristinae virtutis memo- 3
 res comminus acriter instare, illi haud timidi resistunt: ma-
 xuma vi certatur. interea Catilina cum expeditis in prima acie 4
 vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere,
 20 omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire: stre-
 nuui militis et boni imperatoris officia simul exequabatur. Petre- 5
 ius, ubi videt Catilinam contra ac ratus erat, magna vi tendere,
 cohortem praetoriam in medios hostis inducit eosque perturba-
 tos atque alios alibi resistentis interficit. deinde utrumque ex
 25 lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Faesulanus in primis 6
 pugnantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum 7
 paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae digni-
 tatis in confertissimos hostis incurrit ibique pugnans confo-
 ditur.

30 Sed confecto proelio tum vero cerneret, quanta audacia 61
 quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. nam fere quem 2
 quisque vivos pugnando locum ceperat, eum amissa anima cor-
 pore tegebat. pauci autem, quos medios cohors praetoria dis- 3
 iecerat, paulo divorsius sed omnes tamen advorsis vulneribus

3 *inter* permittit et ille in *P* iterantur verba ille cohortes u. q. t. c. c.
 i. f. p. eos (*sic*) exercitum permittit, *delevit manus prima* || tumultus *PC*,
nisi quod unus tumulti || 6 contra ***** latrones inermes *P* || inermes
 (inermes *P*) *PC*, inermis *C* || 14 a ferentariis *C*, *Non. p. 554* (afferentariis
Paris.), a *om. PC* || 15 posset *Cp*, possit *PC* || 17 comminus *ex* com-
 minis *P* || 18 ui certatur *ex* uirtute *P* || 19 arcessere *P* (*ex* arcescere) *C*,
 accersere *C* || 22 ui tendere *PC*, ui contendere *C* || 25 fessulanus *P* || 26
 catilina *om. PC*, s. *lin. post* postquam vel post uidet vel in *marg. ad-*
dunt C || 27 relictum *ex* reliquum *P* || 33 praetoria *P*

4 conciderant. Catilina verò longe a suis inter hostium cadavera
 repertus est, paululum etiam spirans ferociamque animi, quam
 5 habuerat vivos, in vultu retinens. postremo ex omni copia ne-
 que in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est :
 6. 7 ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. neque ta- 5
 men exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam
 adeptus erat. nam strenuissimus quisque aut occiderat in proe-
 8 lio aut graviter vulneratus discesserat. multi autem, qui e ca-
 stris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia
 cadavera amicam alii pars hospitem aut cognatum reperi- 10
 9 bant; fuere item qui inimicos suos cognoscerent. ita varie per
 omnem exercitum laetitia maeror luctus atque gaudia agita-
 bantur.

---

1 conciderant] *ex Sallustio Charisius p. 159 Diomedes p. 333 haec
 habent alii alibi stantes ceciderunt sed omnes tamen aduersis uulneribus
 conciderunt (conciderunt om. excerpta Bobiensia): sed vereor ne ex verbis
 c. 60, 5 haec conflata sint* || 5 iuxta om. P || 8 qui e *ex quae* P || 13 C.
 SALLUSTII CRISPI BELLVM CATILINAE EXPLICIT INCIPIT BELLVM
 IVGVRTINVM FALSO-GENVS P

C. SALLVSTI CRISPI
DE BELLO IUGURTHINO

LIBER.

Falso queritur de natura sua genus humanum, quod inbe- 1
cilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur. nam 2
contra reputando neque maius aliud neque praestabilius inuenias
magisque naturae industriam hominum quam vim aut tempus
5 deesse. sed dux atque imperator vitae mortalium animus est. 3
qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potens-
que et clarus est neque fortuna eget, quippe probitatem in-
dustriam aliasque artis bonas neque dare neque eripere cuiquam
potest. sin captus pravis cupidinibus ad inertiam et volup- 4
10 tates corporis pessum datus est, perniciose lubidine paulisper
usus, ubi per socordiam vires tempus ingenium diffluxere, na-
turae infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores ad ne-
gotia transferunt. quodsi hominibus bonarum rerum tanta cura 5
esset, quanto studio aliena ac nihil profutura multaue etiam
15 periculosa petunt, neque regerentur magis quam regerent casus
et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni
fierent. nam uti genus hominum compositum ex corpore et ani- 2
ma est, ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia alia
animi naturam secuntur. igitur praeclara facies, magnae divitiae, 2
20 ad hoc vis corporis et alia omnia huiuscemodi brevi dilabuntur,

7 quippe PC, quippe quae C, Donat in Ter. Eun. 241 || 10 perne-
ciosa ex perniciose (sic saeptus) P || 12 quisque C, quique PC || auctores
C, actores PC || 14 multaue PC, multumque C, Augustinus Epist. 153, 22
|| 15 periculosa PC, perniciose unus ex s, periculosa ac perniciose Augu-
stinus l. c. || 17 hominum PC, humanum C deteriores || compositum ex com-
positus P || 20 omnia huiuscemodi PC, huiuscemodi omnia C || dilabuntur
ex dilabantur P

- 3 at ingeni egregia facinora sicuti anima immortalia sunt. postremo
 corporis et fortunae bonorum ut initium sic finis est omniaque
 orta occidunt et aucta senescunt: animus incorruptus aeternus
 rector humani generis agit atque habet cuncta neque ipse habe-
 4 tur. quo magis pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis 5
 gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt, ceterum ingenium,
 quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est,
 incultu atque socordia torpescere sinunt, cum praesertim tam
 multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo
 paratur. 10
- 3 Verum ex eis magistratus et imperia, postremo omnis cura
 rerum publicarum minime mihi hac tempestate cupiunda viden-
 tur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per
 2 fraudem [iis] fuit, tuti aut eo magis honesti sunt. nam vi quidem
 regere patriam aut parentes, quamquam et possis et delicta cor- 15
 rigas, tamen inopportunum est, cum praesertim omnes rerum mu-
 3 tationes caedem fugam aliaque hostilia portendant. frustra autem
 niti neque aliud se fatigando nisi odium quaerere, extremae de-
 mentiae est. nisi forte quem inhonesta et perniciose libido tenet
 potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari. 20
- 4 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in pri-
 2 mis magno usui est memoria rerum gestarum. cuius de virtute
 quia multi dixere, praetereundum puto, simul ne per insolentiam
 3 quis existimet memet studium meum laudando extollere. atque
 ego credo fore qui, quia decrevi procul a re publica aetatem 25
 agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inponant,
 certe quibus maxuma industria videtur salutare plebem et con-
 4 viviis gratiam quaerere. qui si reputaverint, et quibus ego tem-
 poribus magistratus adeptus sim et quales viri idem adsequi
 nequiverint et postea quae genera hominum in senatum per- 30
 venerint, profecto existumabunt me magis merito quam igna-
 via iudicium animi mei mutavisse maiusque commodum ex otio
 5 meo quam ex aliorum negotiis rei publicae venturum. nam
 saepe ego audiavi Q. Maximum P. Scipionem, praeterea civitatis
 nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, cum maiorum imagi- 35
 nes intuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem ac-
 6 cendi. scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in

5 qui ex quae P || 14 iis P (pro eis sic Δ in marg. p) C, is vel his
 vel uis vel ius C, del. Dietsch || fuit uti tuti aut PC (optimus uti et
 s. s. tuti), fuit tuti aut vel fuit utique tuti aut C: uti iteratione proximi
 vocabuli ortum (Herm. 1, 248) || 17 portendant ex propendant P || 20 gra-
 tificari ex letificari P || 26 tamq; utili ex tam utili P || 29 magistratū
 (s. er.) P, magistratum vel magistratus C || sim PC, sum C

sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. at contra quis est 7 omnium eis moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate
 5 neque industria cum maioribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus ad imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et consulatus atque 8 alia omnia huiuscemodi per se ipsa clara et magnifica sint, ac
 10 non perinde habeantur, ut eorum qui ea sustinent virtus est. verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum 9 piget taedetque. nunc ad inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iu- 5 gurtha rege Numidarum gessit, primum quia magnum et atrox
 15 variaeque victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est. quae contentio divina et humana cuncta 2 permiscuit eoque vecordiae processit, ut studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. sed priusquam huiuscemodi 3 rei initium expedio, pauca supra repetam, quo ad cognoscendum
 20 omnia industria magis magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal 4 post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxime adtriverat, Masinissa rex Numidarum in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et
 25 praeclara rei militaris facinora fecerat. ob quae victis Carthaginiensibus et capto Syphace, cuius in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus quascumque urbis et agros manu ceperat regi dono dedit. igitur amicitia Masinissae bona 5 atque honesta nobis permansit. sed imperi vitaeque eius finis
 30 idem fuit. dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale 6 et Gulussa fratribus morbo absumptis. is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit Iugurthamque filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

35 Qui ubi primum adolevit, pollens viribus decora facie sed 6 multo maxime ingenio validus, non se luxu neque inertiae

3 adaequaverit PC, adaequavit C || 5 contendat (n. eras.) P || 8 proinde C, perinde PC || 10 qui ea ex quia P || 15 dehinc PC, dein pC || nobilitatis in marg. P || 16 obviam itum ex obvium P || 19 expedio PC, expedium C || 24 cognomen ex uirtute fuit PC, 'Acron' in Hor. C. 4, 8, 19: ex uirtute nomen inditum huius Schol. Ver. Aen. 9, 387 || 25 carthaginiensibus ex carthaginiensis P || 26 siface ex sifaci .. P || 31 gulussa ex galussa P || hiempsalem P || 33 hortus ex ortum P || 36 luxu C, Fronto ad Ant. 2, 6 p. 108 Diom. p. 341, luxui PC, Macrob. exc. Bob. p. 645, luxuriae id. exc. Paris. p. 624

- conrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius est, equitare iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferre, plurimum facere minimum ipse de se loqui. quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen postquam hominem adulescentem exacta sua aetate et parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus, multa cum animo suoolvebat. terrebat eum natura mortalium avida imperi et praecepta explendam animi cupidinem, praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit; ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, nequa seditio aut bellum oriretur anxius erat. his difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtham manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam temptare. igitur bello Numantino Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. sed ea res longe aliter ac ratus erat evenit. nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestissime parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. ac sane, quod difficillimum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus consilio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. igitur imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum in dies amplecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. huc adcedebat munificentia animi et ingeni solertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.
- 8 Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi

2 iaculari equitare *Macr. exc. Paris. p. 624 Diom. l. c. (sic cod. B, iaculari om. AM) ll. cc. || gloria om. Diom. l. c. || 3 esset P || 5 facere et minimum PC praeter unum, et om. Fronto et Macrob. ll. cc. || 11 oportunitas ex oportunitatis P || 15 oriretur] sic PC*

domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperi Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia esse. sed post-
 5 quam Numantia deleta P. Scipio dimittere auxilia et ipse reverti domum decrevit, donatum atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in praetorium abduxit ibique secreto monuit, ut potius publice quam privatim amicitiam populi Romani coleret neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod
 10 multorum esset. si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum. sic locutus cum litteris 9 eum, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sententia haec erat. Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit, quam 2
 15 rem tibi certo scio gaudio esse. nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et populo Romano sit, summa ope nitemur. tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa. igitur rex ubi ea, quae fama 3 acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute
 20 tum gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis vincere aggressus est, statimque eum adoptavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit. sed ipse paucos post 4 annos morbo atque aetate confectus cum sibi finem vitae adesse intellexeret, coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur huiuscemodi verba cum Iugurtha habuisse.

Parvom ego, Iugurtha, te amisso patre sine spe sine opibus in regnum meum accepi, existumans non minus me tibi, quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore. neque ea res falsum me habuit. nam, ut alia magna et egregia tua omittam, 2
 30 novissime rediens Numantia meaque regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti: in Hispania nomen familiae renovatum est. postremo, quod difficillimum inter mortalis est, gloria invidiam vicisti. nunc, quoniam mihi natura finem vitae facit, per hanc dexteram, 3
 35 per regni fidem moneo obtestorque te, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas neu malis alienos adiungere quam sanguine coniunctos retinere. non ex- 4

3 imperii *PC*, imperio *C* || 7 abduxit *C*, adduxit *PC* || 11 suam et ipsum pecuniam *PC* || 15 certo *PVC*, certe *C* || 16 et populo romano *PVC*, populoque romano *C* || ope ** *P* || 17 en *C*, ** *P*, om. *V* || 19 cum *C*, tum *PC* || 23 finem *s. s.* *P* || 26 ego Iugurtha te *PC*, ego te Iugurtha *V* || 27 regnum meum *PV*, meum regnum *C* || 28 liberis *del.* *Ursinus* || 31 onerauisti *V* || 34 vitae finem *V* || 35 te *PVC*, om. *C*

- ercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos
neque armis cogere neque auro parare queas: officio et fide pa-
15 riuntur. quis autem amicius quam frater fratri aut quem alie-
6 num fidum invenies, si tuis hostis fueris? equidem ego vobis
regnum trado firmum, si boni eritis, sin mali, inbecillum. nam
concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur.
7 ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia prior es,
ne aliter quid eveniat providere decet. nam in omni certamine
qui opulenter est, etiam si accipit iniuriam, tamen quia plus
8 potest facere videtur. vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite
observate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne
ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.
11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat et
ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne re-
2 spondit. Micipsa paucis post diebus moritur. postquam illi more
regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum convenerunt, ut
3 inter se de cunctis negotiis disceptarent. sed Hiempsal, qui mi-
numus ex illis erat, natura ferox et iam antea ignobilitatem Iu-
gurthae, quia materno genere impar erat, despiciens, dextra Ad-
herbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas ho- 20
4 nori ducitur, Iugurtha foret. dein tamen ut aetati concederet
5 fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. ibi cum
multa de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias
res iacit, oportere quinquenni consulta et decreta omnia rescindi:
nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo 25
6 valuisse. tum idem Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum
illum tribus proximis annis adoptione in regnum pervenisse.
7 quod verbum in pectus Iugurthae altius quam quisquam ratus
8 erat descendit. itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri
parare atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per 30
9 dolum caperetur. quae ubi tardius procedunt neque lenitur ani-
mus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.
12 Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi,
propter dissensionem placuerat dividi thesauros finisque imperi
2 singulis constitui. itaque tempus ad utramque rem decernitur, 35
sed maturius ad pecuniam distribuendam. reguli interea in loca
3 propinqua thesauris alius alio concessere. sed Hiempsal in op-
pido Thirmita forte eius domo utebatur, qui proximus lictor

1 thesauri (eras. n) V || 4 tuis ex tuus P || 7 qui aetate ex quia aetate
P || 10 colite et observate C, Prisc. vol. II p. 455, et om. PVC || 11 et in-
tuemini Prisc. l. c. || 16 iusta p, iuste P || 18 forox P || 19 impari P teste
Wirzio || 24 iacit PC, ait C || 26 sibi ex simul P || 27 illum his tribus
pauci C || adoptione PC, adoptione C, del. Dietsch || 37 propinqua
thesauris P || 38 thyrmita P

Iugurthae carus acceptusque ei semper fuerat. quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat inpellitque, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret — nam verae ad Hiempsalem referebantur —, ceterum, ubi res postularet, se
 5 ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. qui postquam in aedis inrupere, divorsi regem quaerere, dormientis alios alios occursantis interficere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere: cum interim
 10 Hiempsal reperitur occultans se tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur. Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit. in duas partis discedunt Numidae: plures
 15 Adherbalem secuntur, sed illum alterum bello meliores. igitur Iugurtha quam maximas potest copias armat, urbis partim vi alias voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum
 20 docerent de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum parabat armis contendere. sed ubi res ad certamen venit, victus ex proelio profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. tum Iugurtha patris consiliis, postquam
 25 omnis Numidiae potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans timere populum Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos
 30 mittit, quis praecipit, primum uti veteres amicos muneribus expleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque possint largiundo parare ne cunctentur. sed ubi Romam legati venere
 7 et ex praecepto regis hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere, tanta commutatio incessit, ut ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret. quorum pars spe alii praemio inducti
 85 singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. igitur ubi legati satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur. tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus.

Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi prae-

2 suam PC, sua C, Gruterus || 4 referabantur P || 7 irrumpere (i in ras.) P || 8 alios alterum s. s. P || 13 breui PC, breui tempore C || 21 sperabat Nonius p. 259 || 24 omni (super i rasura) numidia* (e eras.) P, omnis numidiae vel omni numidia C || 27 romam legatos PC, legatos romam C || 28 praecipit C, praecepit PC || 32 numerum ex numero P

cepit, ut regni Numidiae tantum modo procurationem existumarem meam, ceterum ius et imperium eius penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam maximo usui esse populo Romano, vos mihi cognatorum, vos adfinium loco ducerem: si ea fecissem, in vostra amicitia exercitum divitias munimenta regni
 2 me habiturum. quae cum praecepta parentis mei agitare, Iugurtha, homo omnium quos terra sustinet sceleratissimus, contempto imperio vostro Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum populi Romani regno fortunisque omnibus
 3 expulit. atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum
 4 venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum meorum beneficia possem a vobis auxilium petere, ac maxime deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non egerem; secundum ea, si
 5 desideranda erant, uti debitis uterer. sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas est neque mihi in manu fuit Iugurtha qualis foret, ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod mihi
 6 miserrimum est, cogor prius oneri quam usui esse. ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti sunt aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetiverunt. familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore
 7 magis fides eius quam fortuna petunda erat. quorum progeniem vos, patres conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae frustra a vobis auxilium petere. si ad impetrandum nihil causae haberem praeter miserandam fortunam, quod paulo ante rex genere fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis inops, alienas opes expecto, tamen erat maiestatis populi Romani prohibere iniuriam neque pati cuiusquam regnum per scelus crescere.
 8 verum ego eis finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus Romanus dedit, unde pater et avos meus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginiensis. vostra beneficia mihi erepta sunt,
 9 patres conscripti, vos in mea iniuria despecti estis. eheu me miserum! hucine, Micipsa pater, beneficia tua evasere ut, quem tu parem cum liberis tuis regnique participem fecisti, is potissimum stirpis tuae extincor sit? numquamne ergo familia nostra quiescit
 10 erit? semperne in sanguine ferro fuga vorsabitur? dum Carthaginienses incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. postquam

4 adfinium loco *Vz*, in adfinium locum *PC*, in adfinium loco *C* || 5 exercitus *V* || 12 possem *singuli Cz* (sed in *C* corr. posse me), posse me *PC*, posse *V* cf. *Iug.* 24,9 || 14 sed] se *P* || 18 in *om.* *P* || 19 familia (m *eras.*) *P* || 27 per**scelus (se *er.*) *P* || 29 explere**siphacem (corr. expulere) *P* || 33 tuis *PC*, *Arus. p.* 500, *om.* *V* || is] id *V* || 34 numquamne *P* (sed ne s. s. m. 1) *C*, numquam *VC*, ne *del.* *Kritz* || 37 ab *p*, a *P*

- illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. ecce autem ex 11
 inproviso Iugurtha, intoleranda audacia scelere atque superbia sese efferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto,
 5 primum regnum eius sceleris sui praedam fecit, post, ubi me eisdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum expectantem in imperio vostro, sicut videtis, extorrem patria domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem. ego sic existumabam, patres conscripti, uti 12
 10 praedicantem audiveram patrem meum: qui vostram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omnibus maxime tutos esse. quod in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium tuti simus, in vostra manu est, patres conscripti. pater nos duos fra- 14
 15 tres reliquit, tertium Iugurtham beneficiis suis ratus est coniunctum nobis fore. alter eorum necatus est, alterius ipse ego manus inpias vix effugi. quid agam? aut quo potissimum infelix 15
 adcedam? generis praesidia omnia extincta sunt. pater, uti necesse erat, naturae concessit. fratri, quem minime decuit, propincus per scelus vitam eripuit. adfinis amicos propinquos ceteros meos alium alia clades obpressit: capti ab Iugurtha pars in crucem acti, pars bestiis obiecti sunt, pauci, quibus relicta est anima, clausi in tenebris cum maerore et luctu morte gravio- 16
 20 rem vitam exigunt. si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis adversa facta sunt, incolumbia manerent, tamen, siquid ex inproviso mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti, quibus pro magnitudine imperi ius et iniurias omnis curae esse decet. nunc vero exul patria domo, solus atque omnium honestarum 17
 rerum egens, quo accedam aut quos adpellem? nationesne an 30
 reges? qui omnes familiae nostrae ob vostram amicitiam infesti sunt? an quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta plurima sint? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? postremo Masinissa nos 18
 ita instituit, patres conscripti, nequem coleremus nisi populum 35
 Romanum, ne societates neu foedera nova acciperemus, abunde magna praesidia nobis in vostra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutaretur, una occidendum nobis esse. virtute ac dis volen- 19

3 scelere] sce in ras. P || atque] et V || 4 sese C, se V, om. P || 5 praedam a (ex u) P || 6 nequit PC, non quit Vp || 9 meo regno PC, regno meo VC || 11 laborem PC, laboris s. s. } re unus ex C, laboris V || 12 fuit: praestitit (: in praesentia in marg.) P || 14 sumus V || 18 necessarant P || 19 natura P || 21 meos om. V || pras in P || 22 obiecti ex adiecti P || 23 anima est V || et] atque V || 29 an PVC, aut C || 35 societates (s in ras.) P || neu V, ne PC || 37 mutaretur p, muteretur P

- tibus magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia sunt ;
 20 quo facilius sociorum iniurias curare licet. tantum illud vereor,
 nequos privata amicitia Iugurthae parum cognita transvorsos agat,
 quos ego audio maxuma ope niti, ambire fatigare vos singulos,
 nequid de absente incognita causa statuatis: fingere me verba et 5
 21 fugam simulare, cui licuerit in regno manere. quod utinam illum,
 cuius inpio facinore in has miseras proiectus sum, eadem haec
 simulantem videam et aliquando aut apud vos aut apud deos in-
 mortalis rerum humanarum cura oriatur: ne ille, qui nunc sce-
 leribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excrucia- 10
 tus impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis mearumque
 22 miseriarum gravis poenas reddat. iamiam frater, animo meo car-
 rissume, quamquam tibi immaturo et unde minime decuit vita
 erepta est, tamen laetandum magis quam dolendum puto casum
 23 tuum. non enim regnum sed fugam exilium egestatem et om- 15
 nis has quae me premunt aerumnas cum anima simul amisisti.
 at ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum
 humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam, tuasne in-
 iurias persequar ipse auxili egens an regno consulam, cuius vi-
 24 tae necisque potestas ex opibus alienis pendet. utinam emori 20
 fortunis meis honestus exitus esset neu vivere contemptus vi-
 derer, si defessus malis iniuriae concessissem. nunc neque vi-
 25 vere lubet neque mori licet sine dedecore. patres conscripti,
 per vos, per liberos atque parentes vestros, per maiestatem po-
 puli Romani, subvenite mihi misero, ite obviam iniuriae, nolite 25
 pati regnum Numidiae, quod vostrum est, per scelus et sangui-
 nem familiae nostrae tabescere.
 15 Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae largi-
 tione magis quam causa freti paucis respondent. Hiempsalem ob
 saevitiam suam ab Numidis interfectum, Adherbalem ultro bel- 30
 lum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod iniuriam
 facere nequivisset: Iugurtham ab senatu petere, ne se alium pu-
 tarent ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta
 2 sua ponerent. deinde utrique curia egrediuntur. senatus statim
 consulitur. fautores legatorum, praeterea senatus magna pars 35
 gratia depravata Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtu-

7 cuius PC, quouis V p in marg. || 9 ne V p in marg. C, ut C,
 ut. (t in ras., u post inser.) P || 21 neu vivere Gruterus: ne vivere P
 (sed ex corr.) C, neu iure VC || 23 neq. emori sine dedocere V || 24 per
 uos—p. romani om. V || 26 quodum est ****||** per scelus (erasa vi-
 dentur p urm | sc) P || 27 nostrae VC, ufe P || 30 infectum P || 35 se-
 natus magna pars (pras P) PC, magna pars senatus vel magna senatus
 pars vel magna pars C, unde senatus del. Gruterus

tem extollere laudibus: gratia voce, denique omnibus modis pro
 alieno scelere et flagitio sua quasi pro gloria nitebantur. at contra
 pauci, quibus bonum et aequom divitiis carius erat, subveni- 3
 undum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindicandam
 censebant, sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus, homo no- 4
 bilis inpiger factiosus avidus potentiae honoris divitiarum, ce-
 terum vitia sua callide occultans. is postquam videt regis largi- 5
 tionem famosam inpudentemque, veritus, quod in tali re solet,
 ne polluta licentia invidiam ascenderet, animum a consueta lubi-
 dine continuit. vicit tamen in senatu pars illa, quae vero pretium 16
 aut gratiam anteferebat. decretum fit uti decem legati regnum, 2
 quod Micipsa optinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem divide-
 rent. cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus
 et tum in senatu potens, quia consul C. Graccho et M. Fulvio
 15 Flacco interfectis acerrume victoriam nobilitatis in plebem ex-
 ercuerat. eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, ta- 3
 men adcuratissime recepit, dando et pollicendo multa perfecit,
 uti fama fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis
 anteferet. reliquos legatos eadem via adgressus pleros- 4
 20 que capit, paucis carior fides quam pecunia fuit. in divisione 5
 quae pars Numidiae Mauretaniam attingit, agro virisque opu-
 lentior, Iugurthae traditur, illam alteram specie quam usu po-
 tiorem, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adher-
 bal possedit.

25 Res postulare videtur Africae situm paucis exponere et eas 17
 gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. sed 2
 quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudi-
 nes minus frequentata sunt, de eis haud facile compertum narra-
 verim. cetera quam paucissimis absolvam.

30 In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam 3
 posuere, pauci tantum modo Asiam et Europam esse, sed Afri-
 cam in Europa. ea finis habet ab occidente fretum nostri ma- 4
 ris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum
 Catabathmon incolae appellant. mare saevom inportuosum, ager 5
 35 frugum fertilis, bonus pecori, arbore infecundus, caelo terraque
 penuria aquarum. genus hominum salubri corpore, velox, pati-
 ens laborum. plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut be-
 stiis interiere: nam morbus haud saepe quemquam superat. ad
 hoc maligni generis plurima animalia. sed qui mortales initio 7

13 largitionis *P* || 14 consuls *P*, consul *vel* consulibus *C* || 15 interfec-
 tis *ex* interfectus *P* || 16 in inimicis *unus ex z*, in amicis *PC* || 18 fama fide
PC, famae fide *C?* || 21 epulentior *P* || 34 cathabathmon *P* || 35 pecori (*ex*
-ra) *p* arbori *P* || 37 laboris nec plerosque *Fronto ad Anton.* 2, 6 p. 109

Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque op-
tinet, divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiemp-
salis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem sese habere
cultores eius terrae putant, quam paucissimis dicam. ceterum 5
fides eius rei penes auctores erit.

- 18 Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi incultique,
quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum uti pecoribus.
2 ei neque moribus neque lege aut imperio cuiusquam regebantur:
3 vagi palantes quas nox coegerat sedes habebant. sed postquam 10
in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius
compositus ex variis gentibus amisso duce ac passim multis sibi
4 quisque imperium petentibus brevi dilabitur. ex eo numero
Medi Persae et Armenii, navibus in Africam transvecti, proxu-
5 mos nostro mari locos occupavere, sed Persae intra Oceanum 15
magis, eique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere,
quia neque materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mu-
6 tandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercio
7 prohibebant. ei paulatim per conubia Gaetulos secum miscuere
et, quia saepe temptantes agros alia deinde alia loca peti- 20
8 verant, semet ipsi Nomadas adpellavere. ceterum adhuc aedificia
Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga incur-
9 vis lateribus tecta quasi navium carinae sunt. Medis autem et Ar-
meniis adcessere Libyes — nam ei propius mare Africum agita-
bant, Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus — eique 25
mature oppida habuere: nam freto divisi ab Hispania mutare res
inter se instituerant. nomen eorum paulatim Libyes conrupere,
11 barbara lingua Mauros pro Medis adpellantes. sed res Persarum
brevi adolevit ac postea nomine Numidae propter multitudinem
a parentibus digressi possidere ea loca, quae proxuma Cartha- 30
12 gine Numidia appellatur. deinde utrique alteris freti finitimos
armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen gloriamque
sibi addidere, magis ei, qui ad nostrum mare processerant, quia
Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. denique Africae pars infe-
rior pleraque ab Numidis possessa est, victi omnes in gentem 35

2 sint *P*, sunt *PC* || 7 lybies *vel* libies *promiscue* *P* || 10 quas *PC*,
qua *C* || 14 armeni *et* 23 -nis *P* || 18 commertio *P ex C unus m. 1*, com-
mercia *ceteri: cf. Iug. 67, 1* || 19 secum *om. P* || 20 alia loca (*ex alio loco*)
***** (loca *eras.*) petiuerant *P* || 21 ipsi *C*, ipsos (*os in ras.*) *P* || noma-
das *P z optimus*, numidas *pC* || 23 tecto *P* || 25 gentuli *P* || procul magis
ab *P* || 26 mature *ex nature P* || 30 proxima carthagine *Arus. p. 498 (-nem*
cod. Periz.), proxima carthagini *Diom. p. 410*, proxime (proxum *p in*
marg.) carthaginem *PC* || 32 cogere (*e sup. o*) *P*, † cogere *p in marg.*

nomenque imperantium concessere. postea Phoenices, alii mul- 19
titudinis domi minuendae gratia, pars imperi cupidine sollicitata
plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadrumentum
Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere eaeque brevi
5 multum auctae pars originibus suis praesidio aliae decori fuere.
nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quon- 2
iam alio properare tempus monet.

Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa divi- 3
dit, secundo mari prima Cyrene est, colonia Theraeon, ac dein-
10 ceptae duae Syrtes interque eas Leptis, deinde Philaenon arae,
quem locum Aegyptum vorsus finem imperi habuere Carthagini-
enses, post aliae Punicae urbes. cetera loca usque ad Maureta- 4
niam Numidae tenent, proximi Hispania Mauri sunt. super 5
Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis alios incultius
15 vagos agitare, post eos Aethiops esse, dehinc loca exusta solis 6
ardoribus. igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et 7
finis Carthaginensium, quos novissime habuerant, populus Ro-
manus per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars et
Numidae usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant, Mauris
20 omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus
populi Romani itemque nobis neque bello neque pace antea
cognitus. de Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis 8
dictum.

Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iugurtha 20
25 contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt, certum
esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia
Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus,
quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis
animum intendit. ipse acer bellicosus, at is quem petebat 2
30 quietus inbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae, metuens
magis quam metuendus. igitur ex inproviso finis eius cum ma- 3
gna manu invadit, multos mortalis cum pecore atque alia praeda
capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu ad-
cedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum convortit, 4
35 existumans Adherbalem dolore permotum iniurias suas manu
vindicturum eamque rem belli causam fore. at ille, quod ne- 5
que se parem armis existumabat et amicitia populi Romani ma-
gis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis
questum misit. qui tametsi contumeliosa dicta rettulerant, prius

3 hadrymetum *P* || 10 phylenon *C* || 13 proximi hispania *Arusianus*
p. 498, proximi hispanias *PC*, proxime hispaniam *C* || 15 aethiops *P* || 18
pras *P* || 28 antemameribus (*sup.* a *secundam* v *p*) *P*

tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia temptatum
 6 antea secus cesserat. neque eo magis cupido Iugurthae minue-
 7 batur, quippe qui totum eius regnum animo iam invaserat. ita-
 que non uti antea cum praedatoria manu, sed magno exercitu
 comparato bellum gerere coepit et aperte totius Numidiae impe-
 8 rium petere. ceterum qua pergebat urbis agros vastare, prae-
 21 das agere, suis animum hostibus terrorem augere. Adherbal ubi
 intellegit eo processum, uti regnum aut relinendum esset aut
 armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae obvius
 2 procedit. interim haud longe a mari prope Cirtam oppidum
 utriusque exercitus consedit et quia diei extremum erat proe-
 lium non inceptum. sed ubi plerumque noctis processit, obscuro
 etiam tum lumine milites Iugurthini signo dato castra hostium
 invadunt, semisomnos partim, alios arma sumentis fugant fundunt-
 que. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit et ni mul-
 15 titudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentis moenibus
 prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bel-
 3 lum foret. igitur Iugurtha oppidum circumsegit, vineis turribus-
 que et machinis omnium generum expugnare adgreditur, maxime
 festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium fa-
 20 ctum ab Adherbale Romam missos audiverat.

4 Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adule-
 scentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, senatus po-
 pulique Romani verbis nuntient velle et censere eos ab armis
 discedere, de controversiis suis iure potius quam bello disceptare: 25
 22 ita seque illisque dignum esse. legati in Africam maturantes ve-
 niunt, eo magis quod Romae, dum proficisci parant, de proelio
 facto et oppugnatione Cirtae audiebatur: sed is rumor clemens
 2 erat. quorum Iugurtha accepta oratione respondit sibi neque
 maius quicquam neque carius auctoritate senatus esse: ab adu-
 lescentia ita se enisum ut ab optumo quoque probaretur; virtute,
 non malitia P. Scipioni summo viro placuisse; ob easdem artis
 3 a Micipsa, non penuria liberorum in regnum adoptatum esse. ce-
 terum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum
 4 iniuriam minus tolerare. Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; 35
 quod ubi conperisset, sceleri eius obviam isse. populum Roma-
 num neque recte neque pro bono facturum, si ab iure gentium
 sese prohibuerit. postremo de omnibus rebus legatos Romam
 5 brevi missurum. ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi

1 sumere quia *p*, summere quem *P* || 3 iam *s. s.* *P* || 5 aperto *P* || 11
 proelium *ex* proelio *P* || 14 invadunt *ex* invadit *P* || fugant funduntque *ex*
 fudant fundantque *P* || 20 laegatorum *ex* largitorum *P* || 24 verbis *s. s.* *P* ||
 25 de controuersiis—disceptare *z*, *om.* *PC* || 34 quo *C*, quod *PC*

copia non fuit. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, ne- 23
 que propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo
 atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesidiis fir-
 mat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis temptare,
 5 defensoribus moenium praemia modo modo formidinem osten-
 tare, suos hortando ad virtutem adrigere, prorsus intentus cuncta
 parare. Adherbal ubi intellegit omnis suas fortunas in extre- 2
 mo sitas, hostem infestum, auxili spem nullam, penuria rerum
 necessariarum bellum trahi non posse, ex eis qui una Cirtam pro-
 10 fugerant duos maxume inpigros delegit. eos multa pollicendo ac
 miserando casum suum confirmat uti per hostium munitiones
 noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent. Numidae pau- 24
 cis diebus iussa efficiunt. litterae Adherbalis in senatu recitatae,
 quarum sententia haec fuit.

15 'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres conscripti, 2
 sed vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extinguendi me
 invasit, ut neque vos neque deos immortalis in animo habeat,
 sanguinem meum quam omnia malit. itaque quintum iam men- 3
 sem socius et amicus populi Romani armis obsessus teneor, ne-
 20 que mihi Micipsae patris mei beneficia neque vostra decreta auxi-
 liantur; ferro an fame acrius urgear incertus sum. plura de 4
 Iugurtha scribere dehortatur me fortuna mea. etiam antea ex-
 pertus sum parum fidei miseris esse. nisi tamen intellego illum 5
 supra quam ego sum petere neque simul amicitiam vestram et
 25 regnum meum sperare. utrum gravius existumet, nemini occul-
 tum est. nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum, deinde 6
 patrio regno me expulit. quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil
 ad vos. verum nunc vestrum regnum armis tenet, me, quem 7
 vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum
 30 verba quanti fecerit, pericula mea declarant. quid est reliquom 8
 nisi vis vestra, quo moveri possit? nam ego quidem vellem et haec 9
 quae scribo et illa quae antea in senatu questus sum vana fo-
 rent potius quam miseria mea fidem verbis faceret. sed quoniam 10
 eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem, non iam
 35 mortem neque aerumnas, tantum modo inimici imperium et cru-
 ciatus corporis deprecor. regno Numidiae, quod vestrum est,
 uti lubet consulite: me manibus inpiis eripite, per maiestatem

12 pergerent *ex* gerunt *P* || 15 ad *om.* *V* || 16 subiit *P* || 20 mei *om.*
V || 21 incertus sum *PC*, incertum est *Vp* (*in marg.*) *z* || plura — expertus
 sum *in marg. inf.* *P* || 27 expuli *V* || 31 uis (uis *P*) uestra *PC*, ūra uis *V* ||
 quo moueri *C*, commoueri *V*, aqua moueri *P*, qua (vel a quo) *m.* *C* || 32
 scribo *PC*, *Servius Fuldensis in Verg. A. 1, 392*, scripsi *V* || 34 uti et
V || 35 cruciatum *V* || 37 me manibus *PCV*, me ex manibus *C*

imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae.'

- 25 His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Africam mittun-
 dum censerent et quam primum Adherbali subveniendum; de
 Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam legatis non paruisset. 5
 2 sed ab eisdem illis regis fautoribus summa ope enisum est ne tale
 3 decretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis
 4 solet, privata gratia devictum. legantur tamen in Africam ma-
 iores natu nobiles, amplis honoribus usi. in quis fuit M. Scau-
 rus, de quo supra memoravimus, consularis et tum senatus 10
 5 princeps. ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obse-
 crati, triduo navim ascendere. dein brevi Uticam adpulsi litteras
 ad Iugurtham mittunt, quam ocissime ad provinciam adcedat seque
 6 ad eum ab senatu missos. ille ubi accepit homines claros, quo-
 rum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum 15
 venisse, primo conmotus metu atque lubricine divorsus agita-
 7 batur. timebat iram senatus, ni paruisset legatis: porro animus cu-
 8 pidine caecus ad inceptum scelus rapiebatur. vicit tamen in avido
 9 ingenio pravum consilium. igitur exercitu circumdato summa vi
 Cirtam inrumpere nititur, maxime sperans, diducta manu hostium 20
 10 aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. quod ubi se-
 cus procedit neque quod intenderat efficere potest, ut prius quam
 legatos conveniret Adherbalis potiretur, ne amplius morando
 Scaurum quem plurimum metuebat incenderet, cum paucis
 11 equitibus in provinciam venit. ac tametsi senati verbis graves 25
 minae nuntiabantur, quod ab oppugnatione non desisteret, multa
 26 tamen oratione consumpta legati frustra discessere. ea postquam
 Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur,
 confisi deditione facta propter magnitudinem populi Romani in-
 violatos sese fore, Adherbali suadent uti seque et oppidum Iugur- 30
 2 thae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curae
 fore. at ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen
 quia penes eosdem, si adversaretur, cogundi potestas erat, ita uti
 3 censuerant Italici deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem
 excruciatum necat, deinde omnis puberes Numidas atque nego- 35
 tiatores promiscue, uti quisque armatus obviis fuerat, interficit.
 27 Quod postquam Romae cognitum est et res in senatu agi-

3 africa P || 4 quam ex quem P || 6 enisum est C, enisum ~ (non
 ~) P, enisum C || 9 usi PC, om. C || 10 senatus princeps PC, in senatu
 princeps C || 12 navim pC, navem PC || 17 legatis ex legatus P || 18 ra-
 piebat | (punctum add. p) P, rapiebat aut rapiebatur C || 19 circumdato
 s. s. (eras. congregato) P || 20 diducta C, ducta PC || 21 inuenturum ex in-
 uenturum P || 25 graues min? ex grauissimæ P || 36 promisce P || armatus
 PC, armatis C

tari coepta, idem illi ministri regis interpellando ac saepe gratia,
interdum iurgiis trahundo tempus, atrocitatem facti leniebant. ac 2
ni C. Memmius tribunus plebis designatus, vir acer et infestus
potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset id agi ut
5 per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto
omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta
vis gratiae atque pecuniae regis erat. sed ubi senatus delicti con- 3
scientia populum timet, lege Sempronia provinciae futuris con-
sulis Numidia atque Italia decretae, consules declarati P. Sci- 4
10 pio Nasica L. Bestia: Calpurnio Numidia Scipioni Italia obvenit.
deinde exercitus qui in Africam portaretur scribitur, stipendium 5
aliaque quae bello usui forent decernuntur. at Iugurtha, contra 28
spem nuntio accepto, quippe cui Romae omnia venum ire in animo
haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad senatum legatos
15 mittit eisque uti illis quos Hiempsale interfecto miserat, praeci-
pit omnis mortalis pecunia adgrediantur. qui postquam Romam 2
adventabant, senatus a Bestia consultus est placeretne legatos Iu-
gurthae recipi moenibus, eique decrevere, nisi regnum ipsumque
deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decede- 3
20 rent. consul Numidis ex senatus decreto nuntiari iubet: ita in- 3
fectis rebus illi domum discedunt. interim Calpurnius parato 4
exercitu legat sibi homines nobilis factiosos, quorum auctoritate
quae deliquisset munita fore sperabat. in quis fuit Scaurus,
cuius de natura et habitu supra memoravimus. nam in consule 5
25 nostro multae bonaeque artes et animi et corporis erant, quas
omnis avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio,
satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula
et insidias. sed legiones per Italiam Regium atque inde Sici- 6
liam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. igitur Calpur- 7
30 nius initio paratis commeatibus acriter Numidiam ingressus
est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit. sed 29
ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare bellique quod ad-
ministrabat asperitatem ostendere coepit, animus aeger avar-
itia facile convorsus est. ceterum socius et administer om- 2
35 nium consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a principio,
plerisque ex factione eius corruptis, acerrume regem in pugna-

10. l. bestia *Prete* (v. *Mommsen R. Forsch* 1, 41): calpurnius in *plerisque* *C* post bestia, in non nullis ante vel post l. insertum vel s. s. || Calpurnio] c. calpurnio unus alterve *C* || 12 alia quaeq; bello *P* || florent *P* || 13 uenum ire (vel iri) *C*, venire *PC* || 15 praecipit *PC*, praecepit *C* || 19 italiae *P* || 22 auctoritas *P* || 25 artes et animi *Fronto ad. Anton.* 2, 6 p. 109 teste *Du Rieu*: et om. *PC* || 26 laboris *Fronto l. c.* || 28 invidias *P* || 31 urbes *p*, urbe *P* || 32 pecuniae *P*

- verat, tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravum
 3 abstractus est. sed Iugurtha primum tantum modo belli moram
 redimebat, existumans sese aliquid interim Romae pretio aut
 gratia effecturum. postea vero quam participem negoti Scaurum
 accepit, in maximam spem adductus recuperandae pacis, statuit 5
 4 cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. ceterum in-
 terea fidei causa mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum
 Iugurthae Vagam. cuius rei species erat acceptio frumenti, quod
 Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditionis mora
 5 indutiae agitabantur. igitur rex, uti constituerat, in castra venit 10
 ac pauca praesenti consilio locutus de invidia facti sui atque
 uti in deditionem acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro se-
 creta transigit. dein postero die quasi per saturam sententiis ex-
 6 quisitis in deditionem accipitur. sed uti pro consilio imperatum
 erat, elephantum triginta, pecus atque equi multi cum parvo argenti 15
 7 pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus
 rogandos proficiscitur. in Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.
 80 Postquam res in Africa gestas quoque modo actae forent
 fama divulgavit, Romae per omnis locos et conventus de facto
 consulis agitari. apud plebem gravis invidia, patres solliciti 20
 erant. probarentne tantum flagitium an decretum consulis sub-
 2 vorterent parum constabat. ac maxime eos potentia Scauri,
 quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque in-
 3 pediebat. at C. Memmius, cuius de libertate ingeni et odio po-
 tentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras 25
 senatus contionibus populum ad vindicandum hortari, monere
 ne rem publicam, ne libertatem suam desererent, multa superba
 et crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni
 4 modo plebis animum incendebat. sed quoniam ea tempestate Ro-
 mae Memmi facundia clara pollensque fuit, decere existumavi 30
 unam ex tam multis orationem eius perscribere ac potissimum
 ea dicam, quae in contione post reditum Bestiae huiusmodi ver-
 bis disseruit.
 31 'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium rei

2 primum PC, primo C || 5 stuit P || 8 Vagam] ita testibus titulis et
 graecis scriptoribus (v. C. I. L. 8 p. 154) recte C: uaccam (uacca et uaccenses
 constanter P) vel uacam PC || acceptio p, accepto P || 12 acciperetur p, acceper-
 atur P || 13 postero p, postera P || saturam PC, satyram pC, scaurum C || 15 ar-
 gente (o eras.) P || 16 magistratus rogandos ex magistratos rogandus P || 19
 fama p, fame P || facto p, facta P || 20 patris P || 24 potentiae P || 26 vindi-
 candum p, vindicandum P || 27 ne rem publicam (r. p. optimus) ne x, P. R.
 ne PC, p. r. ne rem publicam ne (vel et) C || desererent ex disserent
 P || 29 incendebat PC, accendebat C || tempestate R. M. em. nii (fuit emmii)
 P || 32 ea — quae C, eam — quae PC, eam — quam C || contionem P

publicae omnia superet: opes factionis, vostra patientia, ius nul-
 lum, ac maxume quod innocentiae plus periculi quam honoris
 est. nam illa quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludi- 2
 brio fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti
 5 perierint vestri defensores, ut vobis animus ab ignavia atque so-
 cordia corruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxiiis inimicis ex- 3
 urgitis atque etiam nunc timetis eos, quibus decet terrori esse.
 sed quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis po- 4
 tentiae animus subigit. certe ego libertatem, quae mihi a parente 5
 10 meo tradita est, experiar. verum id frustra an ob rem faciam, in
 vostra manu situm est, Quirites. neque ego vos hortor, quod saepe 6
 maiores uestri fecere, uti contra iniurias armati eati: nihil vi,
 nihil secessione opus est. necesse est suomet ipsi more praecipi-
 tes eant. occiso Ti. Graccho, quem regnum parare aiebant, in 7
 15 plebem Romanam quaestiones habitae sunt. post C. Gracchi et
 M. Fulvi caedem item vestri ordinis multi mortales in carcere
 necati sunt. utriusque cladis non lex verum libido eorum finem
 fecit. sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere. quid- 8
 20 quid sine sanguine civium ulcisci nequitur, iure factum sit. su- 9
 perioribus annis taciti indignabimini aerarium expilari, reges et
 populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes eosdem
 et summam gloriam et maxumas divitias esse. tamen haec talia
 facinora inpune suscepisse parum habuere itaque postremo le-
 ges, maiestas vostra, divina et humana omnia hostibus tradita
 25 sunt. neque eos, qui ea fecere, pudet aut paenitet, sed incedunt 10
 per ora vostra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars trium-
 phos suos ostentantes: proinde quasi ea honori non praedae ha-
 beant. servi aere parati iniusta imperia dominorum non per- 11
 ferunt, vos, Quirites, in imperio nati, aequo animo servitutem
 30 toleratis? at qui sunt ei, qui rem publicam occupavere? homi- 12
 nes sceleratissimi, cruentis manibus, inmani avaritia, nocentis-
 sumi et eidem superbissimi, quibus fides decus pietas, po-
 stremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. pars 13
 eorum occidisse tribunos plebis alii quaestiones iniustas pleri-

3 quindecim (XV P, X U p in marg.) PCV, uiginti C praeter singulos
 in quibus X vel XII || 4 inulti PC, multi C, inulti V || 5 diffensores P, corr.
 p || 6 qui ne ex qua me P || obnoxiiis PVC, obnoxii C || 8 obviam ire
 PVC, ire obviam C || factionis potentiae PC, potentiae factionis V || 11 si-
 tum estq. neque V || 12 uestri PVC, nostri C || 14 eant P || graccho p,
 graco P || 19 nequitur PVC, nequit C || 20 indignabimini P || 27 proinde
 PVC, perinde pC || honores non praedas V et in marg. p (abscisso marg.
 relicua sunt . . res . p) || 28 servi . . reparati (ae er.) P || 29 quirites
 om. V || 30 publicam om. P, p. add. p || 31 scelerantis simi P, corr. p ||
 32 et idem PCV, idemque C || 33 questui ex quae tui P

- 14 que caedem in vos fecisse pro munimento habent. ita quam
 quisque pessume fecit tam maxume tutus est. metum ab scelere
 suo ad ignaviam vostram transtulere, quos omnis eadem cupere
 15 eadem odisse eadem metuere in unum coegit. sed haec inter
 16 bonos amicitia inter malos factio est. quodsi tam vos libertatis 5
 curam haberetis quam illi ad dominationem accensi sunt, pro-
 fecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur et beneficia
 17 vostra penes optimos non audacissimos forent. maiores vostri
 parandi iuris et maiestatis constituendae gratia bis per secessio-
 nem armati Aventinum occupavere. vos pro libertate, quam ab 10
 illis accepistis, nonne summa ope nitimini? atque eo vehemen-
 tius, quo maius dedecus est parta amittere quam omnino non
 18 paravisse. dicet aliquis 'quid igitur censes? vindicandum in eos qui
 hosti prodidere rem publicam?' non manu neque vi, quod magis
 vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus 15
 19 et indicio ipsius Iugurthae. qui si dediticius est, profecto iussis
 vobis oboediens erit, sin ea contemnit, scilicet existumabitis,
 qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum in-
 punitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, ad rem publicam
 20 damna atque dedecora pervenerint. nisi forte nondum etiam 20
 vos dominationis eorum satietas tenet et illa quam haec tempora
 magis placent, cum regna provinciae leges iura iudicia bella
 atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos
 erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus,
 imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: 25
 21 nam servitutem quidem quis vostrum recusare audebat? atque
 ego, tametsi viro flagitiosissimum existumo inpune iniuriam ac-
 cepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam
 cives sunt, aequo animo paterer, ni misericordia in perniciem
 22 casura esset. nam et illis, quantum inopportunitatis habent, parum 30
 est inpune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur, et
 vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intellegitis aut serviun-
 23 dum esse aut per manus libertatem retinendam. nam fidei qui-
 dem aut concordiae quae spes est? dominari illi volunt vos
 liberi esse, facere illi iniurias vos prohibere, postremo sociis 35
 24 nostris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. potestne in

3 idem cupere *Vp* (in marg.), eadem cupere *om.* *Donat. in Ter. Hec. 170* || 5 factio vel fartio *V* || curam libertatis *V* || 6 profectione que *V* || 12 maius *VC*, magis *PC* || 13 censes *ex* censet *P* || 15 uos | uobis *V* || 17 contemnet *V* || contemnit [*profecto*] (glosa est *s. s. p*) scilicet *P* || 27 uiro *PVC*, uirum *C* || 28 scelerantis simus *P*, *corr. p* || 29 sunt *s. s. P* || per-
 necem *ex* perniciem *P* || 32 aeterna *C*, alterna *VPC* || 35 nostris *PVC*,
 uostris *C* || 36 hostibus hostibus *C*, prius eras. in *P*, alterum *om.* *VC*

tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse? qua re moneo hor-
torque vos ne tantum scelus impunitum omittatis. non peculatus
aerari factus est neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae
quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo ha-
5 bentur. hosti acerrumo prodita senatus auctoritas, proditum
imperium vestrum est: domi militiaeque res publica venalis fuit.
quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit re-
licum, nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? nam in-
pune quae lubet facere, id est regem esse. neque ego vos, Qui-
10 rites hortor, ut malitis civis vestros perperam quam recte fecisse,
sed ne ignoscendo malis bonos perditum eati. ad hoc in re
publica multo praestat benefici quam malifici inmemorem esse.
bonus tantum modo segnior fit, ubi negligas, at malus impro-
bior. ad hoc si iniuriae non sint, haud saepe auxili egeas.' 29

15 Haec atque alia huiuscemodi saepe in . . . dicendo Memmius 32
populo persuadet uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Iugur-
tham mitteretur eumque interposita fide publica Romam duceret,
quo facilius indicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae
captae accersebat, delicta patefierent. dum haec Romae geruntur, 2
20 qui in Numidia relictī a Bestia exercitui praeerant secuti morem
imperatoris sui plurima et flagitiosissima facinora fecere. fuere, 3
qui auro corrupti elephantos Iugurthae traderent, alii perfugas
vendere, pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in 4
animos eorum veluti tabes invaserat. at Cassius praetor perlata 5
25 rogatione a C. Memmio ac perculsa omni nobilitate ad Iugur-
tham proficiscitur eique timido et ex conscientia diffidenti rebus
suis persuadet, quoniam se populo Romano dedisset, ne vim quam
misericordiam eius experiri mallet. privatim praeterea fidem suam
interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis
30 ea tempestate fama de Cassio erat. igitur Iugurtha contra decus 33
regium cultu quam maxime miserabili cum Cassio Romam ve-
nit. ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab 2
omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae
supra diximus, C. Baebium tribunum plebis magna mercede pa-

2 omittatis *Cp.*, obmittatis *P.*, amittatis *V* || peculatus *p.*, pecu *P* || 7
indicantur *V* || 10 recte *P* || 12 beneficii quam malefici memorem esse *P*
(vel immemorem) *C.*, beneficii memorem esse quam malefici *VC* et *p* in
marg. (*supersunt* beneficii 1 et *sub his* quam mal) || 15 saepe indicendo
PC, in *om.* *z*: contione videtur excidisse (saepius dicendo *scripsi ed. pr.*) ||
memimus ex meminibus *P* || 19 accersebat *PC*, arcessebat *C.*, accersebant
vel arcessebant *C* || 23 vendere *z* (?): venderent *PC* || agebat *P* || 24 .. animo
P (in *eras.*), animos *p* || praetor *C.*, *PR P*, *p. r. vel. om. C* || 26 et *om. P*,
s. s. p || 27 quoniam *PC*, quo *C* || 29 quam publicam] quam publi ex quam
ille *P* || 32 confirmatus ex confirmatis *P* || 33 potentia * (*e. eras.*) *P*

- rat, cuius impudentia contra ius et iniurias omnis munitus foret.
- 3 at C. Memmius advocata contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vincula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more maiorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam irae magis consulens sedare motus et animos eorum mollire, postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. 5
- 4 post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, Romae Numidiaque facinora eius memorat, scelera in patrem fratresque ostendit. quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere. si verum aperiatur, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam, sin reticeat, non sociis saluti fore 10
- 34 sed se suasque spes conrupturum. deinde ubi Memmius dicundi finem fecit et Iugurtha respondere iussus est, C. Baebius tribunus plebis quem pecunia corruptum supra diximus, regem 15
- 2 tacere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat, vehementer accensa terrebat eum clamore voltu, saepe inpetu atque que aliis omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen impudentia. ita populus ludibrio habitus ex contione discedit, Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt. 20
- 35 Erat ea tempestate Romae Numida quidam nomine Massiva, Gulussae filius Masinissae nepos, qui quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto 2
- 2 profugus ex patria abierat. huic Sp. Albinus, qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit Iugurthamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidia ab senatu petat. 25
- 3 avidus consul belli gerundi movere quam senescere omnia malebat. ipsi provincia Numidia Minucio Macedonia venerat. quae postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in amicis satis 30
- 4 praesidi est, quod eorum alium conscientiam alium mala fama et timor impediabat, Bomilcari proximo ac maxime fido sibi imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxime occulte; sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exequitur et 35
- 5 per homines talis negoti artifices itinera egressusque eius, po-

1 impudentia ex impudicitia P || 2 quamquam (ex quemquam) rei P || 3 iubebat p, debebat P || nisi PC, ni C || 8 patrem fratresque PC, fratrem patresque C || 9 quamquam p, quemque P || 11 aperiatur PC, aperiret C || 12 saluti ex salute P || 18 'Sallusti' esse vulgus amat fieri testis Quint. 9, 3, 17 || 24 patria P, africa C || 26 extirpe P || 31 praesidii ē ex praesidia P || alium *ala* (lineola s. u p) P || 32 fido sibi imperat] do sibi imperat in rasura P || 36 egressusque p, egressisque P

stremo loca atque tempora cuncta explorat. deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo inconsultius Massivam adgreditur: illum obtruncat, sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis 5 Albino consule, indicium profitetur. fit reus magis ex aequo 7 bonoque quam ex iure gentium Bomilcar, comes eius qui Romam fide publica venerat. at Iugurtha manifestus tanti sceleris non 8 prius omisit contra verum niti, quam animum advortit supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. igitur quamquam 9 in 10 in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret. et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. sed post- 15 quam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.

Interim Albinus renovato bello commeatum stipendium alia- 36 que, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare: ac 20 statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum conficeret. at contra Iugurtha trahere omnia et alias deinde alias morae 2 causas facere, polliceri deditionem ac deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli 25 modo modo pacis mora consulem ludificare. ac fuere qui tum 3 Albinum haud ignarum consili regis existumarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent. sed postquam dilapso tempore comitiorum dies ad- 4 ventabat, Albinus Aulo fratre in castris pro praetore relicto Romam decessit. ea tempestate Romae seditionibus tribunicis atro- 30 citer res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annii tribuni plebis 2 resistentibus conlegis continuare magistratum nitebantur, quae dissensio totius anni comitia inpediebat. ea mora in spem adduc- 3 tus Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, 35 aut conficiundi belli aut terrore exercitus ab rege pecuniae ca-

4 horo+tantibus (*fuit homi tantibus?*) P || 8 obmisit P || animadvertit (d. s. s. P) PC, animaduerterat vel animum advertit C || 12 veritus p, veritas P || 16 urbem PC, o urbem C, Liv. Epit. 64 || si emptorem p, sumpturam P || 21 quovis—23 deditionem om. P, in marg. sup. addit p || 25 modo alterum s. s. P || consulem ludificare PC (cf. 50, 4), principem ludificari Arus. p. 490 || 26 albinum—consilii p, albinis—consili * * P || 34 aulus p (in ras.) C, albinus P cum duobus C: eodem modo eidem infra 38, 2. 4. 9. 39, 1. 43, 1 albinum pro aulo substituunt, at correxit p

piundae, milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem
 evocat magnisque itineribus hieme aspera pervenit ad oppidum
 4 Suthul, ubi regis thesauri erant. quod quamquam et saevitia
 temporis et opportunitate loci neque capi neque obsideri poterat
 — nam circum murum situm in praerupti montis extremo 5
 planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat — tamen
 aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine
 caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere, aggerem ia-
 38 cere, aliaque quae incepto usui forent properare. at Iugurtha
 cognita vanitate atque inperitia legati subdole eius augere amen- 10
 tiam, missitare supplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per
 2 saltuosa loca et trames exercitum ducere. denique Aulum spe
 pactionis perpulit, uti relicto Suthule in abditas regiones sese ve-
 3 luti cedentem insequeretur: ita delicta occultiora fuere. interea
 per homines callidos diu noctuque exercitum temptabat, centu- 15
 riones ducesque turmarum partim uti transfugerent conrumpere,
 4 alii signo dato locum uti desererent. quae postquam ex sententia
 instruit, intempesta nocte de improvviso multitudine Numidarum
 5 Auli castra circumvenit. milites Romani perculsi tumultu insolito
 arma capere alii alii se abdere, pars territos confirmare, trepi- 20
 dare omnibus locis. vis magna hostium, caelum nocte atque nu-
 bibus obscuratum, periculum anceps, postremo fugere an manere
 6 tutius foret, in incerto erat. sed ex eo numero, quos paulo ante
 corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus turmis Thra-
 cum et paucis gregariis militibus transiere ad regem, et centurio 25
 primi pili tertiae legionis per munitionem, quam uti defenderet
 acceperat, locum hostibus introeundi dedit eaque Numidae cuncti
 7 irupere. nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, proxu-
 8 mum collem occupaverunt. nox atque praeda castrorum hos-
 9 tis, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. deinde Iu- 30
 gurtha postero die cum Aulo in conloquio verba facit. tametsi
 ipsum cum exercitu fame et ferro clausum teneret, tamen se me-
 morem humanarum rerum, si secum foedus faceret, incolumis
 omnis sub iugum missurum. praeterea uti diebus decem Numidia
 10 decederet. quae quamquam gravia et flagiti plena erant, ta- 35

1 expeditione (ē p) • • euocat P || 7 adderet ex aderat P || 9 iau...e
 P, iacere p || 10 subdole pC, subdolo P, subdolos C || 11 uita ...bundus P
 || 12 Aulum] v. ad 37, 3 || 14 occultiora • fue[re (sed tjora in rasura
 occultaret a m. pr. fuisse visu Wirzio) P, occultiore fuit p in marg.
 occultiora fuere (vel fore) C || 16 partim C, partium PC || 19 Auli] v.
 ad 37, 3 || 22 obscurat[um p, obscura]te P || fugere ex fugare P || 28
 irrumpere P || 29 occupauerunt PC, occupauere C || 30 remota P || 31 Aulo]
 v. ad 37, 3 || 32 teneret z, tenet PC || 35 decederet PC, discederet C

men quia mortis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat pax convenit.

- Sed ubi ea Romae comperta sunt, metus atque maeror civi- 39
tatem invasere. pars dolere pro gloria imperi, pars insolita
5 rerum bellicarum timere libertati, Aulo omnes infesti ac ma-
xume qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus dede-
core potius quam manu salutem quaesiverat. ob ea consul 2
Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens
senatum de foedere consulebat et tamen interim exercitui
10 supplementum scribere, ab sociis et nomine Latino auxilia accer-
sere, denique omnibus modis festinare. senatus ita uti par 3
fuerat decernit suo atque populi iniussu nullum potuisse foe-
dus fieri. consul inpeditus a tribunis plebis, ne quas paraverat 4
copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur:
15 nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in
provincia hiemabat. postquam eo venit, quamquam persequi 5
Iugurtham et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis
militibus, quos praeter fugam soluto imperio licentia atque la-
scivia conruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.
20 interim Romae C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogatio- 40
nem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consi-
lio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique ab eo in lega-
tionibus aut imperiis pecunias acceperant, qui elephantos quique
perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus
25 pactiones fecissent. huic rogationi partim conscii sibi alii ex 2
partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non
poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per
amicos ac maxume per homines nominis Latini et socios Italicos
impedimenta parabant. sed plebes incredibile memoratu est quam 3
30 intenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio no-
bilitatis cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta
lubido in partibus erat. igitur ceteris metu percussis M. Scaurus, 4
quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam
plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate cum ex

1 mutabantur PC fortasse recte: metu mutabant vel minitabantur alia
temptavere z, metum intuebantur Dietsch, metu huc mutabantur Eussner
alii alia; nutabant ego ed. pr. (cum 'Basileensi' Rivii) conl. Tac. Hist.
2, 76 'his pavoribus nutantem' || 4 dolore P || 5 Aulo] v. ad 37, 3 ||
6 fuerint P || 9 consulebat] utrum foedus quod pepigerat cum iugurtha fir-
mum et sic factum perduraret necne s. s. in aliquot Cz || 10 auxilia ex
auxilio P || accersere PC, arcessire vel arcessere C || 17 ardebat ex ardebit
P || 19 agitandum PC, agendum C || 20 g. mamillus P || rogatione P || 22
neglegisset C, neglexisset PC || 29 memoratum P || 30 iusserit PC, ius-
serit decreverit voluerit pC cf. ad 73, 7

- Mamilia rogatione tres quaesitores rogarentur effecerat uti
 5 ipse in eo numero crearetur. sed quaestio exercita aspere vio-
 lenterque ex rumore et libidine plebis. ut saepe nobilitatem, sic
 ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.
- 41 Ceterum mos partium popularium et factionum ac deinde om- 5
 nium malarum artium paucis ante annis Romae ortus est otio atque
 2 abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. nam ante
 Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placide mo-
 desteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque
 dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis 10
 3 artibus civitatem retinebat. sed ubi illa formido mentibus deces-
 sit, scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia
 4 incessere. ita quod in advorsis rebus optaverant otium post-
 5 quam adepti sunt, asperius acerbisque fuit. namque coepere
 nobilitas dignitatem populus libertatem in libidinem vortere, 15
 sibi quisque ducere trahere rapere. ita omnia in duas partis abs-
 6 tracta sunt, res publica, quae media fuerat, dilacerata. ceterum
 nobilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta atque dispersa
 7 in multitudine minus poterat. paucorum arbitrio belli domique
 agitabatur, penes eosdem aerarium provinciae magistratus glori- 20
 aiae triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur,
 8 praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. interea pa-
 rentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori confinis
 9 erat, sedibus pellebantur. ita cum potentia avaritia sine modo
 modestiaque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi ne- 25
 10 que sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. nam ubi
 primum ex nobilitate reperti sunt qui veram gloriam iniustae
 potentiae anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis quasi
 42 permixtio terrae oriri coepit. nam postquam Ti. et C. Gracchus, 30
 quorum maiores Punico atque aliis bellis multum rei publicae
 addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera
 patefacere coepere, nobilitas noxia atque eo percussa modo per

1 mamilia rogatione (roga in ras. P) PC, mamilli vel mamillii ro-
 gatione C || 2 exercita aspere p, excita * aspera P || 5 mo+s P || partium po-
 popularium et factionum C fortasse recte: partium popularium et senatores
 factionum PC, nisi quod senatus vel senatorum vel senatorium in aliis, quae
 videntur interpolata esse propter verba v. 8. 18; popularium et senatus
 s. s. in x optimo, del. Gruterus || 8 romanus ex romanis P || 14 fuit PC,
 fuere vel fit C || 15 libidinem p, libidini P || 17 sint P || 18 plebis+uis P
 || 19 multitudinē P || 20 prouvinciae magistratus gloriae] cf. Cornifici rhet.
 3, 6, 10. 7, 14 'potestates, gloriae': male loreae Bernays Mus. rh. 15, 168,
 adorea Bergk Philol. 29, 237 abusus Frontonis p. 120 verbis || 26 quo+ad
 P || ipsa C, ipsam PC || 29 permixtio terrae oriri (corr. ex permixtione
 terrae riri [sic] P) PC, permixtione terrae oriri C o quibus deteriores
 permixtione terreri; idem voluit p in mg. † terreri: cf. 7, 2. 99, 3

socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Gaium, tribunum alterum alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. et sane 2 Gracchis cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit. 3 sed bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere. igitur ea victoria nobilitas ex lubricine sua usa multos mortalis ferro 4 aut fuga extinxit plusque in relicum sibi timoris quam potentiae addidit. quae res plerumque magnas civitatis pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. sed de studiis partium et omnis civitatis moribus si 5 singillatim aut pro magnitudine parem disserere, tempus quam res maturius me deserat. quam ob rem ad inceptum redeo.

15 Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Metellus et Silanus consules designati provincias inter se partiverant Metelloque Numidia evenerat, acri viro et quamquam advorso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega 20 ratas, ad bellum quod gesturus erat animum intendit. igitur 3 diffidens veteri exercitui milites scribere, praesidia undique accersere, arma tela equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc conneatium affatim, denique omnia, quae in bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. ceterum ad ea patranda 4 25 senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittendo, postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. itaque ex sententia omnibus rebus paratis compositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, cum propter artis bonas tum maxime quod advorsum divitias invictum animum gerebat 5 30 et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae hostiumque auctae erant.

Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino proconsule iners inbellis, neque periculi neque laboris patiens, 44 lingua quam manu promptior, praedator ex sociis et ipse praeda

4 alterum alterum C, alterum PC || 5 deducendi ex deducendi P || 11 uincere p, dicere P || 12 omnis PC, omnibus pC || 13 singillatim PC, singillatim C, p in marg. || parum P || 14 deseret PC, deserat vel desereret pauci C || 15 auli v. ad 37, 3 || q. metellus et m. silanus pauci s || 16 designati PC: de senatus sententia Mommsen Herm. 1, 430; at v. idem Staatsr. 1², 572 adn. 1 || 17 viro p, viro P || 21 milites eligere scribere PC, milites scribere eligere vel milites scribere praesidia eligere C, eligere om. pauci || accersere PC, accersere C || 22 parere P || 26 nitendo (mit s. p) P || .. nitetur P || 28 magna spe civium p, magnas pecuni P || 33 inermis P || laborum Fronto ad Anton. 2, 6 p. 109

Sallustius. Ed. III.

- 2 hostium, sine imperio et modestia habitus. ita imperatori novo
 plus ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum au-
 3 xili aut spei bonae adcedebat. statuit tamen Metellus, quamquam
 et aestivorum tempus comitiorum mora inminuerat et expecta-
 tione eventus civium animos intentos putabat, non prius bellum 5
 attingere quam maiorum disciplina milites laborare coegisset.
 4 nam Albinus Auli fratris exercitusque clade percussus, postquam
 decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum
 in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi
 5 cum odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. sed neque 10
 muniebantur neque more militari vigiliae deducebantur: uti
 cuique lubebat ab signis aberat. lixae permixti cum militibus diu
 noctuque vagabantur et palantes agros vastare, villas expugnare,
 pecoris et mancipiorum praedas certantes agere eaque mutare
 cum mercatoribus vino advecticio et aliis talibus, praeterea fru- 15
 mentum publice datum vendere, panem in dies mercari: pos-
 tremo quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaequae
 45 probra in illo exercitu cuncta fuere et alia amplius. sed in ea
 difficultate Metellum non minus quam in rebus hostilibus magnum
 et sapientem virum fuisse comperior: tanta temperantia inter am- 20
 2 bitionem saevitiamque moderatum. namque edicto primum adiu-
 menta ignaviae sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem
 alium coctum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur,
 ne miles gregarius in castris neve in agmine servum aut iumen-
 tum haberet; ceteris arte modum statuisset. praeterea transvorsis 25
 itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent vallo
 atque fossa munire, vigiliis crebras ponere et eas ipse cum legatis
 circumire, item in agmine in primis modo modo in postremis, saepe
 in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis
 3 frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. ita prohi- 30
 bendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.
 46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nuntiis accepit,
 simul de innocentia eius certior Roma factus, diffidere suis re-
 2 bus ac tum demum veram deditionem facere conatus est. igitur
 legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantum modo ipsi 35
 liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano.

6 maiorum *p*, morum *P* || labore *P* || 9 statui *P*, s *add.* *p* || 10 odos
Fronto ad Anton. 2, 6 p. 110, odor *PC* || 10 sed neque muniebantur (i in-
 ducta *cod. teste Du Rieu*) neque *Fronto l. c.*, sed neque muniebantur ea
 (vel minuebantur, *om.* ea) neque z pauci s. *XV* (cf. vs. 27): neque mu-
 niebantur *om.* *PCz* || 12 diu *PC* *Fronto l. c.*, die *C* || 18 ea *C(?)*, *Fronto*
l. c. (*teste Majo*), *om.* *PC* || 22 sustulisse * * * * * | ne *P* || 27 crebas
P || 29 quispiam *PC*, quisquam *C* || 33 roma *Nonius p. 325*, romae *PC*

sed Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numi- 3
 darum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. ita- 4
 que legatos alium ab alio divorsos aggreditur ac paulatim temp-
 tando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persua-
 5 det, uti Iugurtham maxime vivom, sin id parum procedat, necatum
 sibi traderent. ceterum palam quae ex voluntate forent regi nun-
 tiari iubet. deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exer- 5
 citu in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena
 hominum, pecora cultoresque in agris erant. ex oppidis et mapa-
 10 libus praefecti regis obvii procedebant parati frumentum dare,
 conmeatum portare, postremo omnia quae imperarentur facere.
 neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, 6
 munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditio-
 nis signa ostentui credere et insidiis locum temptari. itaque ipse 7
 15 cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum de-
 lecta manu apud primos erat, in postremo C. Marius legatus
 cum equitibus curabat, in utrumque latus auxiliarios equites
 tribunis legionum et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum
 eis permixti velites, quocumque adcederent equitatus hostium,
 20 propulsarent. nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia 8
 locorum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bel-
 lum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur. erat haud 47
 longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum
 nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxime cele-
 25 bratum, ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis 2
 multi mortales. huc consul simul temptandi gratia et si pateren-
 tur opportunitates loci praesidium inposuit. praeterea imperavit
 frumentum et alia quae bello usui forent conportare, ratus, id
 quod res monebat, frequentiam negotiatorum et conmeatu iuva-
 30 turam exercitum et iam paratis rebus munimento fore. inter haec 3
 negotia Iugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem
 orare, praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere.
 quos item uti priores consul inlectos ad proditionem domum di-
 mittebat, regi pacem quam postulabat neque abnuere neque
 35 polliceri et inter eas moras promissa legatorum expectare.

Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis conposuit ac se suis 48
 artibus temptari animadvortit, quippe cui verbis pax nuntiabatur,

6 cetera *p* in marg. || nuntiari *C*, nuntiare *PC* || 13 deditio-
 nis *P* || 14 temptari *z*, temptare *PC* || 19 quocumque *p*, quoque
P || 21 an *PC*, uel *C* || 22 in incerto *C*, in *om.* *PC* || 24 Vaga] v. ad c. 29, 4
 || 26 simul t. g. et si p. o. *PC* (et del. *Könighoff*, at cf. p. 68, 2): simul et
 t. g. si p. o. vel simul t. g. si p. ob (vel propter) o. *z*; oportunitate, quod
 ex *C* falso relatum, *Gruterus* || 29 conmeatu iuuaturam *Ursinus*, *Madv.*
Adv. 2, 291: conmeatum (-tu *C*?) iuuaturum (iuuatorum *P*, corr. *p*) *PC*

ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum necessitudine statuit armis certare. igitur explorato hostium itinere in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maxumas potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. erat in ea parte Numidia, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia passuum viginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu. sed ex eo medio quasi collis oriebatur in inensum pertingens, vestitus oleastro ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque harenoso gignuntur. media autem planities deserta penuria aquae praeter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur. igitur in eo colle, quem transverso itinere porrectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie consedit, elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcare praefecit eumque edocet quae ageret. ipse propior montem cum omni equitatu et peditibus delectis suos conlocat. dein singulas turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen fore, quos antea victos sub iugum miserint; ducem illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decuerint omnia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes cum inperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum belli melioribus manum consererent: proinde parati intentique essent signo dato Romanos invadere; illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum aut maxumarum aerumnarum initium fore. ad hoc viritum, uti quemque ob militare facinus pecunia aut homore extulerat, commonefacere benefici sui et eum ipsum aliis ostentare, postremo pro cuiusque ingenio pollicendo minitendo obtestando alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicatur, primo dubius quidnam insolita facies ostenderet — nam inter

2 cognitus *p*, cognotus *P* || 8 milia passuum (*passum Non.*) xx *PC*, *Nonius p. 185*, milia xx passuum *C*, passuum *om. Arus. p. 455* || 9 vastus] ita etiam *Harleiani Non. l. s. s. m. 2*: vastatus *eiusd. m. 1* et ceteri (?) || a (*sic*) natura etiam *idem Harl. m. 1*: del. *eiusdem m. 3*, *om. ceteri (?)* || 11 humi (*ex humo P*) arido atque arenoso (*harenoso cod. Periz. Arus., oneroso eiusd. Gud.*) *PC*, *Prisc. vol. II p. 377 Arus. p. 477*, humo arida atque arenosa *C* || 12 gignuntur *PC*, nascuntur *Arus.* || 13 fluminis *p* || 14 eolocolle *P* || 15 iugurtha extenuata suorum acie montem insedit *Prisc. vol. II p. 321* || 17 propior (*r. er.*) *P* || 18 dein singulas *p*, deinsulas *P* || 24 belli *PC*, *Arus. p. 492*, bello *C* || 30 pro *z*, *om. PC* || 31 obtestando *ex* obtestando *P* || 32 conspicatur *Don. in Ter. Eun. 383 Prisc. vol. I p. 436* (*cf. ludificare bis pos. 36, 2. 50, 4*), conspicitur *PC*

virgulta equi Numidaeque consederant, neque plane occultati
 humilitate arborum et tamen incerti quidnam esset, cum natura
 loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati — dein brevi
 cognitis insidiis paulisper agmen constituit. ibi conmutatis ordi- 6
 5 nibus in dextero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus
 subsidiis aciem instruxit: inter manipulos funditores et sagitta-
 rios dispertit, equitatum omnem in cornibus locat ac pauca pro
 tempore milites hortatus aciem, sicuti instruxerat, transvorsis
 principiis in planum deducit. sed ubi Numidas quietos neque 50
 10 colle degredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia
 aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum
 expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti
 locum castris antecaperet, existumans hostis crebro impetu et
 transvorsis proeliis iter suum remoratorios et, quoniam armis
 15 diffiderent, lassitudinem et sitim militum temptaturos. deinde 2
 ipse pro re atque loco sicuti monte descenderat, paulatim pro-
 cedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistrae alae 3
 equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. at Iugurtha,
 ubi extremum agmen Metelli primos suos praetergressum videt,
 20 praesidio quasi duum milium peditum montem occupat, qua Me-
 tellus descenderat, ne forte cedentibus advorsariis receptui ac post
 munimento foret. dein repente signo dato hostis invadit. Numidae 4
 alii postremos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi
 adesse atque instare, omnibus locis Romanorum ordines contur-
 25 bare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant,
 ludificati incerto proelio ipsi modo eminens sauciabantur neque
 contra feriundi aut conserundi manum copia erat: ante iam docti 5
 ab Iugurtha equites, ubi Romanorum turma insequi coeperat, non
 confertim neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam
 30 maxime divorsi. ita numero priores, si ab persequendo hostis de- 6
 terrere nequiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumvenie-
 bant; sin opportunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero
 consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros as-
 peritas et insolentia loci retinebat. ceterum facies totius negotii varia 51
 35 incerta foeda atque miserabilis. dispersi a suis pars cedere alii
 insequi, neque signa neque ordines observare, ubi quemque pe-
 riculum ceperat ibi resistere ac propulsare, arma tela equi viri
 hostes atque cives permixti, nihil consilio neque imperio agi, fors
 omnia regere. itaque multum diei processerat, cum etiam tum 2

5 dextero *P*, dextro *C*? || 10 colli *Arusianus* p. 464 || 11 p. rutilium *pauci* x
 || 13 crebo *P* || 16 descenderant *P* || 19 praetergressum *C*, praetergressos
PC || 20 peditum montem occupat *PC*, montem occupat peditum *C* || 24
 romanorum * * * * * ordines *P* || 28 ubi *PC*, ubicunque *C* || 32 fuerant *P*

3 eventus in incerto erat. denique omnibus labore et aestu languidis Metellus, ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor advorsum pedites hostium conlocat. eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. simul orare et hortari milites, ne deficerent neu paterentur hostis fugientis vincere; neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent; in armis omnia sita. sed ne Iugurtha quidem interea quietus erat: circumire hortari, renovare proelium et ipse cum delectis temptare omnia, subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat eminus pugnando retinere. eo modo inter se duo imperatores summi viri certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus. nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae alia omnia praeter milites opportuna. denique Romani, ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam pugnandi fieri — et iam die vesper erat — advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. amisso loco Numidae fusi fugatique. pauci interiire, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aequom locum deducit ac dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat neque remittit quid ubique hostis ageret explorare. postquam Rutilium consedissem iam et animo vacuom accepit simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus, ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri officeret, latius porrigit eoque modo ad Rutili castra procedit. Romani ex improvviso pulveris vim magnam animadvortunt: nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. et primo rati humum aridam vento agitari, post ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re properantes arma capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. deinde, ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurritur. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos inpeditos ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt ac plerique abiectis armis collis aut noctis quae iam aderat auxilio integri abeunt. elephanti quattuor capti,

1 in *s. s.* *P* || 3 restituit *ex* inducit *P* || 16 die *PC*, diei *C* || 17 fuerat *PC*, erat *C* || 18 plerosque *C*, pluresque *PC* || 29 itineri *ex* itinere *P* || 31 animadvortunt *ex* animaduvertit *P*

reliqui omnes numero quadraginta interfecti. at Romani, quam- 5
quam itinere atque opere castrorum et proelio fessi erant, tamen,
quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intenti-
que obviam procedunt. nam dolus Numidarum nihil languidi 6
5 neque remissi patiebatur. ac primo obscura nocte, postquam 7
haud procul inter se erant, strepitu velut hostes adventare,
alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere et paene
inprudencia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi
equites rem exploravissent. igitur pro metu repente gaudium 8
10 mutatur, milites alius alium laeti appellant, acta edocent atque
audiunt, sua quisque fortia facta ad caelum fert. quippe res
humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet,
adversae res etiam bonos detrectant.

Metellus in eisdem castris quadriduo moratus saucios cum 54
15 cura reficit, meritis in proeliis more militiae donat, univorsos in
contione laudat atque agit gratias, hortatur ad cetera, quae levia
sunt, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum,
reliquos labores pro praeda fore. et tamen interim transfugas et 2
20 paucisne esset an exercitum haberet, ut sese victus gereret ex-
ploratum misit. at ille sese in loca saltuosa et natura munita 3
receperat ibique cogebat exercitum numero hominum amplio-
rem sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli
cultorem. id ea gratia eveniebat, quod praeter regiones equites 4
25 nemo omnium Numida ex fuga regem sequitur: quo cuiusque
animus fert, eo discedunt neque id flagitium militiae ducitur.
ita se mores habent.

Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem 5
esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non pos-
30 set, praeterea inicum certamen sibi cum hostibus, minore de-
trimento illos vinci quam suos vincere, statuit non proeliis neque
in acie sed alio more bellum gerundum. itaque in loca Numidiae 6
opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida
temere munita aut sine praesidio capit incenditque, puberes

2 fessi laetique *PC* (*sed* fessi leti unus), fessi lassique *z*: laetique *delevi* (*inepte insertum propter sq. intentique*) || 6 adventare *del. Cort., Madv. Adv. 2, 292, adventarent Dietsch* || 10 mutatur *Prisc. vol. II p. 296, exortum PC* || 13 detrectant *P* (*deterrent p in marg.*) *C*, detractant *C* || 17 sunt *PC*, sint *ante Cortium* || generant *P* || satis iam pugnatum *PC, quorum pauci om. iam aut ordinem verborum variant* || 18 et addidi *conl. Iug. 39, 2 Hist. fr. Vat. 1, 18, om. PC* || 21 salutuosa *P* || 22 exercitum ** numero *P* || 25 numidarum *C*, numida *P* (*ex -ia*) *C* || 28 regis etiamtum animum *PC*, regis a. e. *vel* etiamtum r. a. *C* || 30 inicum (*vel* iniquum) *z*, inicumum *PC*

- interfici iubet, alia omnia militum praedam esse. ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia quae usui forent affatim praebita, ubicumque res postulabat praesidium inpositum. quae negotia multo magis quam proelium male pugnatum ab suis regem terrebant, quippe cuius spes omnis in fuga sita erat, sequi cogeatur, et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. tamen ex copia quod optimum videbatur consilium capit, exercitum plerumque in eisdem locis opperiri iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente aggreditur. eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numidae, prius quam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proximos collis discedunt.
- Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, in adverso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex Albini socordia spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habere. itaque senatus ob ea feliciter acta dis immortalibus supplicia decernere, civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere, de Metello fama praeclara esse. igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen necubi hosti opportunus fieret meminisse post gloriam invidiam sequi. ita quo clarior erat, eo magis anxius erat, neque post insidias Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat.
- sed igni magis quam praeda ager vastabatur. duobus locis haud longe inter se castra faciebant. ubi vi opus erat, cuncti aderant. ceterum, quo fuga atque formido latius cresceret, divorsi agebant. eo tempore Iugurtha per collis sequi, tempus aut locum pugnae quaerere, qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere, modo se Metello interdum Mario ostendere, postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis post aliis minitari, neque proelium facere neque otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.
- Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea parte qua sita erat arcem regni nomine Zamam statuit obpugnare ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio

1 interficit PC, quod correctum in aliquot C || 5 cuius PC, cui C || 7 copia z, inopia PC quorum unus c inopia || 15 ut post gereret iterant Pz || 17 albini PC, auli C || 23 anxius erat PC, quorum unus animus anxius erat (itaque z), alii animosior

venturum ibique proelium fore. at ille quae parabantur a per- 2
 fugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit. oppidanos
 hortatur moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus
 ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissimum erat. prae- 3
 5 terea pollicetur in tempore semet cum exercitu adfore. ita con-
 positis rebus in loca quam maxime occulta discedit ac post
 paulo cognoscit Marium ex itinere frumentatum cum paucis
 cohortibus Siccā missum, quod oppidum primum omnium
 post malam pugnam ab rege defecerat. eo cum delectis equiti- 4
 10 bus noctu pergit et iam egredientibus Romanis in porta pugnam
 facit, simul magna voce Siccenses hortatur uti cohortis ab tergo
 circumveniant: fortunam illis praeclari facinoris casum dare. si
 id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aeta-
 tem acturos. ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido 5
 15 properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem
 mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae gerunt. sed milites 6
 Iugurthini paulisper ab rege sustentati, postquam maiore vi
 hostes urgent, paucis amissis profugi discedunt. Marius ad Za- 57
 mam pervenit. id oppidum in campo situm magis opere quam
 20 natura munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque
 opulentum. igitur Metellus pro tempore atque loco paratis rebus 2
 cuncta moenia exercitu circumvenit, legatis imperat ubi quisque
 curaret. deinde signo dato undique simul clamor ingens oritur 3
 neque ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu ma-
 25 nent, proelium incipitur. Romani pro ingenio quisque pars emi- 4
 nus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac murum modo
 subfodere modo scalis aggredi, cupere proelium in manibus fa-
 cere. contra ea oppidani in proximos saxa volvere, sudēs pila, 5
 praeterea picem sulphure et taeda mixtam ardentia mittere. sed 6
 30 ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muni-
 verat. nam plerosque iacula tormentis aut manu emissa volne-
 rabant parique periculo sed fama inpari boni atque ignavi erant.

Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex improviso ca- 58
 stra hostium cum magna manu invadit, remissis qui in praesidio
 35 erant et omnia magis quam proelium expectantibus portam in-
 rumpit. at nostri repentino metu perculsi sibi quisque pro mo- 2
 ribus consulunt: alii fugere alii arma capere, magna pars volne-
 ratī aut occisi. ceterum ex omni multitudine non amplius qua- 3

14 acturos *ex* auctores *P* || 16 gerunt *PC*, agunt *C* || 18 discedunt *p*,
 discedit *P* || 26 alii succedere ac *PC*, alii evadere aut *vel* alii evadere uel
 succedere uel murum ascendere ac *C* *deteriores* || 28 proximos *C*, proximis
PC || 29 picem sulphure et tēda * (*fuit ceda* *) mixtā ardentia mittere *P*
et sic fere C, nisi quod taedam (aut tela) et ardenti est in non nullis

draginta memores nominis Romani grege facto locum cepere paulo quam alii editiorem neque inde maxuma vi depelli quiverunt, sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrari; sin Numidae propius adcessissent, ibi vero virtutem
 4 ostendere et eos maxuma vi cadere fundere atque fugare. inter- 5
 rim Metellus cum acerrume rem gereret, clamorem hostilem a tergo accepit, dein convorso equo animadvortit fugam ad se vor-
 5 sum fieri: quae res indicabat popularis esse. igitur equitatum omnem ad castra propere misit ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per amicitiam perque rem
 10 publicam obsecrat, nequam contumeliam remanere in exercitu victore neve hostis inultos abire sinat. ille brevi mandata efficit.
 6 at Iugurtha munimento castrorum inpeditus, cum alii super val-
 lum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes offi-
 7 cerent, multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus in- 15
 59 fecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revor- titur. igitur postero die, priusquam ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare iubet, portas et proxuma loca tribunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti superiore die murum aggredi- 20
 2 tur. interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit. qui in proxumo locati fuerant, paulisper territi perturbantur, reli-
 3 qui cito subveniunt. neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. quibus illi freti non, uti equestri proelio solet, sequi, 25
 dein cedere, sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare.
 60 eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti, neque alius in alio magis quam in sese spem habere pariterque oppidani agere: 30
 2 obpugnare aut parare omnibus locis, avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere, clamor permixtus hortatione laetitia gemitu, item strepitus armorum ad caelum ferri, tela utrimque
 3 volare. sed illi qui moenia defensabant, ubi hostes paulum modo pugnam remiserant, intenti proelium equestre prospecta- 35
 4 bant. eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo modo pavidos animadvorteres ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii alii hortari aut manu significare aut niti corporibus
 5 et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacentes tela agitare. quod

4 frustrari *PC*, frustrati *C* || 6 clamorem *C*, clamorem vel (et *C* pauci) tumultum *PC* || 7 accepit *ex* accedit *P* || 26 aduersi sequi *PC*, aduersis equi *corr. in P*, aduersis equis *in aliquot C* || 32 permixtus *ex* promixtus *P* || 37 possent *ex* possint *P*

ubi Mario cognitum est — nam is in ea parte curabat — consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare, pati Numidas sine tumultu regis proelium visere. ita illis studio suorum adstrictis 6 repente magna vi murum aggreditur. et iam scalis egressi milites 5 prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides ignem alia praeterea tela ingerunt. nostri primo resistere, deinde, ubi 7 unae atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant afflicti sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci integri magna pars vulneribus confecti abeunt. denique utrimque proelium 8 nox diremit.

Metellus, postquam videt frustra inceptum, neque oppidum 61 capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere et iam aestatem exactam esse, ab Zama discedit et in eis urbibus, quae ad se defecerant satisque munitae loco aut moenibus 15 erant, praesidia inponit. ceterum exercitum in provinciam, 2 quae proxima est Numidiae, hiemandi gratia conlocat. neque 3 id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae concedit, sed quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia pro armis uti parat. igitur 4 Bomilcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis de Massivae nece iudicium fugerat, quod ei per maximam amicitiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitationibus 20 aggreditur. ac primo efficit uti ad se conloquendi gratia occultus 5 veniat, deinde fide data, si Iugurtham vivom aut necatum sibi tradidisset, fore ut illi senatus inpunitatem et sua omnia concederet, facile Numidae persuadet cum ingenio infido tum metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per condiciones ad supplicium traderetur. is, ubi primum opportunum fuit, Iugurtham 62 anxium ac miserantem fortunas suas adcedit. monet atque 30 lacrumans obtestatur uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum optume merita provideat, omnibus proeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos occisos, regni opes conminutas esse; satis saepe iam et virtutem militum et fortunam temptatam: caveat ne illo cunctante Numidae sibi consulant. his 2 atque talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit. mittuntur 3 ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere.

3 illis a studio eorum *P*, corr. *p* || 9 abeunt in marg. *p* (sed a abscisso marg. periit), eunt *P* || 12 nisi *C*, niti *PC*, niti nisi *C* || 14 ad *C*, *p* in marg., *Arus.* *p.* 466 et *p.* 485, ab *PC* || 15 praesidia inponit ex praesidie inponunt *P* || 16 qua *Mommsen Herm.* 1, 428 || hiemandi ex hiemali *P* || 21 clam post datis *C* inserunt (unus clamassive: post nece vel post inde inser. singuli), om. *P* || de om. *C* deteriores || 27 ne si *C*, nisi *PC*, si *C* || 31 merita *PC*, merenti *C*

- 4 Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersi iubet, eorum et aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet.
 5 ita more maiorum ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum
 6 et armorum aliquantum. quae postquam sine mora facta sunt, 5
 7 iubet omnis perfugas victos adduci. eorum magna pars, uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio coepit, ad
 8 regem Bocchum in Mauretaniam abierant. igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad imperandum
 9 Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum et ex 10
 10 mala conscientia digna timere. denique multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo taedio rerum adversarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam perditis de integro bellum sumit. 15
 11 et Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.
- 63 Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias dis supplicanti magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus dis ageret, fortunam quam saepissime 20
 2 experiretur, cuncta prospere eventura. at illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiendum praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant, industria probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, libidinis et divitiarum victor, tantum modo gloriae avidus. sed 25
 3 is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bonas
 4 integrum ingenium brevi adolevit. ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus, 30
 5 facile notus per omnis tribus declaratur. deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit semperque in potestatibus eo
 6 modo agitabat, ut ampliore quam gerebat dignus haberetur. tamen is ad id locorum talis vir — nam postea ambitione praecipuus 35
 7 datus est — adpetere non audebat. etiam tum alios magistratus plebs, consulatum nobilitas inter se per manus traiebat. novus nemo tam clarus neque tam egregiis factis erat,

1 accersi PC, accersiri C || 8 mauritaniam P || 9 cum C, dum PC, tum C || 11 multis diebus ex mei c * * * * * (ut videtur) P || 20 ageret C, agere PC || 22 capiendum ex cupiendum P || 23 vetustatem P || abunda P || 25 et p, ac P || 26 aetas ex altus P || 28 munditiis ex militiis P || 31 facile factis Palmerius || 34. 35 vir adpetere non audebat nam — datus est z || 35 adpetere] consulatum s. s. vel inser. pauci Cx || 37 egregiis PC, egregius C

quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.
 igitur ubi Marius haruspici dicta eodem intendere videt, quo 64
 cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem
 rogat. cui quamquam virtus gloria atque alia optanda bonis
 5 superabant, tamen inerat contemptor animus et superbia, com-
 mune nobilitatis malum. itaque primum commotus insolita re
 mirari eius consilium et quasi per amicitiam monere ne tam 2
 prava inciperet neu super fortunam animum gereret: non omnia
 omnibus cupiunda esse, debere illi res suas satis placere; postre-
 10 mo caveret id petere a populo Romano, quod illi iure negaretur.
 postquam haec atque alia talia dixit neque animus Mari 3
 flectitur, respondit, ubi primum potuisset per negotia publica,
 facturum sese quae peteret. ac postea saepius eadem postulanti 4
 fertur dixisse, ne festinaret abire, satis mature illum cum filio
 15 suo consulatum petiturum. is eo tempore contubernio patris
 ibidem militabat, annos natus circiter viginti. quae res Marium
 cum pro honore quem adfectabat tum contra Metellum vehe-
 menter accenderat. ita cupidine atque ira pessumis consultori- 5
 bus grassari, neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo
 20 ambitiosum foret, milites quibus in hibernis praeerat laxiore
 imperio quam antea habere, apud negotiatores, quorum magna
 multitudo Uticae erat, criminoſe simul et magnifice de bello lo-
 qui: dimidia pars exercitus si sibi permetteretur, paucis diebus
 Iugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consulto trahi,
 25 quod homo inanis et regiae superbiae imperio nimis gauderet.
 quae omnia illis eo firmiora videbantur, quia diuturnitate belli 6
 res familiaris conruperant et animo cupienti nihil satis festinatur.
 erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam nomine Gauda, 65
 Mastanabalis filius Masinissae nepos, quem Micipsa testamento
 30 secundum heredem scripserat, morbis confectus et ob eam cau-
 sam mente paulum imminuta. cui Metellus petenti more regum 2
 ut sellam iuxta poneret, item postea custodiae causa turmam equi-
 tum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum
 more foret, quos populus Romanus reges appellavisset, prae-
 35 sidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani
 satellites Numidae traderentur. hunc Marius anxium aggreditur 3
 atque hortatur ut contumeliarum in imperatorem cum suo auxi-

1 is om. P, inseruit p || 2 cum ante haruspici inserunt PC, om. C || in-
 tendere uidet om. P, s. s. p || 7 primum post mirari iterant PC, om. ibidem
 C || 15 in contubernio p || 20 ambitionem P || 23 dimitteretur (t altera s. s.)
 P || 26 quia PC, quod C: cf. C. 20, 3 || 31 paulum PC, paululum C || 34 more
 PC, modo C || 36 satellites PC, satelliti C || 37 imperatorem P, et ex C
 unus, in imperatorem vel imperatori C || suo exercitu (s. s. auxilio) P

- lio poenas petat; hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si
- 4 ipse consul ad id bellum missus foret. itaque et illum et equites 5 Romanos milites et negotiatores, alios ipse plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de
- 5 bello scribant, Marium imperatorem poscant. sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur. simul ea tempestate plebs, nobilitate fusa per legem Mamiliam, 10 novos extollebat. ita Mario cuncta procedere.
- 66 Interim Iugurtha postquam omissa deditione bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum, civitatis quae ab se defecerant formidine aut ostentando praemia
- 1 affectare, communire suos locos; arma tela aliaque, quae spe 15 pacis amiserat, reficere aut conmercari, servitia Romanorum adlicere et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia temptare:
- 2 prorsus nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. igitur Vagenses, quo Metellus initio Iugurtha pacificante praesidium
- inposuerat, fatigati regis suppliciis neque antea voluntate alienati, 20 principes civitatis inter se coniurant. nam volgus, uti plerumque solet et maxume Numidarum, ingenio mobili seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio ad-
- vorsum. dein compositis inter se rebus in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum 25
- 3 et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militaris et ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum alius alium domos suas invitant. eos omnis praeter Turpilium inter epulas obtruncant. postea
- milites palantis inermos, quippe in tali die ac sine imperio, ag- 30
- 4 grediuntur. idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumult-
- 67 us ipse et res novae satis placebant. Romani milites, inproviso metu incerti ignarique quid potissimum facerent, trepidare. arce
- oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium, portae ante 35 clausae fuga prohibebant. ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia quae locus praebat certatim mittere.
- 2 ita neque caveri anceps malum neque a fortissimis infirmisumo

1 animum *P* || 6 pacis spes (*vel* spe) *C*, pauci spe *P*, paucis spe *p* || 8 poscant *ex* poscunt *P* || illis multis a mortalibus *P* || 9 petabatur *P* || 25 celebratisque (*u sup. i*) *P* || 28 silatum *ex* selatum *P* || suas *ex* suos *P* || 34 arce *script*: arcem *PC*, ad arcem *C* || 36 fuga prohibebant *scripsi*: fuga prohibebat *P*, fugam prohibebant *C*: *cf. Iug. 18, 6 (aliter 107 1)*

generi resisti posse: iuxta boni malique strenui et inbelles inulti obtruncari. in ea tanta asperitate saevissimis Numidis et oppido 3 undique clauso Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit. id misericordiane hospitis an pactione aut casu 5 ita evenerit, parum comperimus: nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior fuit, inprobus intestabilisque videtur.

Metellus, postquam de rebus Vagae actis comperit, paulisper 68 maestus ex conspectu abit. deinde ubi ira et aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire iniurias festinat. legionem, 2 cum qua hiemabat, et quam plurimos potest Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit et postero die circiter hora tertia pervenit in quandam planitiem locis paulo superiori- 3 bus circumventam. ibi milites fessos itineris magnitudine et iam abnuentis omnia docet oppidum Vagam non amplius mille pas- 15 suum abesse: decere illos relicum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis, poenas caperent. praeterea praedam benigne ostentat. sic animis eorum 4 adrectis equites in primo late, pedites quam artissime ire et signa occultare iubet. Vagenses ubi animum advortere ad se 69 vorsum exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum esse rati portas clausere, deinde ubi neque agros vastari et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitriati cum magno gaudio obvii procedunt. equites peditesque 2 repente signo dato alii vulgum effusum oppido caedere, alii ad 25 portas festinare, pars turris capere: ira atque praedae spes amplius quam lassitudo posse. ita Vagenses biduom modo ex per- 3 fidia laetati. civitas magna et opulens cuncta poenae aut praedae 4 fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello causam dicere post- 30 quam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas solvit: nam is civis e Latio erat.

Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha deditio- 70 nem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi et ipse eum suspiciens novas res cupere, ad perniciem eius dolum quaerere, 35 die noctuque fatigare animum; denique omnia temptando socium 2 sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, ca-

4 an pactione aut *PC*, an pactione an *C* || 7 compaerat *P* || 8 ambit *P* || 9 festinant *ex* festinat *P* || 11 postera *PC*, postero *C* || 12 hora tertia *P*, horam tertiam *C* || 18 late *C*, latere *PC* || 23 obuio *P* || 24 vulgum (*ita P*) vel vulgum *PC* praeter deteriores duos qui vulgus || 25 irae *P* || 30 verberatisque (*u sup. i*) *P* || 31 civis e Latio *scripti*: civis ex latio *C* (*unus om. civis*), civis ex collatio *P* (*sed ex s. s. et in mg. iterato m. 1*) *C* (*in archetypis elatio pro elatio scriptum erat*): cf. Mommsen *Stadtrechte* p. 399 adn. 20 || 34 perniciem *P*, perneciem *p* || 36 carum *Colerus*: clarum *PC*

rum acceptumque popularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare et omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae fesso aut maioribus adstricto superaverant. ex quo illi
 3 gloria opesque inventae. igitur utriusque consilio dies insidiis
 4 statuitur. cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nab- 5
 dalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum
 5 iussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur. is postquam
 magnitudine facinoris percussus ad tempus non venit metusque
 rem impediēbat, Bomilcar simul cupidus incepta patrandi et
 timore socii anxius, ne omisso vetere consilio novum quaereret, 10
 litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quibus mollitiam
 socordiamque viri accusare, testari deos, per quos iuravisset, mo-
 nere, ne praemia Metelli in pestem converteret. Iugurthae exitium
 adesse, ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
 agitari; proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum 15
 71 mallet. sed cum eae litterae adlatae, forte Nabdalsa exercito cor-
 2 pore fessus in lecto quiescebat, ubi cognitis Bomilcaris verbis
 3 primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. erat
 ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque et om- 20
 4 nium consiliorum nisi novissimum particeps. qui postquam ad-
 latas litteras audivit et ex consuetudine ratus opera aut ingenio
 suo opus esse, in tabernaculum introiit, dormiente illo epistolam
 super caput in pulvino temere positam sumit ac perlegit, dein
 5 propere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa paulo post
 expectatus ubi neque epistolam repperit et rem omnem uti acta 25
 erat cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam id fru-
 stra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit: dicit quae ipse para-
 visset facere perfidia clientis sui praeventa; lacrumans obtestatur
 per amicitiam perque sua antea fideliter acta, ne super tali sce-
 72 lere suspectum sese haberet. ad ea rex aliter atque animo gere- 30
 bat placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios
 insidiarum cognoverat, interfectis iram obpresserat, nequa ex
 2 eo negotio seditio oreretur. neque post id locorum Iugurthae dies
 aut nox ulla quies fuit; neque loco neque mortali cuiquam aut
 tempori satis credere, civis hostisque iuxta metuere, circumspec- 35
 tare omnia et omni strepitu pavescere, alio atque alio loco saepe
 contra decus regum noctu requiescere, interdum somno excitus

3 superaverunt *in marg. p* || 11 mollitiam *PC*, mollitiem *C* || 12 te-
 stare *P* || 26 erat ex perfugis cognovit *PC* (*nisi quod unus et servus alius*
ex servis alius expertus): ex perfugis *ex c.* 73, 1 *inlatum del. Kritz* ||
 indiē (*e in ras.*) *P* || 27 accedit] cognovit *P* || 33 oreretur *PC*, oriretur
C || 34 antemperi (*ex -re*) *P* || 36 atque alio *z* (?), *om. PCz* || 37 excitus
pC, exercitus *P*, expectatus *Diomedes p.* 376, qui *supra* (*c.* 71, 5)
dictorum memor fuisse videtur

arreptis armis tumultum facere, ita formidine quasi vecordia exagitari.

Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto 73
ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum bellum cuncta
5 parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et 2
invitum et offensum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit.
et Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, 3
cognitis volenti animo de ambobus acceperant. imperatori nobi- 4
litas, quae antea decori fuit, invidiae esse, at illi alteri generis hu-
10 militas favorem addiderat. ceterum in utroque magis studia par- 5
tium quam bona aut mala sua moderata. praeterea seditiosi ma- 5
gistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis
arcessere, Marii virtutem in maius celebrare. denique plebes sic 6
accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in 6
15 manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Marium et
sua necessaria post illius honorem ducerent. ita perculsa nobi- 7
litate post multas tempestates novo homini consulatus mandatur.
et postea populus a tribuno plebis T. Manlio Mancino rogatus
quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit.
20 sed paulo . . . . . decreverat: ea res frustra fuit.

Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum plerosque 74
ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos alii ad regem
Bocchum profugerant, cum neque bellum geri sine administris
posset et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri peri-
25 culosum duceret, varius incertusque agitabat. neque illi res
neque consilium aut quisquam hominum satis placebat. itinera
praeffectosque in dies mutare, modo advorsum hostis, interdum
in solitudines pergere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem
habere, dubitare virtuti an fidei popularium minus crederet: ita
30 quocumque intenderat res advorsae erant. sed inter eas moras 2
repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Iugurtha.

6 inuitum PC, inuisum z, in marg. || dimittit ex dimittet P || 7 plebes ex plebis P || 9 illi ex illa P || 12 exagitare PC, excitare C || 13 plebes C, plebs PC || 14 accensa ex accense P || agretisque P || 15 erunt P || frequentarentur P || 17 pos P || consulatus mandatur ex consulatumundat ū P || 18 praenomen t. est in P duobusque vel tribus C, om. reliqui (in uno per-bono c. extare nunc constat Gerlachium falso testari): Gaium vocant Gell. 7 (6), 11, 2 Prisc. vol. II p. 382 || 19 iussit] decrevit voluit s. s. p: cf. ad 40, 3 || 20 sed paulo decreverat PC, ex z optimus, sed senatus paulo (vel paulo decio) decreverat C deteriores, z, sed paulo ante senatus metello numidiam decreverat (vel similiter) z: de eis quae exciderint cf. Mommsen H. R. 2°, 146 || 24 experiri ex expetiri P || 25 deduceret P || varius C, uanus PC || 26 hominum P, hominum p, hominum vel omnium C || placebat ex placebit C || 27 mature P || 29 an] ac P || fidei PC, fide C || 30 moras ex mores P

- 3 pro tempore parati instructique, dein proelium incipitur. qua
in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu certatum, ceteri eius
omnes milites primo congressu pulsi fugatique. Romani signo-
rum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti:
nam ferme Numidis in omnibus proeliis magis pedes quam arma 5
tuta sunt.
- 75 Ea fuga Iugurtha impensius modo rebus suis diffidens cum
perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit,
in oppidum magnum atque opulentum, ubi plerique thesauri 10
2 filiorumque eius multus pueritiae cultus erat. quae postquam
Metello conperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque pro-
ximum in spatio milium quinquaginta loca arida atque vasta esse
cognoverat, tamen spe patrandi belli, si eius oppidi potitus foret,
omnis asperitates supervadere ac naturam etiam vincere aggre-
ditur. igitur omnia iumenta sarcinis levare iubet nisi frumento 15
3 praeterea conquirat ex agris quam plurimum potest domiti pe-
coris. eo inponit vasa cuiusque modi, sed pleraque lignea,
4 conlecta ex tuguriis Numidarum. ad hoc finitumis imperat, qui
se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque 20
5 aquae portaret. diem locumque, ubi praesto fuerint, praedicat,
6 ipse ex flumine, quam proximum oppido aquam esse supra dixi-
mus, iumenta onerat: eo modo instructus ad Thalam profiscisci-
7 tur. deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, et
castra posita munitaque sunt, tanta repente caelo missa vis aquae 25
8 dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. praeterea
conmeatus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova
9 deditione, officia intenderant. ceterum milites religione pluvia
magis usi, eaque res multum animis eorum addidit. nam rati sese
dis immortalibus curae esse. deinde postero die contra opinio- 30
10 nem Iugurthae ad Thalam perveniunt. oppidani, qui se locorum
asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi,
76 nihilo segnius bellum parare idem nostri facere. sed rex nihil
iam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma tela locos
tempora, denique naturam ipsam ceteris imperitantem industria 35
vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu
profugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut una

4 et post armorum iterant PC || 5 numidis PC, numidas C || 6 tuta sunt PC, tutata sunt vel tutarunt C || 9 epulentū ubi quae (epulentum ii quae non epulentū ubique fuisse videtur) P, ubi vel ibique C praeter unum in quo ubique || 11 comperta ex composita P || 18 eo PC, eoque C || 19 tuguris P || 21 fuerint C, fuerit PC, forent Krits || 22 supra om. P || 24 quo C, quod PC || 32 asperitate P, aspietate p || 33 innichilo signius P

nocte moratus simulabat sese negoti gratia properare. ceterum prodicionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat; nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. at Metellus, 2 ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum et operibus et
 5 loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. dein- 3 de locis ex copia maxume idoneis vineas agere, aggerem iacere et super aggerem inpositis turribus opus et administros tutari. contra haec oppidani festinare parare, prorsus ab utrisque 4 nihil relicum fieri. denique Romani multo ante labore proeliisque 5
 10 fatigati, post dies quadraginta quam eo ventum erat, oppido modo potiti, praeda omnis ab perfugis corrupta. ei postquam murum 6 arietibus feriri resque suas adflictas vident, aurum atque argentum et alia quae prima ducuntur domum regiam conportant. ibi vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni conrum-
 15 punt et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pendere.

Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Me- 77 tellum venerant orantes uti praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quendam hominem nobilem factiosum novis
 20 rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratuum neque leges valerent. ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. nam Leptitani iam inde a prin- 2 cipio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et postea Romam miserant amicitiam societatemque rogatum. deinde ubi ea inpe- 3
 25 trata, semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia Albino Metelloque imperata nave fecerant. itaque ab imperatore facile 4 quae petebant adepti. emissae eo cohortes Ligurum quattuor et C. Annius praefectus. id oppidum ab Sidoniis conditum est, 78 quos accepimus profugos ob discordias civilis navibus in eos locos venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex
 30 re inditum. nam duo sunt sinus prope in extrema Africa inpa- 2 res magnitudine pari natura. quorum proxuma terrae praealta sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia alia in tempestate vadosa. nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum ha- 3
 35 renamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur, Syrtes ab tractu nominatae. eius 4 civitatis lingua modo convorsa conubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod pro-

5 dein duobus locis *P* et sic vel deinde duobus locis *C* singuli, deinde iubet locis *C* plerique (?), *correx* Cortius || 6 vineas agere aggerem iacere Cortius, vineas agere superque es aggere miacare *PC* || 23 iugurthini *del. Linker* || 25 manserere *P* || 26 naue *PC* (*unus* gnaue). naui *C* || 28 ab (*ex* ob) sidonis *P* || 33 alia alia *z*, alia *PC* || 34 marum *P*

- 5 cul ab imperio regis aetatem agebant. inter illos et frequentem
Numidiam multi vastique loci erant.
- 79 Sed quoniam in eas regiones per Leptitanorum negotia ve-
nimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus
duorum Carthaginiensium memorare: eam rem nos locus admo- 5
2 nuit. qua tempestate Carthaginienses pleraque Africa imperita-
3 bant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. ager in
medio harenosus, una specie: neque flumen neque mons erat,
qui finis eorum discerneret. quae res eos in magno diuturnoque
4 bello inter se habuit. postquam utrimque legiones item classes 10
saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adtriverant,
veriti ne mox victos victoresque defessos alius aggrediretur, per
indutias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficisce-
rentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque
5 populi finis haberetur. igitur Carthagine duo fratres missi, qui- 15
bus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere. Cyrenenses
tardius iere. id socordiane an casu acciderit parum cognovi.
6 ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari
retinere. nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus
coortus harenam humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculos- 20
7 que implere solet, ita prospectu impedito morari iter. postquam
Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem con-
ruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginiensis ante
tempus domo digressos conturbare rem, denique omnia malle
8 quam victi abire. sed cum Poeni aliam condicionem, tantum 25
modo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium fa-
ciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obrue-
rentur, vel eadem condicione sese quem in locum vellent pro-
cessuros. Philaeni condicione probata seque vitamque suam rei
9 publicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco 30
10 Philaenis fratribus aras consecravere aliique illis domi honores
instituti. nunc ad rem redeo.
- 80 Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum contra
Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus,
pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque et 35
2 eo tempore ignarum nominis Romani. eorum multitudinem in

4 non dignum *P* || mirabile *PC*, memorabile (*in duobus m. 2 et mira-
bile a prima*) *C* || facinus *P* || 5 nos locus *PC*, locus nos *C* *deteriores*: nos
dlevit Cortius || 6 pleraque africa *unus duove C*, *Arusianus p. 481*, plerae-
que africae *PC*, plerique *vel* plereque (*corr. plerique*) *pauci C* || 11 fuisse
P || 13 delegati *P* || 15 quibus *ex* cuius *P*, quibus *C* || 16 phi-
lenes *P*, philenes *vel* philaelenes *C* || 20 ora oculosque *ex* oraculosque *P* || 22 ali-
quanto *ex* aliquando *P* || 25 abire *ex* habere *P* || poeni aliam *ex* poeni-
liam *P*, peniliam *in marg. p* || 27 peterentur *P* || 29 phileni || regi *p. P*

unum cogit ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. praeterea regis Bocchi proximos magnis muneribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis adiutoribus regem aggressus inpellit uti advorsus Romanos bellum incipiat. id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat foedus et amicitiam petitum, quam rem opportunissimam incepto bello pauci impediverant caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. etiam antea Iugurthae filia Bocchi nupserat. verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli pro opibus quisque quam plurimas uxores, denas alii alii pluris habent, sed reges eo amplius. ita animus multitudine distrahitur: nulla pro socia optinet, pariter omnes viles sunt. igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia communis omnium hostis esse; eandem illos causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis omnia regna advorsa sint. tum sese, paulo ante Carthaginiensis, item regem Persen, post uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore. eis atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi [Q.] Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. ita Iugurtha ratus aut capta urbe operae pretium fore aut, si dux Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certaturos. nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem inminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.

Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. ceterum haud procul ab Cirta castris munitis reges opperitur, melius esse ratus cognitis Mauris, quoniam is novos hostis adcesserat, ex commodo pugnam facere. interim Roma per litteras certior fit provinciam Numidiam Mario datam, nam consulem factum ante acceperat. quibus rebus supra bonum aut honestum percussus, neque lacrimas tenere

5 aduersus PC, aduersum C || 8 belli P || 10 filia bocchi C, filia (a s. s. P) boccho PC, Nonius p. 353 || numidas ex numidos P || 13 nulla pC, nullam PC || optinet (ex obt.) P, obtinet vel obtinent C || 18 et cum aliis bis scripta semel expuncta in P || lubidine P || 20 persen* P, persem vel persen C || 22 iter constituunt s. s. in P || ibi q. (vel quintus) C, ibique PC || 24 operae pretium PC ex quibus unus om. operae || dux romanus PC, dux om. aut s. s. C || 26 moras C, mox PC || 32 fecere ex faecere P || 34 quibus PC, quis C || 35 aut PC, atque C || tenere ex timere P

neque moderari linguam, vir egregius in aliis artibus nimis mol-
 3 liter aegritudinem pati. quam rem alii in superbiam vortebant,
 alii bonum ingenium contumelia accensum esse, multi, quod iam
 parta victoria ex manibus eriperetur. nobis satis cognitum est
 illum magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum neque 5
 tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario
 83 traderetur. igitur eo dolore ineditus et quia stultitiae videbatur
 alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postu-
 latum, ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere tum
 magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae po- 10
 tior bello esset, et quamquam opibus suis confideret, tamen non
 debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, cete-
 rum aegerrime desinere; non in eiusdem potestate initium eius
 et finem esse; incipere cuius, etiam ignavo licere, deponi, cum
 victores velint; proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis 15
 res suas cum Iugurthae perditis misceret. ad ea rex satis
 2 placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae fortuna-
 rum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura.
 3 rursus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit; ille
 probare partim, alia abnuere. eo modo saepe ab utroque missis 20
 remissisque nuntiis tempus procedere et ex Metelli voluntate
 bellum intactum trahi.

84 At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul
 factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea
 iam infestus nobilitati, tum vero multas atque ferox instare, 25
 singulos modo modo univorsos laedere, dictitare sese consula-
 tum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnifica pro se
 2 et illis dolentia. interim quae bello opus erant prima habere,
 postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus
 sociisque arcessere, praeterea ex Latio fortissimum quemque, 30
 plerosque militiae paucos fama cognitos accire et ambiundo
 3 cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. neque illi
 senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere aude-
 bat. ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque
 plebi militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia 35
 volgi amissurus. sed ea res frustra sperata: tanta lubido cum.
 4 Mario eundi plerosque invaserat. sese quisque praeda locupletem

1 artibus *ex* artibus *P* || mollite *P* || 3 quo iam *ex* quodam *P* || 5
 honore *P* || 6 alii qu* mario (*eras.* ā) *C* || 10 magnam copiam *ex* magnum
 copium *P* || 14 cuius *ex* cuius *P* || 17 facit *ex* fuit *P* || 22 intractum *P* ||
 30 sociisque arcessere *PC* (*quorum aliquot accersere vel accersire*); so-
 ciis arcessere *Siesbye, prob. Madv. Adv.* 2, 292 || 35 militia *C*, militiam
PC || volenti *PC*, volente *C* || putabantur *P* || studia *ex* dubia *P*

- fore, victorem domum rediturum alia huiuscemodi animis trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius adrexit. nam 5 postquam omnibus quae postulaverat decretis milites scribere volt, hortandi causa, simul et nobilitatem uti consueverat exag-
- 5 tandi, contionem populi advocavit. deinde hoc modo disseruit.
- ‘Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus imperium 85 a vobis petere et postquam adepti sunt gerere; primo industrios supplices modicos esse, dein per ignaviam et superbiam aetatem agere. sed mihi contra ea videtur. nam quo pluris est univorsa 2
- 10 res publica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec peti debere. neque me fallit, quantum 3 cum maximo beneficio vestro negoti sustineam. bellum parare simul et aerario parcere, cogere ad militiam eos quos nolis offendere, domi forisque omnia curare et ea agere inter invidos
- 15 occurrentis factiosos, opinione, Quirites, asperius est. ad hoc 4 alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est virtute et innocentia tutari. nam alia infirma sunt. et illud intellego, 5
- 20 Quirites, omnium ora in me convorsa esse, aequos bonosque favere, quippe mea bene facta rei publicae procedunt, nobilitatem locum invadendi quaerere. quo mihi acrius adnitundum est uti neque 6 vos capiamini et illi frustra sint. ita ad hoc aetatis a pueritia fui, 7 uti omnis labores et pericula consueta habeam. quae ante vestra 8
- 25 beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede deseram non est consilium, Quirites. illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui omnem aetatem in optimis artibus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vortit. bellum me gerere cum Iugurtha iussi- 10
- 30 stis, quam rem nobilitas aegerrime tulit. quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, siquem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi: scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet sumat aliquem

4 consueverat *P* || 9 quo *PC*, quanto *V*: *idem olim p in marg. scripsisse indicat punctum super q pictum; nunc perit* || 10 illa *V* || 12 beneficio uestro *PC*, uestro beneficio *VC* || negotii *ex* negotii *P* || sustineo *P* fortasse recte || 13 et *om. V* || 21 beneficia in remp. *V*, ‘beneficia (?) in *mg. p* teste *Wirzio* || 24 labores et pericula *PVC*, et *om. C* || 29 uerti *V* || iusistis quem *P* || 30 quaesore|reputate *P* || 31 id mutare *PVC*, id mutari vel mutare id *C* (cf. § 28) || 31 melius sit. siquem — 33 stipendi, scilicet — p. 88, 1 sui; ita *distinxit post alios Madvig Adv. 2, 292* || 32 aut (*ex* aud) aliud (. s. ad s. s. *p*) *P* || 33 ac *PC*, aut *C*, *om. V*, *Prisc. vol. II p. 221* || et *PVC*, ac *Prisc. l. c. et p. 360*

- 11 ex populo monitorem officii sui. ita plerumque evenit ut quem
 12 vos imperare iussistis, is imperatorem alium quaerat. atque ego
 scio, Quirites, qui postquam consules facti sunt et acta maiorum
 et Graecorum militaria praecepta legere coeperint, praeposteri
 homines: nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu 5
 13 prius est. comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me
 hominem novom. quae illi audire aut legere solent, eorum par-
 tem vidi, alia egomet gessi; quae illi litteris ea ego militando di-
 14 dici. nunc vos existimate facta an dicta pluris sint. contemnunt
 novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna, illis pro- 10
 15 bra obiectantur. quamquam ego naturam unam et communem om-
 nium existumo, sed fortissimum quemque generosissimum. ac si
 iam ex patribus Albini aut Bestiae quaeri posset, mense an illos ex
 se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos
 17 quam optimos voluisse? quodsi iure me despiciunt, faciant idem 15
 18 maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. in-
 vident honori meo: ergo invideant labori innocentiae periculis
 19 etiam meis, quoniam per haec illum cepi. verum homines con-
 rupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores con-
 20 temnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. ne illi falsi sunt, 20
 qui divorsissimas res pariter expectant, ignaviae voluptatem et
 21 praemia virtutis. atque etiam, cum apud vos aut in senatu verba
 faciunt, pleraque oratione maiores suos extollunt, eorum fortia
 22 facta memorando clariores sese putant. quod contra est. nam
 quanto vita illorum praeclarior, tanto horum socordia flagitiosior. 25
 23 et profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi lumen
 24 est, neque bona neque mala eorum in occulto patitur. huiusce
 rei ego inopiam fateor, Quirites, verum, id quod multo prae-
 25 clarius est, meamet facta mihi dicere licet. nunc videte quam
 iniqui sint. quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea 30
 non concedunt, scilicet quia imagines non habeo et quia mihi
 nova nobilitas est, quam certe peperisse melius est quam accep-
 26 tam conrupisse. equidem ego non ignoro, si iam mihi responde-
 re velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. sed
 in vostro maximo beneficio cum omnibus locis me vosque male- 35
 dictis lacerent, non placuit reticere, nequis modestiam in con-

2 imperare PC, imperatorem VCp in marg. (superest ē Δ) || is impe-
 ratorem PC, is sibi imperatorem VC || 7 aut VC, et PC || 11 obiectantur PC,
 obiciuntur p. s. s., VC || 12 generosissimum ex generosissime P || 13 patri-
 bus PC, matre V || posset PC, possit V || 15 faciant VC, faciunt PC ||
 item V || 18 haec per illa V || 25 illorum vita P || honorum P || 26 habet
 PC, habent VC || 27 neque mala neque bona V || 28 fateor Vz, patior PC
 || 34 abunde P || facundam PC, facundiam VC || 35 urō maximo beneficio
 P, maximo uestro beneficio VC || 35 me vosque PC, meque vosque V

scientiam duceret. nam me quidem ex animi mei sententia nulla 27
 oratio laedere potest. quippe vera necesse est bene praedicent,
 falsa vita moresque mei superant. sed quoniam vostra consilia 28
 accusantur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium
 5 inposuistis, etiam atque etiam reputate, num eorum paenitendum
 sit. non possum fidei causa imagines neque triumphos aut con- 29
 sulatus maiorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas
 vexillum phaleras alia militaria dona, praeterea cicatrices advorso
 corpore. hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate 30
 10 relictas, ut illa illis, sed quae ego meis plurimis laboribus et peri-
 culis quaesivi. non sunt composita verba mea: parvi id facio. 31
 ipsa se virtus satis ostendit. illis artificio opus est, ut turpia facta
 oratione tegant. neque litteras Graecas didici: parum placebat 32
 eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant.
 15 at illa multo optima rei publicae doctus sum hostem ferire, 33
 praesidium agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et
 aestatem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam
 et laborem tolerare. his ego praeceptis milites hortabor, neque 34
 illos arte colam, me opulenter, neque gloriam meam laborem
 20 illorum faciam. hoc est utile, hoc civile imperium. namque cum 35
 tute per mollitiam agas, exercitum supplicio cogere, id est do-
 minum, non imperatorem esse. haec atque talia maiores vestri 36
 faciundo seque remque publicam celebravere. quis nobilitas 37
 freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit, et
 25 omnis honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit.
 ceterum homines superbissimi procul errant. maiores eorum 38
 omnia quae licebat illis reliquere, divitias imagines memoriam
 sui praeclaram, virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola
 neque datur dono neque accipitur. sordidum me et incultis mori- 39
 30 bus aiunt, quia parum scite convivium exorno neque histriorem
 ullum neque pluris preti cocium quam vilicum habeo. quae mihi
 lubet confiteri, Quirites. nam ex parente meo et ex aliis sanctis 40
 viris ita accepi: munditias mulieribus, laborem viris convenire,
 omnibusque bonis oportere plus gloriae quam divitiarum esse;

1 mei *PVC*, om. *C* || 2 praedicent *PVC*, praedicet *C* || 3 falsa *PVC*, fal-
 sum *C* || superent *ex* superant *P* || 5 numerorum *V* || 9 corpore *PC*, pec-
 tore *Vp*, *ex C unus* || non] ne *P* || 10 ego meis *PC*, egomet *pVC*, quorum
 unus egomet meis || 11 parvi *Vp*, Nonius p. 260, parum *PC* (*ex vs. 13*): cf.
Madvigius in Cic. de fin. p. 781 || 14 profuerant *PC*, profuerunt *VC*, in
marg. p || 16 praesidia *PC*, praesidium *V*, idem olim *p in marg. scripsisse*
(superest q) indicat punctum super a extr. pictum || 18 ego *VC*, ergo
PC || 20 namque *PC*, nam *V* || 21 mollitiam *VC*, mollietiam *PC* || 22 talia
C, alia *PVC* || 27 relinquere *P* || 29 incultis *PC*, incultum *VC* || 31 libet
 mihi *V* || 33 laborem uiris *PC*, uiris laborem *VC* || 34 omnibusque bonis
VC, que bonis om. *P*, bonis om. *C*

- 41 arma, non supellectilem decori esse. quin ergo quod iuvat, quod
carum aestumant, id semper faciant, ament potent: ubi adule-
scentiam habuere ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et
42 turpissimae parti corporis. sudorem pulverem et alia talia relin- 5
quant nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. verum non ita
est. nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissimi viri, bonorum
43 praemia ereptum eunt. ita iniustissime luxuria et ignavia pes-
sumae artes, illis qui coluere eas nihil efficiunt, rei publicae inno-
44 xiae cladi sunt. nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illo-
45 rum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar. pri- 10
mum omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites. nam
quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avari-
tiam inperitiam atque superbiam. deinde exercitus ibi est loco-
46 rum sciens, sed mehercule magis strenuus quam felix. nam
47 magna pars eius avaritia aut temeritate ducum adtrita est. quam 15
ob rem vos, quibus militaris aetas est, adnitimini mecum et cap-
pessite rem publicam neque quemquam ex calamitate aliorum
aut imperatorum superbia metus ceperit. egomet in agmine aut
in proelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero,
48 meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. et profecto dis 20
iuvantibus omnia matura sunt, victoria praeda laus. quae si
dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subve-
49 nire decebat. etenim nemo ignavia immortalis factus est neque
quisquam parens liberis uti aeterni forent optavit, magis uti boni
50 honestique vitam exigerent. plura dicerem, Quirites, si timidis 25
virtutem verba adderent. nam strenuis abunde dictum puto.
86 Huiuscemodi oratione habita Marius, postquam plebis ani-
mos arrectos videt, propere conmeatu stipendio armis aliisque
utilibus navis onerat, cum his A. Manlium legatum proficisci
2 iubet. ipse interea milites scribere, non more maiorum neque 30
ex classibus, sed uti cuiusque lubido erat, capite censos pleros-
3 que. id factum alii inopia bonorum alii per ambitionem consulis
memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et ho-
mini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus,
cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio 35
4 honesta videntur. igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam

3 agant *ex* habent *p* || connivis *V* || 4 pulverem *PC*: *om. Vx, s. s. op-
timus ex z (sic: erratum in ed. priore)* || 6 flagitiis *PC*, omnibus flagitiis
V, flagitiis omnibus *z* || uiri *om. V* || 9 mei mores *PVC*, mores mei *C* || 11
bonum habete (*habetote pauci C*) animum *PC*, bonum animum habete *V* ||
13 atque *PVC, om. C* || 14 sed et *V* || mehercule *PC*, mehercules *VC* || 18 aut
PVC, om. C || 19 periculis *V* || 22 subuenire rei publicae *V* || 23 nemo igna-
uia *PVC*, ignavia nemo *pC* || 24 uti boni *PC*, ut boni *VC* || 28 aliisque *PC*, que
... *C* || 30 nec et || 31 ut libido cuiusque *Gellius 16, 10, 16* || 35 cara *PC*, curae *C*

decretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam advehi-
 tur. exercitus ei traditur a P. Rutilio legato. nam Metellus con- 5
 spectum Mari fugerat, ne videret ea quae audita animus tolerare ne-
 quiverat. sed consul expletis legionibus cohortibusque auxiliariis 87
 5 in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, omnia ibi
 capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris parum
 munita aggreditur, proelia multa, ceterum levia, alia aliis locis
 facere. interim novi milites sine metu pugnae adesse, videre fu- 2
 gientis capi aut occidi, fortissimum quemque tutissimum, armis
 10 libertatem patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque
 divitias quaeri. sic brevi spatio novi veteresque coaluere et vir- 3
 tus omnium aequalis facta. at reges ubi de adventu Mari co- 4
 gnoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. ita Iugurthae placue-
 rat speranti mox effusus hostis invadi posse, Romanos sicuti ple-
 15 rosque remoto metu laxius licentiusque futuros. Metellus interea 88
 Romam profectus contra spem suam laetissimis animis excipitur,
 plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. sed 2
 Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter ad-
 tendere, cognoscere quid boni utrisque aut contra esset, explo-
 20 rare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil
 apud se remissum neque apud illos tutum pati. itaque et Gaetu- 3
 los et Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe aggressus
 in itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido
 Cirta armis exuerat. quae postquam gloriosa modo neque belli 4
 25 patrandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus
 et advorsum se opportunissimae erant singulas circumvenire:
 ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea patèretur, . . . aut
 proelio certaturum. nam Bocchus nuntios ad eum saepe miserat, 5
 velle populi Romani amicitiam, nequid ab se hostile timeret. id 6
 30 simulaveritne, quo improvisus gravior accideret, an mobilitate
 ingeni pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est.

Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire, 89
 partim vi alia metu aut praemia ostentando avortere ab hostibus.
 ac primo mediocria gerebat existumans Iugurtham ob suos tu- 2
 35 tandos in manus venturum. sed ubi illum procul abesse et aliis 3
 negotiis intentum accepit, maiora et magis aspera aggredi tempus
 visum est. erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque 4

5 honestum *ex* honestum P || 7 levia alia *Ciacconius*, alia levia PC ||
 15 licentiusque (*fuit* luc.) P || 16 excipitur C, accipitur PC || 24 belli
 patrandi cognovit P (*de* causa s. s. p) C, *Prisc. vol. II p. 310*, belli
 patrandi copiam cognovit C || 26 singulis P || 27 *mih*i videntur *quaedam*
excidisse velut in manus venturum (89, 2): *cf. Nepos Alc. 8, 3* || 30
 accideret (*ex* acciderat P) PC, accederet C

valens nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libys memorabatur. eius cives apud Iugurtham immunes, levi imperio et ob ea fidelissimi habebantur, muniti adversum hostis non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. nam praeter oppido propinqua alia omnia vasta inculta, 5 egentia aquae, infesta serpentibus, quarum vis sicuti omnium ferarum inopia cibi acrior. ad hoc natura serpentium ipsa pernicio- 6 ssa siti magis quam alia re accenditur. eius potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cum propter usum belli tum quia res aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, 10 haud dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses una modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera pluvia utebantur; 7 idque ibi ut in omni Africa, qua procul a mari incultius agebant, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina 15 carne vescebantur et neque salem neque alia inritamenta gulae quaerebant: cibus illis adversus famem atque sitim, non libidini 90 neque luxuriae erat. igitur consul omnibus exploratis, credo dis fretus — nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat, quippe etiam frumenti inopia temptabatur, quia 20 Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student et quodcumque natum fuerat iussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuos ea tempestate, nam aestatis extremum erat — tamen pro rei copia satis providenter exornat, 2 pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus 25 auxiliariis agendum adtribuit, A. Manlius legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et conneatum locaverat, ire iubet dicitque se praedabundum post paucos dies 3 eodem venturum. sic incepto suo occultato pergit ad flumen 91 Tanain. ceterum in itinere cotidie pecus exercitui per centurias 30 item turmas aequaliter distribuerat et ex coriis utres uti fierent curabat, simul inopiam frumenti lenire et ignavis omnibus parare, quae mox usui forent. denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrius effecta. ibi castris levi munimento 2 positos milites cibum capere atque uti simul cum occasu solis 35 egrederentur paratos esse iubet: omnibus sarcinis abiectis aqua

1 capsas * P || lybis p, libis P || 6 aquae p, atque P || quarum PC, quorum C || 7 ipsa PC, om. C || 10 acceperat P || 14 idque ibi ut *scripsi*: id ubique et PC (*unus* idque), id ibique et C || qua — agebant *scripsi*: quae — agebat PC (agebant C *unus*, agebatur z), qua — agebatur *Linker* || 17 adversus PC, adversum C || 18 libidineque *ex* libidine * q; P || 18 credo diffretus P || 19 difficultantes P || 20 frumenti *ex* frumento P || 22 loca *ex* loco P || 26 auloman * lium P || 28 dicitque *ex* dicitque P || 30 tanain PC, tanaim vel tanaim C || 32 simul inopiam PC, simul et inopiam C

modo seque et iumenta onerare. dein postquam tempus visum, 3
 castris egreditur noctemque totam itinere facto consedit. idem
 proxuma facit, dein tertia multo ante lucis adventum pervenit in
 locum tumulosum ab Capsa non amplius duum milium intervallo,
 5 ibique quam occultissime potest cum omnibus copiis operitur.
 sed ubi dies coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi op- 4
 pido egressi, repente omnem equitatum et cum eis velocissimos
 pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet. deinde
 ipse intentus propere sequi neque milites praedari sinere. quae 5
 10 postquam oppidani cognovere, res trepidae metus ingens malum
 improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium pote-
 state coegere uti deditionem facerent. ceterum oppidum incen- 6
 sum, Numidae puberes interfecti, alii omnes venundati, praeda
 militibus divisa. id facinus contra ius belli non avaritia neque 7
 15 scelere consulis admissum, sed quia locus Iugurthae opportunus,
 nobis aditu difficilis, genus hominum mobile infidum, ante ne-
 que beneficio neque metu coercitum.

Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo 92
 . . . . magnus et clarus antea, maior atque clarior haberi coe-
 20 pit. omnia non bene consulta in virtutem trahebantur, milites 2
 modesto imperio habiti simul et locupletes ad caelum ferre,
 Numidae magis quam mortalem timere, postremo omnes, socii at-
 que hostes, credere illi aut mentem divinam esse aut deorum nutu
 cuncta portendi. sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida 3
 25 pergit, pauca repugnantibus Numidis capit, plura . . . propter
 Capsensium miseras igni conrumpit: luctu atque caede omnia
 complentur. denique multis locis potitus ac plerisque exercitu 4
 incruento, aliam rem aggreditur non eadem asperitate qua Ca-
 psensium, ceterum haud secus difficilem.

30 Namque haud longe a flumine Muluccha, quod Iugurthae 5
 Bocchique regnum diiungebat, erat inter ceteram planitiem mons
 saxeus mediocri castello satis patens, in inensum editus uno
 perangusto aditu relicto: nam omnis natura velut opere atque
 consulto praeceps. quem locum Marius, quod ibi regis thesauri 6
 35 erant, summa vi capere intendit. sed ea res forte quam consilio

13 venundati PC, uenenum (vel uenum) dati C || 16 ante PC, om. C || 19 ex-
 cidit verbum in PCz: peregit post Marius inserunt aliquot C, fecit uel per-
 egit post magnus unus, effecit vel patrauit post incommodo z (illud optimus,
 sed in litura) || atque s. s. P || 20 post consulta z pauci ins. uerum etiam casu
 data || 25 excidit participium in PC et in optimis z, deserta suppl. z (ex C
 deter. unus?) || 28 aggreditur ex egreditur P || 30 muluccha PC, mulucha vel
 malucha vel muluchae C || 32 dii_ungebat P, disiungebat C || 32 meditus P ||
 33 omnia PC, omni vel omnis C, omnis a natura Dietsch || 34 regis ex reges P

- 7 melius gesta. nam castello virorum atque armorum satis et magna
vis frumenti et fons aquae; aggeribus turribusque et altis machi-
nationibus locus inportunus, iter castellanorum angustum ad-
8 modum, utrimque praecisum . . . vineae cum ingenti periculo
frustra agebantur. nam cum eae paulo processerant, igni aut 5
9 lapidibus conrumpebantur, milites neque pro opere consistere
propter iniquitatem loci neque inter vineas sine periculo ad-
ministrare: optumus quisque cadere aut sauciari, ceteris metus
98 augeri. at Marius multis diebus et laboribus consumptis anxius
trahere cum animo suo omitteretne inceptum, quoniam frustra 10
erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus fuerat.
2 quae cum multos dies noctisque aestuans agitaret, forte quidam
Ligus ex cohortibus auxiliariis miles gregarius castris aequatum
egressus haud procul ab latere castelli, quod avorsum proelianti-
bus erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas, quarum 15
cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi
3 paulatim prope ad summum montis egressus est. ubi postquam
solitudinem intellexit, more ingeni humani cupido difficilia fa-
4 ciundi . . . et forte in eo loco grandis illex coaluerat in-
ter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa atque aucta in 20
altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert. cuius ramis
modo modo eminentibus saxis nisus Ligus in castelli planitiem
5 pervenit, quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. ex-
ploratis omnibus quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur
non temere, uti adscenderat, sed temptans omnia et circum- 25
6 spiciens. itaque Marium propere adit, acta edocet, hortatur ab
ea parte, qua ipse adscenderat, castellum temptet, pollicetur sese

1 et magna vis frumenti *scripsi*: magna vis et frumenti *PC*, et *om.*
vulgo || 2 et altis *PC*, et aliis *Cz*, ac talibus *z* *optimus* || 4 praecisum . .
vineae *scripsi* (*nisi tamen codicum praecisae retinendum sit et praeter*
coniunctionem alia exciderint): . *p* cisae vineae *P* (quia in *marg. p*,
ut quia praecisae dare voluerit), praecisae vineae *C*; praecisum vineae
vulgo || 8 sociari *P*, sauciari *p* || 13 aequatum *P* || 14 auersum *z*, ad-
uersum *P* (contrarium *s. s. p*) *C* || 15 cocleas in *marg. p* || 18 faciundi
. . . et *scripsi* (*puto excidisse talia: intentius eniti . .*): faciundi ani-
mum advortit et *PC*, f. apimum uertit et *C* (*plurimi?*) quod in *archet.*
ex v. 15 ad explendam lacunam iteratum est; animum accendit *z*
pauca, animum uertit edebatur. parum constat an huc pertineant quae
ex 'Sallustio' Gell. 9, 12, 22, ex 'S. Iugurthino' Non. p. 129 citant
more (amore *Non.*) humanae cupidinis ignara visendi || 19 silex *P* || 20 deinde
inflexa *PC*, deinde flexa vel dein flexa *C* || 22 modo modo *PC*, modo de-
inde *C* || in castelli planiciem pervenit *PC* itaque legit *Front. Strat. 3,*
9, 3 (*ubi ad summa pervenerat*), castelli planiciem perscribit (*unus pervenit,*
s. s. perscripsit uel inuestigavit) *C*, perrepsit *corr. in z*, itaque *Orellius*
|| 23 haud post intenti inserit *P*, aut *erasum in duobus C*, in reliquis
(?) *om.* || 24 eadem *PC*, eodem *C* || 27 ascenderat *PC*, descenderat *C*

itineris periculique ducem. Marius cum Ligure promissa eius 7
 cognitum ex praesentibus misit, quorum uti cuiusque ingenium
 erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere. consulis animus
 tamen paulum adrectus. itaque ex copia tubicinum et cornicinum 8.
 5 numero quinque quam velocissimos delegit et cum eis praesidio
 qui forent, quattuor centuriones, omnisque Liguri parere iubet
 et ei negotio proximum diem constituit. sed ubi ex praecepto 94
 tempus visum, paratis compositisque omnibus ad locum pergit.
 ceterum illi, qui e centuriis erant, praedocti ab duce arma orna-
 10 tumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus
 nisusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta, verum
 ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul et offensa quo levius
 streperent. igitur praegrediens Ligus saxa et siquae vetustae 2
 radices eminebant laqueis vinciebat, quibus adlevati milites fa-
 15 cilius escenderent, interdum timidos insolentia itineris levare
 manu, ubi paulo asperior ascensus erat, singulos prae se in-
 ermos mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi, quae dubia
 nisui videbantur potissimum temptare ac saepius eadem ascen-
 dens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam
 20 addere. igitur diu multumque fatigati tandem in castellum per-
 veniunt, desertum ab ea parte, quod omnes sicut aliis diebus
 adversum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis quae Ligus egerat
 cognovit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat,
 tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testu-
 25 dine acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque et
 funditoribus eminus terrere. at Numidae saepe antea vineis Ro- 4
 manorum subvorsis item incensis, non castelli moenibus sese
 tutabantur, sed pro muro dies noctisque agitare, male dicere Ro-
 manis ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae
 30 servitium minari, secundis rebus feroces esse. interim omnibus 5
 Romanis hostibusque proelio intentis, magna utrimque vi pro
 gloria atque imperio his illis pro salute certantibus repente a

5 quinque milium x; *Frontino quoque l. c. nimis parva manus visa, qui sic variaverit Sallusti orationem paucos centuriones, quibus perfectissimos cum velocissimis militibus aeneatores immiscuerat; unde editores milites apud Sallustum excidisse praepropere suspicati sunt* (praesidio qui forent et quattuor temptaveram ed. pri.) || 8 temptus P || 9 qui e centuriis erant Pz (qui ex), quod defendi Herm. 1, 250: qui centuriis (et centuriae deteriores) praecerant C, nisi quod qui ascensuri erant unus m. 1, alii s. s.; qui centurionibus (vel ex cent.) praecerant x: qui escensuri erant Carrio || 10 prospectus ex profectus || 16 prae se C, per se pC, pro se P || 17 illorum C, aliorum P || 19 degrediens P || 23 cognouit (fuitne cognoverat?) P || tota p || 24 egressus C, regressus PC || est ante vineas in-serunt PC, post vineas C || 26 terrere ex terreret P

- tergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum pro-
 cesserant, fugere, deinde uti quisque muro proximus erat,
 6 postremo cuncti armati inermesque. quod ubi accidit, eo acrius
 Romani instare, fundere ac plerosque tantum modo sauciare,
 dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes 5
 murum petere neque quemquam omnium praeda morari. sic
 forte correcta Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.
- 95 Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno
 equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret Ro-
 mae relictus erat. sed quoniam nos tanti viri res admonuit, ido- 10
 neum visum est de natura cultuque eius paucis dicere. neque
 enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et L. Sisenna optu-
 me et diligentissime omnium qui eas res dixere persecutus pa-
 rum mihi libero ore locutus videtur.
- 3 Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit familia iam prope ex- 15
 tincta maiorum ignavia, litteris Graecis et Latinis iuxta atque doc-
 tissimi eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum sed gloriae
 cupidior, otio luxurioso esse: tamen ab negotiis numquam volu-
 ptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; fa-
 cundus callidus et amicitia facilis, ad simulanda negotia altitudo 20
 ingeni incredibilis, multarum rerum ac maxime pecuniae largi-
 4 tor. atque illi, felicissimo omnium ante civilem victoriam, num-
 quam super industriam fortuna fuit, multique dubitavere fortior
 an felicior esset. nam postea quae fecerit, incertum habeo pudeat
 an pigeat magis disserere. 25
- 96 Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam
 atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea et ignarus
 belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est.
 2 ad hoc milites benigne appellare, multis rogantibus aliis per se 30
 ipse dare beneficia, invitus accipere, sed ea properantius quam
 aes mutuum reddere, ipse ab nullo repetere, magis id laborare
 ut illi quam plurimi deberent, ioca atque seria cum humillumis
 3 agere, in operibus in agmine atque ad vigilias multus adesse
 neque interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam
 boni famam laedere, tantum modo neque consilio neque manu 35

7 correpta C || 9 quod P || 10 quoniam tanti viri nos tempus admonuit
Prisc. vol. II p. 328 cf. Cat. 5, 9 || 12 dicturimus P, correxit in marg. p ||
 14 videtur in rasura P || 16 doctissimi scripsi (ed. prima, et sic aut qui
 doctissime scribendum etiam Siesbyeus Madvigiusque Adv. 2, 292 intel-
 lexerunt): doctissime PC || 20 ad dissimulanda z, ad simulanda ac dis-
 sumulanda Dietsch || 21 largior P || 24 incertum habeo s. s. P || pudeat C,
 pudet PC || 25 an pigeat magis (an ex m corr. P) PC, Nonius p. 424, ma-
 gis an pigeat C || 26 supra praedictum P || 30 ipse s. s. P || 33 multos P

priorem alium pati, plerosque antevenire. quibus rebus et artibus brevi Mario militibusque carissimus factus.

- At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos 97
munitos et sibi utilis, simul et magnam pecuniam amiserat, ad
5 Bocchum nuntios misit, quam primum in Numidiam copias
adduceret, proeli faciundi tempus adesse. quem ubi cunctari 2
accepit et dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus uti
antea proximos eius donis conrumpit, ipsique Mauro pollicetur
Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi aut in-
10 tegris suis finibus bellum compositum foret. eo praemio inlectus 3
Bocchus cum magna multitudine Iugurtham accedit. ita am-
borum exercitu coniuncto Marium iam in hiberna profiscen-
tem vi decuma parte die reliqua invadunt, rati noctem, quae
iam aderat, et victis sibi munimento fore et, si vicissent nullo im-
15 pedimento, quia locorum scientes erant, contra Romanis utrum-
que casum in tenebris difficiliorem fore. igitur simul con- 4
sul ex multis de hostium adventu cognovit et ipsi hostes aderant
et priusquam exercitus aut instrui aut sarcinas colligere, deni-
que antequam signum aut imperium ullum accipere quivit,
20 equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more proeli
sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros in-
currunt. qui omnes trepidi improviso metu ac tamen virtutis 5
memores aut arma capiebant aut capientis alios ab hostibus de-
fensabant; pars equos descendere, obviam ire hostibus, pugna
25 latrocinio magis quam proelio similis fieri, sine signis sine ordini-
bus equites peditesque permixti cedere alius alius obtruncari, multi
contra adversos acerrume pugnantes ab tergo circumveniri; ne-
que virtus neque arma satis tegere, quia hostes numero plures et
undique circumfusi erant. denique Romani [veteres novique] ...
30 et ob ea scientes belli, siquos locus aut casus coniunxerat, orbis
facere atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hos-
tium vim sustentabant. neque in eo aspero negotio Marius terri- 98

4 admiserat *ex* adhererat *P* || 5 misit *P*, mittit *C* || 6 ubi *C*, ibi *P* ||
8 eius *PC*, *om. C deterior* || corripit *PC*, corrumpit *C* || 9 si aut *ex* sicut *P*
|| 13 uix *p*, iuxta *P* || die 'in reverendae vestutatis libro' invenit *Gellius*
9, 14, 26, itaque *P* et *ex C* duo manu prima, diei *C* || 19 quiait *PC*, qui-
uisset *C* || 24 descendere *Arus. p. 472*, ascendere *PC* || 25 latronio *P* || 26
peditesque *PC*, que *om. C* || cedere alius alius obtruncari *scripti*: cedere
(sic *P*, caedere *alii*?) alios alios obtruncare *PC* (nisi quod alios *alte-*
rum om. saltem unus ex C), cedere alii alii obtruncare *Linker* || multi
Dijsch, multos *PC*, multa *C* || 27 circum ueniri *PC*, circumuenire *C* || 29
nouique *del. Kritz* (conl. 87, 3), et ob e. s. belli *Dietsch: videntur ante*
et ob quaedam excidisse eisque illa ueteres nouique substituta esse,
cf. 100, 1 || 31 facere *C*, fecere *PC*

- tus aut magis quam antea demisso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex fortissimis magis quam familiarissimis paraverat, vagari passim ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare conturbatis omnibus non poterat. iamque dies consumptus erat, cum tamen barbari nihil remittere atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius instare. tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno castris parum amplo fons aquae magnus erat, alter usui opportunus, quia magna parte editus et praecipuus pauca munita quaerebat. ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare iubet, ipse paulatim dispersos milites neque minus hostibus conturbatis in unum contrahit, dein cunctos pleno gradu in collem subducit. ita reges loci difficultate coacti proelio deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt, sed utroque colle multitudine circumdato effusi consedere. dein crebris ignibus factis plerumque noctis barbari more suo laetari exultare, strepere vocibus et ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant. plurimum vero Marius inperitia hostium confirmatus, quam maximum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere. deinde ubi lux adventabat, defessis iam hostibus ac paulo ante somno captis, de improvviso vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere iubet. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere neque omnino facere aut providere quicquam poterant: ita cunctos strepitu clamore, nullo subveniente, nostris instantibus tumultu formidine terror quasi vecordia ceperat. denique omnes fusi fugatique, arma et signa militaria pleraque capta, pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti. nam somno et metu insolito impedita fuga.
- 100 Dein Marius uti [coeperat in hiberna] . . . . propter con-

4 abstiterant *P* || 10 uisui *ex* usui *P* || 11 edita *P* || 12 quaerebat *s*, gerebant *PC*, gerebat *vel* regebat *C* || 14 conturbatos *P* || 19 fugerant *corr. in C*, fugere aut *PC* || 23 haberi *ex* habere *P* || 24 ac *PC*, et *C* || 25 uigiles *Cortius*, uectigalis *PC* || 27 atque *C*, aut *PC* || iubet *om. s* || 31 formidine terror *scripsi (ita ante corr. unus ex C, cf. 41, 10. 53, 7. 72, 2)*: formidine terrore *PC*, terrore formidine (formido *unus*) *C*, terrore *del. Dietsch* || ceperat *C*, acceperat *PC* || 35 uti coeperat in hiberna propter comneatum *C*, uti: (*s. s.*: ceperat. hyberna) propter cōneatum *P*, uti coeperat in hiberna it (** * it unus ex C*, proficiscitur *s* *deter.*) propter comneatum *Cx* (*in quibus optimus*): *ex-*

meatum in oppidis maritimis agere decreverat. neque tamen victoria socors aut insolens factus, sed pariter atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud 2 dextumos, in sinistra parte A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum curabat. primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. perfugae, minime 3 cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant. simul consul quasi nullo inposito omnia providere, apud omnis adesse, laudare et increpare merentis. ipse armatus intentusque item 4 milites cogebat. neque secus atque iter facere, castra munire, excubitum in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxilios mittere, praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non tam diffidentia futurum quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labor 5 volentibus esset. et sane Marius illoque aliisque temporibus 5 Iugurthini belli pudore magis quam malo exercitum coercebat. quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri miseras vocant, voluptati habuisse: nisi tamen res publica pariter ac saevissimo imperio bene 10 atque decore gesta. igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt, quare hostis adesse intellegitur. sed quia divorsi redeuntes alius ab alia 2 parte atque omnes idem significabant, consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine conmutato adversum omnia 25 paratus ibidem opperitur. ita Iugurtham spes frustrata, qui copias 3 in quattuor partis distribuerat, ratus ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus venturos. interim Sulla, quem primum hostes at- 4 tigerant, cohortatus suos turmatim et quam maxime confertis equis ipse alique Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab 30 iaculis eminens emissis corpora tegere et, siqui in manus venerant, obtruncare. dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum pe- 5

cidisse pergit vel sim. coni. Dietsch; coeperat in hiberna mihi videntur ad explendam lacunam ex c. 97, 3 conficta esse: cf. ad 97, 3 || 2 socors ex socros P || 3 agmine ex amine P || apud dextumos (vel dextimos) Cp in marg., Prisc. vol. I p. et 98, apud extremos PC || 7 regionum ex regionem P || 10 munire & excubitum P || 11 portas z, porta pC || 12 auxilios C, ex auxilios C, et auxilios PC || super vallum in munimentis PC, in munimentis super vallum C deterioros || 13 tam vel pro C, om. PC || diffidentia futurum C (cf. Gell. 1, 7), diffidentia futuri PC: an diffidens factum iri? || 14 labor PC, labos z || 16 malo PC: an metu? || 17 aiebant pars a pueritia — habuisse Ditsch, aiebant quod a pueritia — habuisse P, aiebant quod (pars quo pauci) a pueritia — habuisset C: an aiebant: a pueritia c. d., alia (del. et) — habuisse? || 19 res publica C, rei p. PC || 24 instrueret p, instruet P || 30 uenerant ex uenerat P || 31 dum in eo modo equites praeliantur P

- ditibus, quos Volux filius eius adduxerat neque in priore pugna
 in itinere morati adfuerant, postremam Romanorum aciem inva-
 6 dunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum
 plurimis erat. dein Numida cognito Bocchi adventu clam cum
 paucis ad pedites convortit. ibi Latine — nam apud Numantiam 5
 loqui didicerat — exclamat nostros frustra pugnare, paulo ante
 Marium sua manu interfectum. simul gladium sanguine oblitum
 ostendere, quem in pugna satis inipigre occiso pedite nostro
 7 cruentaverat. quod ubi milites acceperere, magis atrocitate rei
 quam fide nuntii terrentur, simulque barbari animos tollere et in 10
 8 percussos Romanos acrius incedere. iamque paulum a fuga ab-
 erant, cum Sulla, profligatis eis, quos advorsum ierat, rediens ab
 9 latere Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. at Iugurtha,
 dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere
 cupit, circumventus ab equitibus dextra sinistra omnibus occisis, 15
 10 solus inter tela hostium vitabundus erumpit. atque interim
 Marius fugatis equitibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam
 11 acceperat. denique hostes iam undique fusi. tum spectaculum
 horribile in campis patentibus: sequi fugere occidi capi, equi
 atque viri adflicti, ac multi vulneribus acceptis neque fugere posse 20
 neque quietem pati, niti modo ac statim concidere, postremo
 omnia, qua visus erat, constrata telis armis cadaveribus, et inter
 ea humus infecta sanguine.
- 102 Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit in op-
 2 pidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. eo post diem 25
 quintum quam iterum barbari male pugnaverant legati a Boccho
 veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam fidissu-
 mos ad eum mitteret, velle de se et de populi Romani commodo
 cum eis disserere. ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet.
 3 qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem fa- 30
 cere, uti ingenium aut avorsum flecterent aut cupidum pacis ve-
 4 hementius accenderent. itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati
 a Manlio concessum, pauca verba huiuscemodi locutus.
- 5 'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te talem virum
 di monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te 35
 optimum cum pessimo omnium Iugurtha miscendo conmacu-

1 uolux ex uolox P || 3 agebat C, erat PC || 6 nostrum P || 11 an
 aberat? || 12 quos ex quod P || 23 infectus P || 26 pugnaverant legati boccho
 P || 28 adeūmitteret ex adeum ** erat (fuitne inerat?) P || se C, suo PC
 || 31 uti ingenium aut avorsum C (?) x (sed optimus ingenium aut ut
 auersum), uti om. PC || paucis P || 32 tutus facundia P || 34 laetitia nobis
 PVC, nobis laetitia C || cum PC, quod V || 35 uti PC, ut VC || 36 pes-
 simi P.

lares, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te
 errantem atque illum sceleratissimum persequi. ad hoc populo 6
 Romano iam a principio inopi melius visum amicōs quam servos
 quaerere, tutiusque rati volentibus quam coactis imperitare. tibi 7
 5 vero nulla opportunior nostra amicitia, primum quia procul absu-
 mus, in quo offensae minumum, gratia par ac si prope adessemus;
 dein, quia parentis abunde habemus, amicorum neque nobis ne-
 que cuiquam omnium satis fuit. atque hoc utinam a principio 8
 tibi placuisset: profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo
 10 plura bona acceperisses, quam mala perpessus es. et quoniam 9
 humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit et
 vim et gratiam nostram te experiri, nunc quando per illam licet,
 festina atque ut coepisti perge. multa atque opportuna habes, 10
 quae facilius errata officiis superes. postremo hoc in pectus tuum 11
 15 demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse.
 nam bello quid valeat tute scis.

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro delicto 12
 suo verba facit: se non hostili animo, sed ob regnum tutandum
 arma cepisse. nam Numidiae partem, unde vi Iugurtham expule- 13
 20 rit, iure belli suam factam. eam vastari a Mario pati nequivisse.
 praeterea missis antea Romam legatis repulsum ab amicitia. ce- 14
 terum vetera omittere; actutum, si per Marium liceret, legatos ad
 senatum missurum. dein copia facta animus barbari ab amicis 15
 flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manli metuens
 25 id quod parabatur, donis conruperat.

Marius interea exercitu in hibernaculis composito cum ex- 103
 peditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola
 obsessum Turrin Regiam, quo Iugurtha perfugas omnis praesi-

1 demeres *PVC*, quorum singuli dempsere (*ante corr.*) vel demps-
 erat || 2 atque *PVC*, et *C* || ad hoc populo r. (*sic V*) iam a principio inopi
 melius *VC* nisi quod inopi om. in deter. *C* (item in *z* optimo) et in duobus
C erratum est sic, ad hoc (vel ad) utinam a principio tibi melius (quae
 sunt vv. § 8): eadem nunc suspicor fuisse in *P*, ubi abscisso marg. sup.
 supersunt haec, ad . . . . melius, sed inopi *p* in marg. (*periere litterae*
 23—29, v. *Herm.* 1, 237). — inopi del. *Kritz*, imperi coni. *Selling*.
cf. Apul. Apol. 18 p. 434 *Oud.* || 4 tut . . . . . coactib; imperitare
 (*perierunt litterae* 20—23, sed ut q litterae vocabuli quam inferior pars
 compareat) *P* || 5 amici . . . . . um quia et 6 ade . . . mus *P* eodem
 defectu mancus || 8 a om. *V* || 10 cepisses *V* || quam—esses om. *P*, in
 marg. add. *p* || es. et scripsi: es sed *z*, esse set *V*, esses sed *Cz* ||
 11 placuit *PVC*, complacuit vel placuisse *C* || 13 atque *PVC*, om. *C*
 || 15 demitte *P* || 16 bello (o in ras., fuit um?) *P* || 18 sed ob regnum
 tutandum *P*, sed regnum tutandum *PC*, sed regnum tutantem *z* || 22 actutum
 scripsi conl. *Liv.* 29, 14, 5, v. *krit. Beiträge* p. 350 s.: ac tum *PC* ||
 26 hibernalis *P* || 28 obsessim cirrim (*ex tirrim*) *P*: Turrin Regiam scripsi
 (*cf. Hübner Herm.* 3, 253), turrin regiam vulgo

- 2 dium imposuerat. tum rursus Bocchus seu reputando quae sibi
duobus proeliis venerant seu admonitus ab aliis amicis, quos
inconruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum
quinque delegit, quorum et fides cognita et ingenia validissima
3 erant. eos ad Marium ac deinde, si placeat, Romam legatos ire 5
iubet, agundarum rerum et quocumque modo belli componendi
4 licentiam ipsis permittit. illi mature ad hiberna Romanorum
profiscuntur, deinde in itinere a Gaetulis latronibus circum-
venti spoliatique, pavidum sine decore ad Sullam perfugiunt, quem
5 consul in expeditionem profisciscens pro praetore reliquerat. eos 10
ille non pro vanis hostibus, uti meriti erant, sed accurate ac
liberaliter habuit. qua re barbari et fama avaritiae Romanorum
6 falsam et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. nam
etiam tum largitio multis ignota erat, munificus nemo putabatur
7 nisi pariter volens, dona omnia in benignitate habebantur. igitur 15
quaestori mandata Bocchi patefaciunt: simul ab eo petunt uti
fautor consultorque sibi adsit, copias fidem magnitudinem regis
sui et alia, quae aut utilia aut benivolentiae esse credebant, ora-
tione extollunt. dein Sulla omnia pollicito docti, quo modo apud
Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies quadra- 20
ginta ibidem opperiuntur.
- 104 Marius ubi infecto quo intenderat negotio Cirtam rediit et
de adventu legatorum certior factus est, illosque et Sullam ab
Utica venire iubet, item L. Billienum praetorem, praeterea om-
nis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cogno- 25
2 scit. legatis potestas Romam eundi fit ab consule, interea indutiae

1 bocchus feliciter seu reputando *PCmz*, pro feliciter *ex z alii substituunt* feliciter erga romanos vel flectitur, alii omittunt vocabulum (*v. praef. ed. I*) || 4 desunt in *PC* verba quinque et quae ss. usque ad c. 112, 3 et rata; habent *z* || 6 iubet ire *π* || 7 ipsis *vz*, illis *mz* || 8 in itinere *π* || 9 sine decore *om. mz* || perfugiunt *mz*, profugiunt *uz*, pergunt *z* || 10 in castris post praetore inserit *m* || 12 avaritiae romanorum *mz*, romanorum avaritiae *vz* || 13 ante ob *π ins.* pro honore || munificentiam amicorum *π* || rati sunt *v* || 14 ignota *vz Nonii 23 Harlesianus (et reliqui?)*, ignorata *mz*, ignara *Cortius* || er . . . munificus putabatur (-at nemo perire in lacuna) *m* || 15 ni *m* || et ante volens *ins. π* || 17 assit sibi *m* || fide *m* || 18 benivolentiae *mz*, benivolentia *uz* || 22 ubi *mz*, postquam *vz* || infecto *mz*, confecto *vz* || quo intenderat negotio *vz*, quod intenderat negotio *z*, negotio quod intenderat *m* || rediit et—factus est *mvz*, et—est *om. z* || 23 ab utica *vz*, ad uticam *π* : ab utica *ex z pauci*, placuit *Orellio* || 24 L. Billienum scripsi: l. bellienum (*sic π*) vel belligenum (*sic m et π m. 2*) *z plerique*, l. bebieum (*bie in ras.*) *v*; at in titulis certe *Billieni non rari* (*v. C. I L. 5, 1, 2501. 6, 2735^b col. II, 24. ib. 13589 s.*), *Billieni teste Hübner* nulli || post praetorem (*quod om. π*) *vz inserunt* utica, omittunt *mz* || 25 cognoscit (*cognouit m*) in quibus legatis *mvz*, in quibus *om. πz* || 26 potestas romam

postulabantur. ea Sullae et plerisque placuere, pauci ferocius decernunt, scilicet ignari rerum humanarum, quae fluxae et mobiles semper in adversa mutantur. ceterum Mauri impetratis omnibus tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rusone, qui quaestor stipendium in Africam portaverat, duo ad regem redeunt. ex eis Bocchus cum cetera tum maxime benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur: 'senatus et populus Romanus benifici et iniuriae memor esse solet. ceterum Boccho, quoniam paenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit.'

Quis rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario petiverat uti Sullam ad se mitteret, cuius arbitratu de communibus negotiis consuleretur. is missus cum praesidio equitum atque pedum, item funditorum Balearium. praeterea iere sagittarii et cohors Paeligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa, neque his secus atque aliis armis adversus tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. sed in itinere quinto denique die Volux filius Bocchi repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero et hostilem metum efficiebant. igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare intendere, timor aliquantus sed spes amplior quippe victoribus et adversum eos, quos saepe vicerant. interim equites exploratum praemissi rem uti erat quietam nuntiant. Volux adveniens quaestorem appellat dicitque se a patre Boccho obviam illis simul et praesidio missum. deinde eum et proximum diem sine metu coniuncti eunt. post ubi castra locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu pavens ad Sullam adcurrit dicitque sibi

eundi *vz*, eundi potestas romam *mz* || fit a *z*, fit et a *v m*. 2 *mz*, fuit et a *v m*. 1 *π* || boccho sullae *π* || 2 rerum humanarum *mz*, humanarum rerum *πvz* || 3 in adversa semper *m* || omnibus tres *mz*, omnibus rebus tres *πvz* || 4 profecti cum *z*, profecti sunt cum *mz*, profecti duce *v* || Cn. octavio] gn. gaio *v* || Rusone *z*, Orellius: rufone *πvz* (rufo *z* unus); Ruso cognominis exempla tria in quinto CIL, quartum apud Porf. Hor. sat. 1, 3, 86, Rufo cognominis nullum invenio || 7 accipit *v* || romae *z*, romaeque *πmz* || 8 deplorati *m* || 10 bocchum optimum poenitet delicta gratiae facit Arus. p. 476: num Bocchum quoniam p. d. g. f. ? || 13 quis *vz*, quibus *mz* || bocchus cognitis *v* || petiuerat *mz*, petiuit *vz* || 14 ut ad se mitteret sillam *m* || de pauci *ex z*, om. *mvz* || 16 item *mz*, om. *πvz* || balearium om. *m*, balnearum *v*, baleatorum (*s. s.* a baleari oppido ubi usus fundi inuentus ē) *π* || 17 causa properandi *v* || 18 pela *π* || atque quod *π* || 19 denique quinto *π* || 22 uero ampliorem *m* || fatiebant *π* || 24 adversum *vz*, adversus *mz* || 26 uti *m*, ut *v* || adueniens] hic desinit *m* .

- ex speculatoribus cognitum Iugurtham haud procul abesse; simul
 3 uti noctu clam secum profugeret rogat atque hortatur. ille animo
 feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere; virtuti suo-
 rum satis credere; etiamsi certa pestis adesset, mansurum potius
 quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae forsitan post 5
 4 paulo morbo interiturae vitae parceret. ceterum ab eodem moni-
 tus uti noctu proficiscerentur, consilium adprobat ac statim mi-
 lites cenatos esse in castris, ignis quam creberrimos fieri, dein
 5 prima vigilia silentio egredi iubet. iamque nocturno itinere fessis
 omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum equi- 10
 tes Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium intervallo ante
 6 eos consedissee. quod postquam auditum est, tum vero ingens
 metus nostros invadit: credere se proditos a Voluce et insidiis cir-
 cumventos. ac fuere qui dicerent manu vindicandum neque apud
 107 illum tantum scelus inultum relinquendum. at Sulla, quamquam 15
 eadem existumabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet. suos
 hortatur uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis
 advorsum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in proelio
 minus pepercissent, tanto tutiores fore, nec quemquam decere,
 qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in ma- 20
 2 xumo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere. dein Vo-
 lucem, quoniam hostilia faceret, Iovem maxumum obtestatus, ut
 sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris abire iu-
 3 bet. ille lacrumans orare ne ea crederet; nihil dolo factum ac
 magis calliditate Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum co- 25
 4 gnitum esset. ceterum quoniam neque ingentem multitudinem
 haberet et spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum
 5 nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset. qua re op-
 tumum factu videri per media eius castra palam transire. sese
 vel praemissis vel ibidem relictis Mauris solum cum Sulla iturum. 30
 6 ea res uti in tali negotio probata. ac statim profecti, quia de impro-
 viso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha incolumes trans-
 7 eunt, deinde paucis diebus quo ire intenderant perventum est.
 108 Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine multum et 35
 familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam ac-
 citum audierat, orator et subdole speculatum Bocchi consilia;

1 ex z, a vz || 2 ut v || 3 numidam fusum π || 5 perditis π || 7 pro-
 ficisceretur v || 8 cenatos ēē * * * * in v || ignis quam z, ignisque πz,
 ignisque quam vz || dehinc π || 10 metiebatur π || 12 eos πz, om. vz || 16
 eadem ex haec corr. v || 17 gerant v || antea vz, ante z || 20 pedibus z,
 peditibus vz || 23 e* (fuit ex) v || 24 ac deleuit Cortius || 30 Mauris post
 praemissus traiecit π || 31 uti om. π || ē ac statim profecti s̄ quia talia
 de π || quia] quod v || 34 et expunxit in v manus pr. || 36 consilia ierat
 praeterea πvz, ierat om. pauci z

- praeterea Dabar Massugrae filius ex gente Masinissae, ceterum materno genere inpar — nam pater eius ex concubina ortus erat — Mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque. quem 2 Bocchus fidum esse Romanis multis ante tempestatibus expertus
 5 ilico ad Sullam nuntiatum mittit paratum sese facere quae populus Romanus vellet, conloquio diem locum tempus ipse delegeret, consulta sese omnia cum illo integra habere, neu Iugurthae legatum pertimesceret, . . . quo res communis licentius gereretur: nam ab insidiis eius aliter caveri nequiuisset. sed ego conperior 3
 10 Bocchum magis Punica fide quam ob ea, quae praedicabat, simul Romanum et Numidam spe pacis attinuisse multumque cum animo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam traderet, lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse. igitur Sulla respondit pauca coram Apare locuturum, cetera 109
 15 occulte aut nullo aut quam paucissimis praesentibus. simul edocet quae sibi responderentur. postquam sicuti voluerat congressi, 2 dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo pacem an bellum agiturus foret. tum rex, uti praeceptum fuerat, post 3 diem decimum redire iubet ac nihil etiam tum decrevisse, sed
 20 illo die responsurum. deinde ambo in sua castra digressi sunt. sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte ac 4 cersitur. ab utroque tantum modo fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia ambo-
 bus, ac statim sic rex incipit.
 25 Numquam ego ratus sum fore uti rex maxumus in hac terra 110 et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. et me-
 hercule, Sulla, ante te cognitum multis orantibus, aliis ultro ego-
 met opem tuli, nullius indigui. id imminutum, quod ceteri do- 3
 lere solent, ego laetor. fuerit mihi eguisse aliquando pretium tuae
 30 amicitiae, qua apud animum meum nihil carius habeo. id adeo ex 4

2 inpar materno genere v || pater — ortus πvz, mater — orta (vel nata) z || 3 ingenia v || 5 sese et p. R. om. π || 7 consulta z, consulto πvz || neu — pertimesceret sup. lin. π || 8 quo πvz, non nulli ex z illum accitum quo vel similiter; quo remoto Kritz, ante quo excidisse, quaedam statuit Dietsch || 9 cauere πvz, cauere z || non posse (in marg. nequiuisset) v || 11 multaque π || 14 se post respondit (iubet π) inserit v, post pauca alii ex z, om. πz || 15 aut nullo z, aut om. πvz || paucis π || 18 tunc π || 19 etiam tum z, etiam nunc πvz || 20 sua in v s. s. || sunt vnz, om. z || 21 occulte in marg. v || 23 iurat post sententia inserit v, idemque in aliquot z (ita in π) pro verbis uir et inlatum aut variis locis insertum || 24 inceptit π || 25 eore V, correxit manus recens || terra hac π || 26 mehercule V, hercule πvz, Prisc. vol. II p. 323 || 28 indigui vnz, Prisc. l. c., indigus V || id esse imminutum v, id nimirum π || solent dolere π || 29 et fuerit π || aliquando eguisse v || aliquando pretium Vπvz (recte enarravit Madv. Adv. 2, 291), pretium aliquando vel om. pretium z || 30 meum

- periri licet. arma viros pecuniam, postremo quidquid animo lubet sume utere et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris, semper apud me integra erit; denique nihil me sciente
 5 frustra voles. nam, ut ego aestumo, regem armis quam munificentia vinci minus flagitiosum est. ceterum de re publica vostra,
 6 cuius curator huc missus es, paucis accipe. bellum ego populo Romano neque feci neque factum unquam volui: at finis meos
 7 advorsum armatos armis tutatus sum. id omitto, quando vobis
 8 ita placet. gerite quod vultis cum Iugurtha bellum. ego flumen Muluccham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar neque
 id intrare Iugurtham sinam. praeterea siquid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis.
- 111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus multis disseruit. denique regi patefecit, quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam armis amplius valuissent, non in gratiam habituros. faciendum aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videretur: id adeo in promptu esse, quoniam copiam Iugurthae haberet. quem si Romanis tradidisset, fore ut illi plurimum deberetur; amicitiam foedus Numidiae partem, quam nunc pateret, tunc ultro adventuram.
 2 rex primo negitare, cognationem affinitatem, praeterea foedus intervenire. ad hoc metuere ne fluxa fide usus popularium animos
 3 avorteret, quis et Iugurtha carus et Romani invisi erant. denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit: ceterum ad simulandam pacem, cuius Numida
 4 defessus bello avidissimus erat, quae utilia visa constituunt. ita
 112 composito dolo digrediuntur. at rex postero die Asparem Iugurthae legatum appellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse condicionibus bellum poni, quam ob rem regis sui
 2 sententiam exquireret. ille laetus in castra Iugurthae profisciscitur. deinde ab illo cuncta edoctus properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum et ei nuntiat Iugurtham cupere omnimum
 V || habeo vxz, est V || 3 integra amicitia erit v || 5 minus flagitiosum est Vz, est om. vs, flagitiosum nimis (esse minus s. s.) π || 6 sic accipe π || 7 at finis z, adfinis V, finis πvz || 8 nobis om. v || 9 quodultis V, quod ultis vz, uti ultis πz || 11 me π || 13 autem et π || et communibus vz, et de communibus z || 14 multum π || patefacit π || 15 amplius om. π || 16 faciendum et aliquid v (in quo inter et et aliquid spatium vacuum) z, faciendum esse aliquid πz, faciendum aliquid z || 17 adeo om. π || 19 quam plurimum v, deberetur quam plurimum amicitiae π || 20 tunc z, tum vz || 21 negitare vz, negare πz, neglectare z || 22 popuorum π || 23 erant] essent π || 24 et om. π || facturum sese promisit π || 26 erat vz, om. z || visa vz, visa sunt πz || 28 a silla (ex s. s.) v || 29 componi (s. s. sedari) π || 30 aspar post ille ins. π || profisciscitur vz, venit z || 31 octavum diem π || 32 nuntiat vz; denuntiat z

mia quae imperarentur facere, sed Mario parum confidere: saepe
 antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fu-
 isse. ceterum Bocchus si ambobus consultum et ratam pacem 3
 vellet, daret operam ut una ab omnibus quasi de pace in collo-
 quium veniretur ibique sibi Sullam traderet. cum talem virum
 in potestatem habuisset, tum fore uti iussu senatus aut populi
 foedus fieret, neque hominum nobilem non sua ignavia sed ob
 rem publicam in hostium potestate relictum iri. haec Maurus 118
 secum ipse diu volvens tandem promisit, ceterum dolo an vere
 cunctatus parum comperimus. sed plerumque regiae voluntates
 ut vehementes sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. postea 2
 tempore et loco constituto in colloquium uti de pace veniretur,
 Bocchus Sullam modo modo Iugurthae legatum appellare, be-
 nigne habere, idem ambobus polliceri. illi pariter laeti ac spei
 bonae pleni esse. sed nocte ea, quae proxima fuit ante diem 3
 colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim inmutata
 voluntate remotis dicitur secum ipse multum agitavisse, voltu
 et oculis pariter atque animo varius: quae scilicet tacente ipso
 occulta pectoris patefecisse. tamen postremo Sullam accersi iu- 4
 bet et ex illius sententia Numidae insidias tendit. deinde ubi 5
 dies advenit et ei nuntiatum est Iugurtham haud procul abesse,
 cum paucis amicis et quaestore nostro quasi obviis honoris causa
 procedit in tumultum facillimum visu insidiantibus. eodem Nu- 6
 mida cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, ad-
 cedit ac statim signo dato undique simul ex insidiis invaditur.
 ceteri obtruncati, Iugurtha Sullae vinctus traditur et ab eo ad
 Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris Q. 114
 Caepione et Cn. Manlio male pugnatum. quo metu Italia omnis 2

3 consultum foret et π || pacem vellet] haec in PC continentur illis
 c. 103, 2 copia necessariorum || 5 traderet ex tradidit P || 6 in potestatem
 PC, in potestate C deteriores et π || aut populi PC, aut populi romani
 C || 7 neque PC, non ex C unus vel duo || 8 rem p. potestate • in
 hostium relictum iri (ex iri) P || 13 benigne • • habere P || 14 idem s. s.
 p || pollicere P || 15 bonae s. s. p || ante diem] haec ultima sunt in P
 verba fol. r. 46, cetera in folio verso, cui carta agglutinata est, do-
 litescunt || 17 remotis ceteris dicitur C, ceteris om. pauci C || multum
 vel multa C || ultu et oculis pariter atque animo variis (varus cod. Regim.)
 Servius in Verg. Aen. 7, 251, ultu corporis pariter atque animo varius
 C, ultu colore motu (vel om. motu) corporis—varius π || 18 scilicet
 tacente πC(?), scilicet ita tacente C: an facile etiam tacente? || 19 occulta
 pectoris patefecisse πC(?), occultare et oris immutatione (immutationem
 s. s. in uno) patefecisse vel occulta specie oris patefecisse C || accersi C,
 arcessi vel accersiri singuli C || 20 illius vel eius C || 29 caepione vel sci-
 pione C || gn. vel m. manlio C, quorum optimus men (s. s. gnio) manlium
 habere fertur

contremuit. illimque usque ad nostram memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse, cum Gallis pro salute non pro gloria certari. sed postquam bellum in Numidia confectum et Iugurtham Romam vinctum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus est et ei decreta provincia Gallia is-
 3 que calendis Ianuariis magna gloria consul triumphavit. et ea
 4 tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

---

1 illimque usque *Dietsch*: illique et inde usque *C* || 3 certari unus ex *C m.* prima certare *m. altera*, ceteri || 5 est et ei vel et ei *C* || 6 et ea optimus ex *C*, ex ea vel ea ceteri *C*: ea *Cortius conl. imitatore Sulp. Sev. ehron. 1, 11 8*

C. SALLUSTI CRISPI
ORATIONES ET EPISTULAE

EX HISTORIIS EXCERPTAE.

V est codex Vaticanus 3864 s. x.
z sunt codices ex Vaticano oriundi.

C. SALLUSTI CRISPI
ORATIONES ET EPISTULAE

EXCERPTAE DE HISTORIIS.

ORATIO LEPIDI COS.

AD POPULUM ROMANUM.

Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per ceteras 1
gentis maximi et clari estis, plurimum timoris mihi faciunt
adversum tyrannidem L. Sullae, ne, quae ipsi nefanda aestuma-
tis, ea parum credendo de aliis circumveniamini — praesertim
5 cum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit neque se aliter
tutum putet, quam si peior atque intestabilior metu vostro fue-
rit, quo captis libertatis curam miseria eximat — aut, si provideri-
tis, in vitandis periculis magis quam ulciscendo teneamini. sa- 2
tellites quidem eius, homines maximi nominis optimis maiorum
10 exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in vos servitium
suum mercedem dant et utrumque per iniuriam malunt quam
optumo iure liberi agere, praeclara Brutorum atque Aemiliorum 3
et Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae maiores virtute peperere,
subvertenda. nam quid a Pyrrho Hannibale Philippoque et An- 4
15 tiocho defensum est aliud quam libertas et suae cuique sedes,
neu cui nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Ro- 5
mulus quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade
neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli con-

Ĉ . CRISPI . SALLUSTI . ORATIONES . EXCERPTE DE BELLIS .
EXPLICIT . FELICITER . Ĉ . CRISPI . SALLUSTI . ORATIONES . EX-
CERPTE DE HISTORIIS . INCIPIT . FELICITER ORATIO LEPIDI . CONS.
AD . P . R V: de ordine orationum et epistularum v. praefatio || 8
vitandis Franc. Asulanus, tutandis V || 16 scaevus V, tustur Serv. in
Verg. Ecl. 3, 13 comparans illud 'perverse Menalca', scaevus Aldus

sumpserat, satiatus, sed tum crudelior, cum plerosque secundae
 6 res in miserationem ex ira vortunt. quin solus omnium post
 memoriam humani . . . supplicia in post futuros composuit, quis
 prius iniuria quam vita certa esset, pravissimeque per sceleris
 inmanitatem adhuc tutus fuit, dum vos metu gravioris serviti a 5
 repetunda libertate terremini.

7 Agundum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia
 vostra penes illos sint, non prolatandum neque votis paranda
 auxilia. nisi forte speratis taedium iam aut pudorem tyrannidis
 Sullae esse et eum per scelus occupata periculosius dimissurum. 10
 8 at ille eo processit, ut nihil gloriosum nisi tutum et omnia reti-
 9 nendae dominationis honesta aestumet. itaque illa quies et otium
 cum libertate, quae multi probi potius quam laborem cum ho-
 10 noribus capessebant, nulla sunt: hac tempestate serviundum aut
 11 imperitandum, habendus metus est aut faciendus, Quirites. nam 15
 quid ultra? quaeve humana superant aut divina inpolluta sunt?
 populus Romanus, paulo ante gentium moderator, exutus impe-
 rio gloria iure, agitandi inops despectusque, ne servilia quidem ali-
 12 menta reliqua habet. sociorum et Latī magna vis civitate pro multis
 et egregiis factis a vobis data per unum prohibentur et plebis in- 20
 noxiae patrias sedes occupavere pauci satellites mercedem scelerum.
 13 leges iudicia aerarium provinciae reges penes unum, de-
 14 nique necis civium et vitae licentia. simul humanas hostias vi-
 15 distis et sepulcra infecta sanguine civili. estne viris reliqui aliud
 quam solvere iniuriam aut mori per virtutem? quoniam quidem 25
 unum omnibus finem natura vel ferro saeptis statuit neque quis-
 quam extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio
 16 expectat. verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia tur-
 17 barum queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto. scilicet,
 quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius 30
 Picens et scribe Cornelius aliena bene parata prodegerint; nisi
 adprobaritis omnes proscriptionem innoxiorum ob divitias, cru-
 ciatus virorum inlustrium, vastam urbem fuga et caedibus, bona
 civium miserorum quasi Cimbricam praedam venum aut dono
 18 datam. at obiectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum; 35
 quod quidem scelerum illius vel maxumum est, non me neque
 quemquam omnium satis tutum fuisse, se recte faceremus. at-
 que illa, quae tum formidine mercatus sum [pretio] soluto iure,
 dominis tamen restituo, neque pati consilium est ullam ex civi-

3 humani *V*, generis *Orellius* excidisse coniecit; hominum *z Aldus*
 || 17 imperii *Mommson Rechtsfrage p. 33* || 27 a-usus (d *eras.*) *V* || 37
 fortasse || 38 pretio seclusi .

bus praedam esse. satis illa fuerint, quae rabie contracta tolera- 19
vimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma
ab externis in nosmet vorsa. scelerum et contumeliarum omnium
finis sit. quorum adeo Sullam non paenitet, ut et facta in gloria
5 numeret et, si liceat, avidius fecerit.

Neque iam quid existumetis de illo, sed quantum audeatis 20
vereor, ne alius alium principem expectantes ante capiamini, non
opibus eius, quae futiles et corruptae sunt, sed vostra socordia,
qua raptum ire licet, et quam audeas, tam videri felicem. nam 21
10 praeter satellites conmaculatos quis eadem volt aut quis non
omnia mutata praeter victorem? scilicet milites, quorum san-
guine Tarulae Scirtoque, pessumis servorum, divitiae partae
sunt. an quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius, 22
ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? itaque ma-
15 xumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera
et labores nihil praeter tyrannum quaesitum est. nisi forte tri- 23
buniciam potestatem evorsum profecti sunt per arma, conditam
a maioribus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent;
egregia scilicet mercede, cum relegati in paludes et silvas con-
20 tumeliam atque invidiam suam, praemia penes paucos intelle-
gerint. quare igitur tanto agmine atque animis incedit? quia 24
secundae res mire sunt vitiis optentui, quibus labefactis quam
formidatus est tam contemnetur. nisi forte specie concordiae et
pacis, quae sceleri et parricidio suo nomina indidit. neque aliter
25 rem publicam et belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes,
praeda civilis acerbissima, ius iudiciumque omnium rerum penes
se, quod populi Romani fuit. quae si vobis pax et composita in- 25
telleguntur, maxuma turbamenta rei publicae atque exitia pro-
bate, adnuite legibus inpositis, accipite otium cum servitio et
30 tradite exemplum posteris ad rem publicam suimet sanguinis mer-
cede circumveniundam. mihi quamquam per hoc summum im- 26
perium satis quaesitum erat nomini maiorum dignitatis atque
etiam praesidi, tamen non fuit consilium privatas opes facere,
potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. quae si pro- 27
35 batis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus divis M. Aemilium con-
sulem ducem et auctorem sequimini ad recipiundam libertatem.

9 qua raptum ire licet *Madv. Adv. 2, 293 (idem ego conieceram):*
quam raptum iri licet *V*; quam captum ire licet *Cortius* || audeas tam
(sic) *V*: audeat tam *z*, *Cortius* || 11 victorem *Kritz*, victoriam *V* || 12 ta-
rulae scirtoque (sic) *V*: Scirtus cognomen tuentur tituli *Henz. 7419 dβ*
= *C. I. L. 1 p. 475 et C. I. L. 5, 2887. 6, 10383: cf. Terent. Hec. 88* || 20
intellexerint *Gerlach nescio unde: nam in V est intellexerent* || 22 secun-
dae res *V Porphy. in Hor. Ep. 1, 18, 29, res secundae Seneca Controv.*
9, 24, 13 || 27 composita *V*, concordia *Aldus* || 32 dignitatis — praesidii

Sallustius. Ed. III.

ORATIO PHILIPPI IN SENATU.

- 1 Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam quietam
esse aut in periculis a promptissimo quoque defendi, denique
prava incepta consultoribus noxae esse. sed contra seditionibus 5
omnia turbata sunt et ab eis quos prohibere magis decebat.
postremo, quae pessumi et stultissimi decrevere, ea bonis et
2 sapientibus faciunda sunt. nam bellum atque arma, quamquam
vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt. nisi
3 forte cui pacem praestare et bellum pati consilium est. pro di 10
boni, qui hanc urbem amissa curia adhuc tegitis, M. Aemilius,
omnium flagitiosorum postremus, qui peior an ignavior sit deli-
berari non potest, exercitum opprimundae libertatis habet et se
e contempto metuendum effecit: vos mussantes et retractantes
verbis et vatum carminibus pacem optatis magis quam defen- 15
ditis neque intellegitis mollitia decretorum vobis dignitatem illi
4 metum detrahi. atque id iure, quoniam ex rapinis consulatum,
ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. quid ille
ob bene facta cepisset, cuius sceleribus tanta praemia tribuistis?
- 5 At scilicet eos, qui ad postremum usque legatos pacem concor- 20
diam et alia huiuscemodi decreverunt, gratiam ab eo peperisse.
immo despecti et indigni re publica habiti praedae loco aestu-
mantur, quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiserant.
- 6 equidem a principio, cum Etruriam coniurare, proscriptos ac- 25
cersi, largitionibus rem publicam lacerari videbam, maturandum
putabam et Catuli consilia cum paucis secutus sum. ceterum illi,
qui gentis Aemiliae bene facta extollebant et ignoscundo populi
Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Lepidum
progressum aiebant, cum privata arma opprimundae libertatis
cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerundo consilium 30
7 publicum conruperunt. at tunc erat Lepidus latro cum calonibus
et paucis sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit:
nunc est pro consule cum imperio, non empto sed dato a vobis,
cum legatis adhuc iure parentibus, et ad eum concurrere homines
omnium ordinum corruptissimi, flagrant inopia et cupidini- 35
bus, scelerum conscientia exagitati, quibus quies in seditionibus,
in pace turbae sunt. ei tumultum ex tumultu, bellum ex bello

Mad. Adv. 2, 293 (praesidi ego): dignitati — praedio V (praesidio Aldus) || 1 ORATIO PHILIPPI IN SEA (non SIA, quod sententia interpretatus est Dietsch) V || 4 defeadi V || 5 prava Aldus, parva V || 11 amissa curia Haupt Musci Rhen. 1, 473 = Op. 1, 149, omissa cura V || 13 secon- tempto V || 15 carminis V || 21 ab eo x, Aldus, habeo V || 31 tunc Krits, tum V || 32 non post nemo inseruit Cortius

serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari Damasippique, nunc Lepidi satellites. praeterea Etruria atque omnes reliquiae 8 belli arrectae, Hispaniae armis sollicitae, Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello 5 circumspicit; quin praeter idoneum ducem nihil abest ad subvortundum imperium. quod ego vos oro atque obsecro, patres 9 conscripti, ut animadvortatis, neu patiamini licentiam scelerum quasi rabiem ad integros contactu procedere. nam ubi malos praemia secuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est. an 10 expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro atque flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo quo agitatur statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia: quae ille advorsum divina 11 et humana omnia cepit, non pro sua aut quorum simulat iniuria sed legum ac libertatis subvortundae. agitur enim ac laceratur 15 animi cupidine et noxarum metu, expers consili, inquires, haec atque illa temptans. metuit otium, odit bellum, luxu atque licentia carendum videt atque interim abutitur vostra socordia. neque 12 mihi satis consili est, metum an ignaviam an dementiam eam appellem, qui videmini tanta mala quasi fulmen optare se quisque 20 ne attingat, sed prohibere ne conari quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum natura sit. 13 antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur, et eo boni malos facile anteibant: nunc pax et concordia disturbantur palam, defenduntur occulte. quibus illa placent, in 25 armis sunt, vos in metu. quid expectatis? nisi forte pudet aut piget recte facere. an Lepidi mandata animos movere? qui placere ait sua cuique reddi et aliena tenet, belli iura rescindi, cum ipse armis cogat, civitatem confirmari, quibus ademptam negat, concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui, 30 ex qua omnes discordiae accensae. pessume omnium atque in- 15 pudenterissime, tibine egestas civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi nisi armis partum aut per iniuriam. alterum consulatum petis, quasi primum reddideris, bello concordiam quaeris, quo parta disturbatur, nostri proditor, istis infidus, hostis 35 omnium bonorum. ut te neque hominum neque deorum pudet, quos per fidem aut periurio violasti! qui quando talis es, maneat 16 in sententia et retineas arma te hortor neu prolatandis seditio- nibus, inquires ipse, nos in sollicitudine attineas. neque te pro-

7 neu nescio quis primus dederit (cf. Cat. 51, 43 or. Macri 1 ep. Pomp. 8): ne V || 14 agitur V, angitur z, Aldus || 19 tanta Orellius, itanta V, intenta Aldus || 29 plebei tribuniciam potestatem Prisc. vol. 1 p. 243, plebei om. V || 38 provinciae] p. Ro. iudicia? Madv. Adv. 2, 293; prov. magistratum Dietsch

vinciae neque leges neque di penates civem patiuntur. perge qua coeptas, ut quam maturrume merita invenias.

- 17 Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando rem publicam intutam patiemiini et verbis arma temptabitis? dilectus advorsum vos habiti, pecuniae publice et privatim extortae, praesidia deducta atque inposita: ex lubricine leges imperantur, cum interim vos legatos et decreta paratis. quanto mehercule avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, cum intellegat se metu
18 magis quam aequo et bono sustentatum. nam qui turbas et caedem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos inermos retinet, quae victis toleranda sunt ea, cum facere possitis, patiamiini potius censet. ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum
19 suadet. haec si placent, si tanta torpedo animos obpressit, ut obliti scelorum Cinnae, cuius in urbem reditu decus ordinis huius interiit, nibilo minus vos atque coniuges et liberos Lepido per-
20 missuri sitis, quid opus decretis, quid auxilio Catuli? quin is et alii boni rem publicam frustra curant. agite ut lubet, parate vobis Cethegi atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt et rursus advorsum deos penatis manus armare. sin libertas et vera magis placent, decernite digna nomine
21 et augete ingenium viris fortibus. adest novus exercitus, ad hoc coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi: fortuna meliores sequitur. iam illa quae socordia nostra conlecta sunt, dilabentur. quare ita censeo: quoniam M. Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, uti Ap. Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris, quibus imperium est, urbi praesidio sint operamque dent nequid res publica detrimenti capiat.

ORATIO C. COTTAE

30

AD POPULUM ROMANUM.

- 1 Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, multa advorsa fuere, quorum alia toleravi, partim reppuli deorum auxiliis et virtute mea: in quis omnibus numquam animus negotio defuit neque decretis labos. malae secundaeque res opes, non

2 maturime *V* || 7 quanto (*t in rasura*) mehercule * (*s erasa*) *V* || 9 turbas se et *Madv. Adv.* 2, 294 || 13 oppressit *V*, item *Nonius p.* 229 nisi quod obrepsit *ex* obressit *cod. Leid.*, obrepsit *Aldus* || 16 quid *ex* qui *V* || 20 nomini *V* || 23 uostra *Dietsch* || 24 M. Lepidus *Orellius*, M. om. *V* || 30 ORATIO CAI. COTTAE. AD. PR. *V*: verba § 1 Quirites — virtute mea in *extant in palimpsestis Berolinensi et Aurelianensi (A)* || 32 ADVERSA *A* || 33 TOLERABI *A* || 34 numquā * animus in *marginis V*

ingenium mihi mutabant. at contra in his miseriis cuncta me 2
 cum fortuna deseruere. praeterea senectus, per se gravis, curam
 duplicat, cui misero acta iam aetate ne mortem quidem honestam
 sperare licet. nam, si parricida vestri sum et his genitus hic deos 3
 5 penatis meos patriamque et summum imperium vilia habeo, quis
 mihi vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo? quin omnia
 memorata apud inferos supplicia scelere meo vici. a prima adu- 4
 lescentia in ore vestro privatus et in magistratibus egi: qui lin-
 gua, qui consilio meo, qui pecunia voluere, usi sunt. neque ego
 10 callidam facundiam neque ingenium ad male faciendum exercui:
 avidissimus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re publica
 suscepi, quis victus cum illa simul, cum egens alienae opis plura
 mala expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque
 penatis cum ingenti dignitate dedistis. pro quibus beneficiis vix 5
 15 satis gratus videar, si singulis animam quam nequeo concesse-
 rim. nam vita et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore cum
 civibus fama et fortunis integer agas, id dono datur atque acci-
 pitur. consules nos fecistis, Quirites, domi bellicae impeditissima 6
 re publica. namque imperatores Hispaniae stipendium milites
 20 arma frumentum poscunt et id res cogit, quoniam defectione
 sociorum et Sertori per montis fuga neque manu certare pos-
 sunt neque utilia parare, exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias 7
 opes Mithridatis aluntur, Macedonia plena hostium est, nec mi-
 nus Italiae maritima et provinciarum, cum interim vectigalia
 25 parva et bellis incerta vix partem sumptuum sustinent: ita classe,
 quae conmeatus tuebatur, minore quam antea navigamus.

Haec si dolo aut socordia nostra contracta sunt, agite, ut 8
 monet ira, supplicium sumite: sin fortuna communis asperior
 est, quare indigna vobis nobisque et re publica incipitis? at- 9
 30 que ego, cuius aetati mors propior est, non deprecor, siquid
 ea vobis incommodi demitur: neque mox ingenio corporis ho-
 nestius quam pro vestra salute finem vitae fecerim. adsum en 10
 C. Cotta consul; facio quod saepe maiores asperis bellis fecere:
 voveo dedoque me pro re publica, quam deinde cui mandetis
 35 circumspicite. nam talem honorem bonus nemo volet, cum for- 11
 tunae et maris et belli ab aliis acti ratio reddunda aut turpiter
 moriundum sit. tantum modo in animis habetote non me ob 12
 scelus aut avaritiam caesum, sed volentem pro maxumis beni-

3 acta iam aetate *V*, 'senecta iam aetate *Sallustius* teste *Serv. in Aen. 11, 165*, quod *Carrio* in hunc locum male intulit || 10 caninam *Carrio* || 16 iurâ *V* || 25 sumptum *V* || 31 ingenio corporis *V*, in senio corporis *Orellius olim*, sed abiecit postea eam coniecturam, ingenio corpori *Aldus* || 38 volente *V*

- 13 ficiis animam dono dedisse. per vos, Quirites, et gloriam ma-
 14 iorum, tolerate adversa et consulite rei publicae. multa cura
 summo imperio inest, multi ingentes labores, quos nequiquam
 abnuitis et pacis opulentiam quaeritis, cum omnes provinciae
 regna maria terraeque aspera aut fessa bellis sint. 5

EPISTULA CN. POMPEI
 AD SENATUM.

- 1 Si adversus vos patriamque et deos penatis tot labores et
 pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia ductu meo
 scelestissimi hostes fusi et vobis salus quaesita est, nihil amplius 10
 in absentem me statuissetis quam adhuc agitis, patres conscripti,
 quem contra aetatem proiectum ad bellum saevissimum cum
 exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma
 2 omnium morte, confecistis. hacine spe populus Romanus libe-
 ros suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro volueribus et 15
 totiens ob rem publicam fuso sanguine? fessus scribundo mit-
 tundoque legatos omnis opes et spes privatas meas consumpsi,
 cum interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus est.
 3 per deos immortalis, utrum censetis me vicem aerari praestare
 4 an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? equidem 20
 fateor me ad hoc bellum maiore studio quam consilio profectum,
 quippe qui nomine modo imperi a vobis accepto, diebus quadra-
 ginta exercitum paravi hostisque in cervicibus iam Italiae agentis
 ab Alpibus in Hispaniam submovi. per eas iter aliud atque Han-
 5 nibal, nobis opportunius patefeci. recepi Galliam Pyrenaeum 25
 Iacetaniam Indigetis et primum impetum Sertori victoris novis
 militibus et multo paucioribus sustinui hiememque castris inter
 saevissimos hostis, non per oppida neque ex ambitione mea egi.
 6 quid deinde proelia aut expeditiones hibernas, oppida excisa aut
 recepta enumerem? quando res plus valet quam verba. castra 30
 hostium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam
 et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu de-

6 EPISTULA CN. POMPEI AD SENATUM V || 14 hacine spe, *quod*
coniecit Ursinus, est in V, hac in spe vulgo || 20 verba exercitum *a. q.*
s. usque ad finem epistolae extant in palimpsesto Aurelianensi (A), cf.
Hauher Revue de philologie 10 p. 122 sq. et Wiener Studien 9 p. 31 sq. ||
 22 DIEB. XL. A || 23 CERUIBUS A || INTALIAE AGENTES A || 24 SUM-
 MOUI A || ADQ. A || 25 NOUIS A || PAPYRENEUM (*om. tefeci r. Gal-*
liam) A || 26 Iacetaniam *Hübner*, Iacetaniam AV || INDIGETES *potius*
quam — TIS A || SORTORII A || NOBIS A || 27 PAUCIOREB. *uel* — RIB. A
 || SUSTINUIT A || 28 SAEUISSIMOS A || AMBITIONEMEGI A || 31 APUT A
 || Turiam *Ursinus*, durium AV || 32 EXERCITUS A

leti satis clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et
 famem redditis. itaque meo et hostium exercitui par condicio est.
 namque stipendium neutri datur, victor uterque in Italiam venire 7
 potest. quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis neu 8
 5 cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam cite- 9
 riorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad inter-
 necionem vastavimus praeter maritimas civitatis, quae ultro nobis
 sumptui onerique. Gallia superiore anno Metelli exercitum sti-
 pendio frumentoque aluit et nunc malis fructibus ipsa vix agitat.
 10 ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consumpsi.
 reliqui vos estis: qui nisi subvenitis, invito et praedicente me 10
 exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam trans-
 gradientur.

ORATIO MACRI TR. PL.

AD PLEBEM.

15

Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a maiori- 1
 bus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium interesset,
 multis mihi disserendum fuit docendique, quas ob iniurias et
 quotiens a patribus armata plebes secessisset utique vindices
 20 paravisset omnis iuris sui tribunos plebis. nunc hortari modo 2
 relicum est et ire primum via, qua capessundam arbitror liber-
 tatem. neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus in- 3
 potens, inani specie magistratus, pellere dominatione incipiam,
 quantoque tutius factio noxiorum agat quam soli innocentes. sed 4
 25 praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, statui certaminis
 adversa pro libertate potiora esse forti viro quam omnino non cer-
 tavisse. quamquam omnes alii creati pro iure vostro vim cunc- 5
 tam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis in vos convortere
 meliusque habent mercede delinquere quam gratis recte facere.
 30 itaque omnes concessere iam in paucorum dominationem, qui 6
 per militare nomen aerarium exercitus regna provincias occu-
 pavere et arcem habent ex spoliis vestris, cum interim more pe-
 corum vos multitudo singulis habendos fruendosque praebetis,

1 NOBIS A || QUOIS A || 4 ANIMADUERTATIS A || 6 ad in A. s. s.
 || quae om. A || 7 VASTABIMVS A || MARITIMAS CIUITATES A || quae
 ante ultro om. AV, inseruit Aldus || 8 onerique V, AERIO. SUNT A ||
 9 IPSA vel IBSA A || AGITATE EGO REM FA || MILIAREM A || 10
 etiam om. A || CONSUMPSI emendatum ut videtur in CONSUMPSI A ||

11 NISE A || invito] ETVITO A || PREDICENTE A || 12 HIC A || ITALIA
 (emendatum in ITALIA?) A || transgredientur V || 14 ORATIO MACRI
 TRIB. PLEB. AD PL. V || 18 docendumque Pomponius Laetius

- exuti omnibus quae maiores reliquere; nisi quia vobismet ipsi
 7 per suffragia, ut praesides olim, nunc dominos destinatis. itaque
 concessere illuc omnes, at mox, si vostra receperitis, ad vos ple-
 8 rique. raris enim animus est ad ea, quae placent, defendunda,
 ceteri validiorum sunt. an dubium habetis, num officere quid 5
 vobis uno animo pergentibus possit, quos languidos socordesque
 pertimere? nisi forte C. Cotta, ex factione media consul, aliter
 quam metu iura quaedam tribunis plebis restituit. et quamquam
 L. Sicinius primus de potestate tribunicia loqui ausus mussanti-
 bus vobis circumventus erat, tamen prius illi invidiam metuere, 10
 quam vos iniuriae pertaesum est. quod ego nequeo satis mirari,
 9 Quirites: nam spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo,
 qui scelestum inposuerat servitium, finem mali credebatis. ortus
 10 est longe saevior Catulus. tumultus intercessit Bruto et Mamerco
 consulibus. dein C. Curio ad exitium usque insontis tribuni 15
 11 dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in
 L. Quintium vidistis; quantae denique mihi turbae concitantur!
 quae profecto incassum agebantur, si prius quam vos ser-
 viundi finem, illi dominationis facturi erant: praesertim cum his
 civilibus armis dicta alia, sed certatum utrimque de dominatione 20
 12 in vobis sit. itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in tem-
 pus arsere, permansit una res modo, quae utrimque quaesita est,
 et erepta in posterum vis tribunicia, telum a maioribus libertati
 13 paratum. quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis neu
 nomina rerum ad ignaviam mutantis otium pro servitio appelle- 25
 tis. quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit,
 non est conditio: fuisset, si omnino quiessetis. nunc animum
 advortere et nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior
 est, artius habebunt.
- 14 'Quid censes igitur?' aliquis vostrum subiecerit. primum 30
 omnium omittendum morem hunc quem agitis inpigrae linguae,
 15 animi ignavi, non ultra contionis locum memores libertatis. de-
 inde, ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei, modo
 patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia
 maiores vestri paravere; cum vis omnis, Quirites, in vobis sit, 35

1 vobismet ipsi *Cortius*, nobismet ipsis *V*, vosmet ipsi *Aldus* || 4
 iacent *Mähly Nov. ann. vol. 77 p. 80* || 10 metuere *V* || 12 intellexistis
in margine V || 14 bruto & mamerco cos. (& *in rasura corr. ex a?*)
V || 21 vos *Dietsch* || 23 comma ante vis *sustulit (ut sit 'una res' do-*
minatio) Madv. Adv. 2, 294 || 24 anim aduertatis *V* || 31 omittendum *V*,
 amittendum *Atus. p. 212* || 32 con..tionis (*di eras.*) *V* || 33 quo tribunos
 plebei *V*, quae incisa post plebei orationis recte tuetur *Kritz* || 34 pa-
 tribus *Ciacconius*, at cf. *Mommson R. F. 1, 285* || 35 cum (*a sup. u*)
 vis *V*, quamvis *z*, *Aldus*

et quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum consultorem expectatis? magna illa consulum imperia et patrum decreta vos 16
exequendo rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. neque ego vos ultum iniurias 17
hortor, magis uti requiem cupiatis, neque discordias, uti illi criminantur, sed earum finem volens iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius sanguinem vestrum praebeatis censebo.
10 gerant habeantque suo modo imperia, quaerant triumphos, Mithridatem Sertorium et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis: absit periculum et labos quibus nulla pars fructus est. nisi forte repentina ista frumentaria lege munia vestra pensantur. qua tamen quinque modis libertatem omnium aestumavere, 19
15 qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. namque ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva res et ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur. qua tamen quamvis ampla quoniam serviti pretium ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi et vestrorum rerum ultro iniuriae gratiam debere? cavendus dolus est. 20
namque alio modo neque valent in universos neque conabuntur. itaque simul comparant delenda et differunt vos in adventum Cn. Pompei, quem ipsum ubi pertimere, sublatum in cervices suas, mox dempto metu lacerant. neque eos pudet, vindices uti 22
25 se ferunt libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam non audere aut ius non posse defendere. mihi quidem satis spectatum est, Pompeium, tantae gloriae adolescentem, malle principem volentibus vobis esse quam illis dominationis socium auctoremque in primis fore tribuniciae potestatis.
30 Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia habebatis, neque mortalium quisquam dare aut eripere talia unus poterat, itaque verborum satis dictum est. neque enim ignorantia res claudit, verum occupavit nescio quae 26
vos torpedo, qua non gloria movemini neque flagitio, cunctaque 35
praesenti ignavia mutavistis. abunde libertatem rati, quia tergis

6 cupiatis *V*, capiatis *nescio quis invexerit* || 14 quinque modis *Asulanus*, quin is modis *V* || 16 illic *Madv. Adv.* 2, 294 || 17 absolui *V*, correctum in *vett. edit.*, sicut neque absolui — possit *Aldus* || ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur *Gronov. Observ.* 3, 2, ignam quiusque tenuissimas perfrustratur *V*, ignavus quisque tenuissima spe frustratur *coniecerat Cl. Puteanus et ante eum, nisi quod ignavissimi quique, Aldus* || 18 qua *Faernus*: quae *V* || 20 iniuriae *Kritz*, iniuria *V* || cavendus dolus est in *V* legitur post conabuntur, traiecit *Fabri* || 33 quae] qua *V*

abstinetur et huc ire licet atque illuc, munera ditium dominorum.
 27 atque haec eadem non sunt agrestibus, sed caeduntur inter potentium inimicitias donoque dantur in provincias magistratibus. ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est et in dies magis erit, si quidem maiore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem. 5

EPISTULA MITHRIDATIS.

1 Rex Mithridates regi Arsaci salutem. omnes qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent liceatne tum pacem agere, dein quod quaesitur satisne pium tutum 10
 2 gloriosum an indecorum sit. † tibi si perpetua pace frui licet, nisi hostes opportuni et scelestissimi, egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est. neque petere audeam societatem et frustra mala mea cum bonis tuis misceri sperem. atque ea, quae te 15
 3 morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli et meae res parum prosperae, si vera existumare voles, maxume hortabuntur.
 4 ille enim obnoxius qualem tu voles societatem accipiet, mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi et, quod florentibus optabile est, ego non validissimus praebeo exemplum, quo rectius tua conponas. namque Romanis cum nationibus populis regibus cunctis una et ea vetus causa bellandi est, 20
 5 cupido profunda imperi et divitiarum. qua primo cum rege Macedonum Philippo bellum sumpsere, dum a Carthaginensibus premebantur, amicitiam simulantes. ei subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum avortere, ac mox fracto Philippo 25
 6 Antiochus omni cis Taurum agro et decem milibus talentorum spoliatus est. Persen deinde Philippi filium post multa et varia certamina apud Samothracas deos acceptum in fidem callidi et repertoires perfidiae, quia pacto vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius amicitiam gloriose ostentant, initio pro- 30
 7 didere Antiocho, pacis mercedem; post, habitum custodiae agri captivi, sumptibus et contumeliis ex rege miserrumum servorum effecere, simulatoque in pio testamento, filium eius Aristonicum,

7 EPISTULA MITHRIDATIS V || 11 tibi si — 14 misceri sperem] sic V (nisi quod scelestissimi et misceris perem), quae sanare nondum contigit: tibi perpetua (om. si) p. f.liceret coniecit Aldus, ni ante egregia inser. Madv. Adv. 2, 294; verba nisi hostes — futura est traiecit post sperem J. Douza, verba nisi — scelestissimi post sperem, illa egregia — futura est post v. occident p. 124, 16 Hitzig Mus. rh. 10, 467 cf. Mommsen Act. soc. sax. a. 1854, 153 || 16 parum Aldus, rarum V || vere aestimare Madv. l. c. || 17 accipiet V || 20 cūnationibus ex cūntionibus V || 27 pilippi V || 30 Eumenem Asulanus, eum en V || 33 efficere V (?)

quia patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum duxere; Asia ab ipsis obsessa est. postremo Bithyniam, Nicomede mortuo, diripuerunt, cum filius Nysa, quam reginam appellaverat, genitus haud dubie esset.

- 5 Nam quid ego me appellem? quem diiunctum undique 10
regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem neque servitutum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt, sceleris eorum haud ignarum et ea quae accidere, testatum antea Cretensis, solos omnium liberos ea tempestate, et regem 10
10 Ptolemaeum. atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia expuli Asiamque spoliis regis Antiochi recepi et Graeciae dempsi grave servitium. incepta mea postremus servorum Archelaus exercitu prodito impedivit: illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut meis laboribus tuti essent, armis abstinuit, acerbissimas poenas solvunt, Ptolemaeus pretio in dies bellum prolatans, Cretenses in pugna semel iam neque finem nisi excidio habituri. equidem quom mihi ob ipsorum interna mala dilata proelia magis quam pacem datam intellegere, abnuente Tigra- 12
15 qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiiis, rursus tamen bellum coepi Marcumque Cottam, Romanum ducem, apud Calchedona terra fudi, mari exui classe pulcheruma. apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti 14
20 frumentum defuit, nullo circum adnitante; simul hiems mari prohibebat. ita, sine vi hostium regredi conatus in patrium regnum, naufragiis apud Parium et Heracleam militum optimos cum classibus amisi. restituto deinde apud Caberam exercitu et 15
25 variis inter me atque Lucillum proeliis, inopia rursus ambos incessit. illi suberat regnum Ariobarzani bello intactum: ego, vastis circum omnibus locis, in Armeniam concessi secutique 30
30 Romani non me, sed morem suum omnia regna subvertendi, quia multitudinem artis locis pugna prohibere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostendunt.

- Nunc quaeso considera, nobis oppressis utrum firmiorem 16
te ad resistendum, an finem belli futurum putes? scio equidem tibi magnas opes virorum armorum et auri esse; et ea 35
re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. ceterum consilium est, Tigranis regno integro, meis militibus belli prudentibus procul ab domo, parvo labore per nostra corpora

11 graeciaedemsi (ae ante d in ras.) V || 17 habitur. equidem V || 21 calchedona V (cf. C. I. L. 1 p. 292): Chalcedona odebatur || 26 caberam V, Cabira Carrio || 27 proeliis V, prope cod. Charisii p. 119 || 36 peteris cod. Charisii p. 196 || 37 belli prudentibus Charis. l. c., om. V || 38 parvo labore V, om. Charis. l. c., del. Linker

bellum conficere, quo neque vincere neque vinci sine tuo peri-
 17 culo possumus. an ignoras Romanos, postquam ad occidentem
 pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convortisse? neque
 quicquam a principio nisi raptum habere, domum coniuges
 agros imperium? convenas olim sine patria parentibus, peste 5
 conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla neque divina
 obstant, quin socios amicos procul iuxta sitos, inopes poten-
 tisque trahant excindant, omniaque non serva et maxime regna
 18 hostilia ducant. namque pauci libertatem, pars magna iustos
 dominos volunt: nos suspecti sumus aemuli et in tempore vin- 10
 19 dices adfuturi. tu vero, cui Seleucea, maxuma urbium, regnum-
 que Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in prae-
 20 sens et postea bellum expectas? Romani arma in omnis habent,
 acerruma in eos, quibus victis spolia maxuma sunt; audendo et
 21 fallundo et bella ex bellis serundo magni facti. per hunc morem 15
 extinguunt omnia aut occidunt: quod haud difficile est, si tu
 Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur exercitum sine fru-
 mento, sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis adhuc incolumem.
 22 teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus latro-
 23 nes gentium obpressisse. quod uti facias moneo hortorque, neu 20
 malis pernicie nostra tuam prolatare quam societate victor fieri.

---

1 quo *Gerlach*, quō *V*, quando *Aldus*, quo modo *alii* || 4 raptum
Ciacconius, partum *V* || 5 sine *ante* parentibus *iteravit Aldus* || parte
 conditor orbis terrarum *Servius Aen.* 7, 303

C. SALLUSTI CRISPI
HISTORIARUM
RELIQUIAE
E CODICIBUS SERVATAE.

***A* sunt fragmenta codicis palimpsesti inserta codici Aurelianensi 169
f. 15—18. 20.**

***B* eiusdem palimpsesti folii unius particula nunc Berolinensis.**

***R* sunt schedae codicis veteris insertae codici Vaticano Reginensi 1283.**

HISTORIARUM LIB. II RELIQUIAE.

I (AB)

? ? ?? ? ?
 quem exercitus fuerat,
 legionem misit de|specta
 vanitate: idque illi in
 ??
 sapientiam cesse|rat. dei(n)
 ? ?
 L. Octavius et C. Co|tta co(n)- 5
 sulatum ingress|i. quoru(m)
 ?
 Octavius langu|de et
 incuriose fuit, C|otta pro(m)-
 ?
 ptius: sed ambitu|ose tum
 ??? ?
 ingeni * largito |t cupi- 10
 ?? ? ?
 ens gratiam singulorum
 .....
 21

II (B)

P. q(ue) Lentulus Marcellinus
 eodem auctore quaestor
 in novam provinciam
 Curenas missus est, quod
 ea mortui regis Apionis 5
 testamento nobis data
 prudentiore quam illas
 per gentis et minus glo-
 riae avidi imperio conti-
 nenda fuit. praeterea di- 10
 versorum ordinum
 .....
 21

In codicibus ABV quae notis perscripta sunt uncis inclusa plene perscripti q(ue) = q., -b(us) = b., m et n post vocales = ~; cursiva scriptura expressi quae aut absunt a codicibus aut aliter ibi scripta sunt, stellulis litteras evanidas

HISTORIARUM LIBRI II RELIQUIAE COL. I—VI palimpsesti AB, ter scripti (v. Hauler St. 8 p. 323, cf. infra ad IV 3 VI 13), binis columnis versuum XXI exarati binio hic continet superiores partes columnarum I II folii primi recti, I II eiusdem versi, I secundi recti, II eiusdem versi. primum fuisse illud, hoc secundum esse et rerum ordo evincit et genus plicaturae, quae visitur inter col. I et VI — col. IV et V. praeterea veri simile est hunc binionem non fuisse intimum par fasciculi — quaternionis puto —, si quidem orationis Cottuae, cuius initium in columna IV extat, vestigia nulla in columna V agnoscantur (ita recte Hauler St. 8 p. 318)

I 1 QUEM] [apud] quem Hauler || exercitus] E(l?L?T?)X(N?)E(l?) RC(E?)TUS || fuerat] ullimam T esse testatur Mommsen, E legimus Pertz et ego || 2 DE vel DI || 3 IDQUAE || 4 quarta I vel T || 5 tta con] :TACO~ (non SQ., ut dederam pr.) || 7 LANGU·DAE || 8 fuit] egit Wölfflin Hartel || prom Hauler, ERO legit Pertz || 10 INGENIO (vel INGENITA) LARGITC agnoscere sibi visus est Hauler: inde ingenio ? largitore cupi effecti. ingenti a largitione Mommsen || 11 GRATIASINC ..(R)III: gratiam singulorum Mommsen

II 1 P. (hoc est Publius: v. Hermes 5, 399) Q. cum punctis codex (vidi): v. Hermes 2, 81 || 2 ACTORE: corr. Kreyssig || 4 Q ull. dimidiata || 5 API((vidi): suppl. Pertz || 7 [illas] per gentis Kreyssig, [inde] pergentis Pertz || 9 suppl. Kreyssig || 11 extat superior elementorum pars (vidi)

III (B)

is saevitia. qua re fati-
gata plebes forte consul-
es ambo Q. Metellum, cui
postea Cretico cognome(n)-
tum fuit, candidatum 5
praetorium sacra via de-
ducentis cum magno tu-
multu invadit fugien-
tisq(ue) secuta ad Octavi do-
mum, quae propior erat i(n) 10
* * * * * culum perve
* * * * *
* * * * *

IV (BA)

paucos dies Cotta mutata
†ulter|ermoestus, quod pro
cupit| volu(n)tate plebis a-
†valin | fuerat, hoc modo
in co|ntione populi dis-
seru|it: 'Quirites, multa
mihi | pericula domi mili-
tiaeq(ue)|, multa adversa fu-
ere, qu|orum alia tolera-
vi parti|m reppuli deorum(m)
auxili|s et virtute mea. in
* * * * *

III *Pleraque lecta sunt et a Studemundo et a me (v. Hermes 2, 82 ss.)*

|| 1 pes I elementi superest (vidi): [annonae intolerabil]is Roth || 4 cog-
nome] deest n elementi nota (vidimus) || 5 ante fuit extat \ (A vel M):
itaque recte Heerwagen quae supra s. s. supplevit, non recte cogno-
me[n] | [fu]it vel Pertz || 7 {CTIS codex (vidi): unde Q. Metellum — de
[te]ctis Pertz, Q(uintum)[que] Metellum de [te]ctis Mommsen et similiter
I. B. de Rossi Giorn. arcad. 136, 207 ss., quae ferri non possunt;
recte Dietsch quae supra s. s. || 8 ULTUM prima dimidiata || 10 MQ.
PRORIOREERAT codex (vidi) || 11 proPUGNACULUM PER venit Pertz
omissa hasta, quae in tabula inter U et L comparet: extant summi
apices litterarum, quibus bis accurate examinatis Studemundus (v.
Hermes 2, 82 s.) haec statuit: PU plane incertae; G(C, O?); N(AI,
AE?); A paene certa; C(G, O?); U dubia, item hasta quam dixi in
tabula extare; UM PERUE certae; Pertzii supplementa videri iusta
esse. ferri non possunt haec in[[genti] pugna civium perve[nit (ita
Huschkius et Rossius l. s. s.); cenaculum Dietsch, in[[de in la]n[i]culum
per Ve[labrum] Mommsen. res incerta

IV 1 PAUC (vidimus) dimidiata C, cuius infima pars videtur ex-
tare in A: v. Hauler St. 8 p. 320 conl. eod. Rev. 119 || 2 ULTER Pertz
(non vidimus: L et R cur dubias esse dixerit Hauler St. l. s. s. ne-
scio): ve[s]te p[er]moestus Wölfflinius || 3 A elementi hasta in B (vidi),
alter ductus in A extat: cupida Hartel || UOLUTATE A, sed ut sub
OL vestigia antiquioris scripturae GI comparere, paenultima vel T
vel E esse visa sit Haulero St. 8 p. 326 s. || PLEUISA A || 4 UALIA, sed
ut ultima A vel N (vel M) esse possit, non D, tabula: in[valid]e
Wölfflin || FU.N.ERA, super A minore T ('vel' D) adscripta: unde
fuerat Hauler St. 8 p. 327, a[llienata (vel a[balienata) erat Buecheler, iam |
valerent funera Hartel, parauerat funera Mommsen || 5 INCO codex
(vidi) || NTIONE N prior dimidiata || 6—11 certa omnia (vidi): 6 SERU
codex, IERU falso tabula, item 9 EREQ, ubi primam om. tabula, 10
BI, 11 X: superior pars extat: sunt verba orationis Cottae v. supra
p. 116

Fragmentorum V et VI apographum dedit Hauler in Studiis Vin-
dobonensibus 8 p. 321 (cf. 9 p. 28 et Revue de philologie 1886 p. 118

V (A)	VI (A)	?
C	. . . . .	in
? rei	. . . . .	rent
?? nii	. . . . .	esar
? pro	. . . . .	rsed
? ini 5	. . . . .	enol 5
? om	. . . . .	ndu(m)
? mi	. . . . .	?
? piti	. . . . .	gna
?? ad	. . . . .	oru(m)
? ni 10	. . . . .	ru(m)
m	. . . . .	??
		ni 10
		???
		uic

VII (A) ?	? VIII (A)
Re. dein signo dato prae-	La sua praecipitati ruinaq(ue)
cipiti iam secunda vigi-	multorum fossae semiple-
lia simul utrimq(ue) pugna(m)	tae sunt: ceteris fuga tuta
occiunt, magno tumul-	fuit incerto noctis et me-
tu primo eminus per obs-	tu insidiarum. dein post 5
curam noctem tela in in-	? paucos dies egestate aq(uae)co-
certum iacentes; post, ubi	acta deditio est: oppidum
Romani de industria no(n)	incensum et cultores ve-
tela neq(ue) clamorem redde-	nundati eoq(ue) terrore mox
bant, perculosos formidi-	Isaura nova legati pacem 10
ne aut desertam munitio-	orantes venere obsides-

V 1 O *Hauler Studien* 9 || 3 NII *vel* NTI || 4 O *dimidiata* || 6 OM *vel* CM || 10 NI *vel* NA || 11 M

VI 3 SAR: [Ca]esar *temptat Hauler* || 7 U || 11 UTC *vel* UUS

Fragmentorum VII et VIII apographum extat in Wiener Sitzungsberichte 1886 p. 621 sq.; cf. *Revue de philol.* 10 p. 126 sq. *Wiener Studien* 9 p. 29

VII 1 [Oppidani noctu clam ad impetum omnia para]re *Hauler* || DEIN DAT(PRE || 2 litterae sexta et septima sic H *tinctae sunt* || 5 PE-OBS || 6 NOC. MTEL. IN || 7 CEPTUM IACIENS

VIII 1 sexta P *vel* T || 2 SEMI *vel* SEME: semi(m)pletae *Mommsen* || 6 AQ·CO, *sequitur 'signum F litterae simillimum' quod 'ab alia manu profectum' visum Haulero* *Revue* p. 128 || 9 mox] mota *Krueger* || 11 MORANTES

nem rati, avide in fossas
 et inde velocissimum ge-
 nus per vallum properat;
 at superstantes tum de- 15
 niq(ue) saxa pila sudes iacere
 et multos prope egressos
 comminus plagis aut om-
 ni ****cur*are: qua repe(n)-
 tina formidine pars val- 20
 lo transfixa alii super te-

IX (A) ?

Lia interim legatis osten-
 tans et deditionem cunc-
 tis praesentib(us) facilius co(n)-
 venturam. praeterea mi-
 lites a populationib(us) agro- 5
 rum et omni noxa reti-
 nebat; frumentum et a-
 lios comeatus oppidani
 dabant ex eorum volu(n)-
 tate. ne suspectum habe- 10

q(ue) et iussa facturos promit-
 tebant.

Igitur Servilius prudens ?
 ferociae hostium neq(ue) il- 15
 lis taedium belli sed repen-
 tinam formidinem pacem
 suadere, ne de missione mu-
 tarent animos, quam pri-
 mum moenia eorum cum 20
 omnib(us) copiis accessit, mol-

X (A)

Animae essent, proditu-
 ros firmabant. at illi qui-
 b(us) aetas inbellior et vetus-
 tate vis Romanorum mul-
 tum cognita erat, cupere 5
 pacem set conscientia no-
 xarum metuere, ne datis
 armis mox tamen extre-
 ma victis paterentur. in-

VII 12 GRATI || 14 *RUPERAT (*tertia O vel U*): properat *Mommsen* || 15 Ad || 19 NIBP-CURBARE (*secunda I potius quam E, tertia et quarta RE vel RI vel B., quinta et sexta DE vel PU, decima videtur B esse, non S*): ni re deturbare *Hauler*, eminus telis (*vel fundis*) deturbare *Hartel*, omnib(us) pugnis incursare *Schenkl*

VIII 13 post TEBANT nonnullas litteras difficillimas lectu (POTENTIUS?) non ad Sallustium pertinentes disperxit *Hauler* || 18 'ne de missione (*i. e. legatorum*) . . sic, non dimissione vel de deditione (urbis) in patimpesto exaratum est' *Hauler Revue p. 129*; quae verba non excludunt dubitationem, ne demissi prone *Hartel*, ne dimissione *Wölfflin*, ne de demissione *Hauler*

IX *Apographum huius fragmenti dedit Hauler in Wiener Sitzungsberichts 1886 p. 622, cf. Revue p. 127 Studien 9 p. 29* || 4 propterea *Mommsen* || 5 LITESAPPELLATIONIB., corr. *Mommsen* || 6 NOXAM || 10 ne se susp. *Heerwagen*

X *Apographum Hauleri extat in Wiener Sitzungsberichts 1886 p. 622, cf. Wiener Studien p. 29. 30* || 3 A^WTASIBELLIOR || 4 TA^T. || 5 TUPCOGNITA || 6 PACEMET, supra ET fortasse a m. 2 SED, scriptum est || 8 ARMIS || 9 extrema uicti *Hartel*: num extremas uices?

??

rent, castra in plano loca-
 verat. deinde ex imperio
 datis centum obsidib(us), u-
 bi perfugae arma torme(n)-
 taq(ue) omnia poscebantur, 15
 iuniores primum ex con-
 silio, deinde uti quisq(ue)
 acciderat per totam ur-
 bem maximo clamore tu-
 multum faciunt neq(ue) se 20
 arma neq(ue) socios, dum

XI (A)

Ra militaria viris memora-
 bantur in bellum aut ad la-
 trocinia pergentib(us) qui il-
 lorum fortia facta ca-
 nebant. ea postquam Pom- 5
 peius infenso exercitu
 adventare compertus
 est, maiorib(us) natu pacem

ter quae trepida cunctis- 10
 q(ue) in unum tumultuose co(n)-
 sultantib(us) Servilius fut-
 tilem deditionem ratus, ?
 ni metus urgeret, de impro-
 viso montem, ex quo in 15
 fugam oppidi teli coniec-
 tus erat, occupavit sacru(m)
 Matri magnae. et in eo cre-
 debatur epulari dieb(us) cer-
 tis dea, cuius erat de no- 20
 mine exaudiri sonores

XII (A)?

. . . interposita, si exemp-
 ti obsidione forent, fide
 societatem acturos: na(m)
 antea inter illum Pom-
 peiumq(ue) fluxa pace dubi- 5
 taverant. tum Romanus
 exercitus frumenti gra-
 tia remotus in Vascones

IX 11 RET || 14 TORME[~] potius quam TURME[~] || 18 quarta I potius
 quam E: acceperat Hartel, accedebat Heerwagen et Buecheler || TUTAM
 potius quam TOTAM || 21 DUMA

X 11 UNO: a m. 2 uidetur superscriptum v[~] || 12 SERBILIUS || 13
 TILEM·DED || 14 MET·S || 16 fugam] iuga Mommsen, rugam vel infima
 Buecheler, terga O. Hirschfeld, fanum Domascewski, forum vel tuguria
 Hauler || 18 E^{EO} (E dubia) sic m. 2 || 19 EPULARI || CER m. 2, DER
 m. 1 || 20 DEA·M̄: M del. m. 2

XI XII sunt prima et quarta unius folii columnae; edidit et sup-
 plevit Hauler in Sitzungsberichte 1887 p. 641 sqq. et Studien 1887 p. 30. 31

XI ad v. 1—3 Hauler trahit Serv. in Aen. 10, 281: Sallustius ait
 Hispanorum fuisse [morem], ut in bella euntibus iuuenibus parentum
 facta memorarentur a matribus: unde supplet [a matribus parentum
 (vel a feminis maiorum) facino]ra || 3 PERGEN[~] || qui] an: quae? || 5 ea]
 non intellego: an eae? || 6 INFENSO potius quam INTENSO || 8 NATU[~]
 (non NATUR vel NATUB)

XII 1 tridui mora u. g. supplet Wölflin || SI vel SE vel ST || 2 FIDE[~]
 codex: supplementum fidem [et soci]etatem ad spatium non quadrat ||
 3 ERATEM || 4 aut EA aut TA: cuncta Wölflin || 7 ACITUS || 8 REMOTUS

9*

et iussa uti facerent sua-		est itemq(ue) Sertorius mo-	
dentib(us), ubi nihil abnu-	10	uit se, cuius multum in-	10
endo proficiunt, separa-		tererat, ne ei perinde Asiae	
tae a viris arma cepere		.... atq(ue) vadi e facultate	
occupato prope Meo		Pompeius aliquod dies	
quam tutissimo loco. e-		castra stativa habuit,	
os testabantur inopes pa-	15	modica valle disiunctis	15
triae pariuntumq(ue) et		ab eo hostib(us) neq(ue) propin-	
libertatis eoq(ue) ubin ...		quae civitates Mutudurei	
partus et cetera mulierum		et . . eores hunc aut illu(m)	
munia viris manere		commeatib(us) iuvere: fames	
quis reb(us) accensa iuven-	20	ambos fatigavit. dein ta-	20
tus decreta seniorum ...		men Pompeius quadrato	

Secuntur tres columnae XIII. XIV. XV, quae continent extremam epistulae partem (v. supra p. 118): ea desinit in vocabulo transgrediuntur (in syllaba tur continuatur fragmentum XVI). sunt autem hae columnae quinta sexta septima eiusdem foliorum paris, cuius fr. XI et XII primam et quartam columnas efficiunt

XVI (A)

Tur. ??	???	?	tu. set consules decretas	
Hae litterae principio seque(n)-			a patrib(us) provincias in-	5
tis anni recitatae in sena-				

XI 9 FACEREN || 10 AE: admonendo *Hartel* || 13 PROPE potius quam PROPI || MEC: Meorigam? *Hauler* || 14 LOG || 17 UBI A: eoque ubinam *Hauler*, eoque ubera *Hartel*, locoque ubi nunc *Wölfflin* || 18 MUI: mulierum *Wölfflin* || 19 viros *Hartel* || manerent *Wölfflin* || 20 IU || 21 SENIORI *codex*: seniorum aspernatur *Hauler*, qui iungit fragmentum 29 libri secundi apud Nonium II, 791 (*Kritz fragm.* 2, 35): hi salubus occupatis Terrestinorum agros inuasere frumentique ex inopia graui satias facta

XII 9 MON (mo'uit *Hauler*) || 10 .E.CUIUS vel E^TCUIUS (τ adiectum a manu 2?) || 11 aut AI aut AT, via M || 11. 12 periret Asiae | spes *Hartel*, perinde Asiae [iter ut (aut *Mommsen*) Italiae interclude]retur *Hauler* || 12 ATQ. UADIE *codex*, aquandi *Wölfflin* || 13 IPEIUS || 15 DICA (potius DICA quam OICA vel QICA) || 18 EORES potius quam TORES *codex*: Neores *Hauler* || 19 IMEATIB. || 20 OS (BOS non SOS) || 21 POMPEIUS || quadrato [agmine] *Hauler*

XVI Apographum dedit *Hauler* in *Sitzungsberichte* 1886 p. 659, cf. *Studien* 9 p. 32 || 2 LITIERAE || 3 RECITATE

ter se paravere: Cotta Gal-
 liam citeriorem habuit
 Ciliciam Octavius. dein
 proximi consules L. Lu-
 cullus et M. Cotta litteris 10
 nuntiisq(ue) Pompei graui-
 ter percussi cum summae
 rei gratia tum ne exerci-

tu in Italiam deducto neq(ue)
 laus sua neq(ue) dignitas 15
 esset, omni modo stipen-
 dium et supplementum pa-
 rauere adnitente maxi-
 me nobilitate, cuius pleri-
 q(ue) iam tum lingua feroc(m)
 suam et dicta factis seque 21

LIBRI III RELIQUIAE.

I (A)

Pias Antonius haud fa-
 cile prohibens a portu,
 quia periaci telum pote-
 rat angusto introitu. ne-
 q(ue) Mamercus hostium naves 5
 in dextera communis
 classis aestate quie-
 tutior in aperto seque-
 batur. iamq(ue) dieb(us) aliquot

II (A)

... o flumine Diluno
 ab hostib(us), quem trans-
 gradi vel paucis prohibe(n)-
 tib(us) nequibat. simulatis
 transib(us) aliis aut longe 5
 acta alio classe, quam e-
 miserat temere. ex is ra-
 tib(us) exercitum transdu-
 xit. tum praemisso cum equi-

XVI 6 partiure *Wölflin* || 7 CITERIOREM *codex*, ulteriorem *ma-*
vult Hauler || 12 SUMME || 17 TSUPPLEMENTUM || 21 post SE *Haulero*
apparuerunt aut Q·E (= que) aut Q·E (= q(ue) e) aut ME: idem du-
bis, num ea ad Sallustium pertineant, proponit seque[bantur]

I. II columnae duas prima et quarta folii unius, quod cohaeret
 cum eo, in quo extant fragmenta VII—IX libri secundi, edidit et sup-
 plevit *Hauler* in *Wiener Sitzungsberichte* 1886 p. 665 sq., cf. *Wiener*
Studien 9 p. 33

I 1 [hostium col]pias *Hauler* || 3 aut PERIACI aut PERIACL || 4 in-
 troitu *Wölflin* || 6 COMMU || 7 u ultima dimidiata: quie-
 ta *Wölflin* || 8 post aperto aut S aut P aut D extat || 9 BATUTAM m. 1, R videtur
 a m. 2 supra U additum || AL potius quam U vel M

II 1 [disiunctis altissim]o flumine *Hauler* || DILUNO potius quam
 DIUNO || 3 JEL (aut uel aut nel) || 5 TIB. vel PIB., non BIB. || 6 110
 post primam (M vel L vel I vel T) fortasse a m. 2 litterula velut T
 vel U adiecta est || M·EXIS] textis proponit *Hauler*

per dubitationem tritis,	10	tib(us) Afranio legato et par-	10
? cum Ligurum prae		te navium longarum, ad	
in Alpīs Terentun		. . . . insulam pervenit	
??		ratus inproviso metu	
citu quaestio facta est ad		? ??	
??		posse recipi civitatem co(m)-	
Sertorium pervehi. quom		?	
Antonio ceterisq(ue) place-	15	meatib(us) Italicis opportu-	15
ret navib(us) in Hispaniam		??	
maturare, postquam		nam. at aequae illi loco freti ni-	
? ?		hil de sententia mutave-	
in Aresinartos venere om-		re, quippe tumultum late-	
ni copia navium longa-		??	
rum, quas reparatas ha-	20	rib(us) in mari et tergo editis	
? ? ? ? ?		?	
bebant quaeq(ue) no . . .		taliq(ue) fronte ut angusto	20
		et harenoso ingressu du	

III (R)

. . . . . igni torrere, quibus praeter

IV (R)

millium castra petit magnis operib(us) communita.

I 11 post PRÆ fortasse S sequitur: praesidium isset vel praesidia isissent Hauler || 12 Terentunorum ac- Hauler || 14 PRÆTIE || 15 Q·I (P vel E) || 18 undecima aut T aut E || UE potius quam UI || 20 RUMQUASPRILAI "T apographum Hauleri: octava P vel R, nona E vel I, decima probabiliter P, undecima A potius quam R, duodecima incerta, decima tertia A vel M vel O vel Q || 21 no[uae accesseran] Hauler

II 10 ANIO (ranio vel manio): cum equitibus Afranio vel cum equitatu Manio Hauler || 14 PRÆTIE || 16 AEQ· (prima M vel A, secunda E potius quam T) || 19 N dimidiata || TERGO (tergo vel tūrgo || 20 N·JT: prima fortasse M vel N, paenultima U vel N: monte ut ad ductus et spatium quadrant, fronte ut Hauler || 21 et harenoso Wölfflin

III—X sunt reliquiae codicis Vaticani. constant autem ex duabus laciniis unius foliorum paris, quod intimum fasciculi, quaternionis puta, fuit. paginae binis columnis scriptae sunt.* relegit post me P. Krüger: v. Hermes 14, 634 sq. exemplum photolithographum col. III. IV. X^b extat in Zangemeisteri et Wattenbachii Exemplis Heidelbergae a. 1876 editis t. VII

III 2 TORRERE, extat R secundae superior pars (v. Hermes 5, 407): unde [sudes igni] torrere Kritz conl. Serv. Aen. 9, 743

IV 1 supersunt IUA (h. e. ut videtur ium, non iun aut iua) servatae in eminenti particula membranae ita ut U super sextam sq. versus litteram extet (cf. III, 1). eadem litterae in tabula Mai nescio quo errore in margine dextro repetitae sunt, ubi nec nunc scripturae vestigia extant neque Marinio Niebuhriove comparuere. supplavi Kreyszigium ducem secutus: celerorum supplementa non capit spatium (v. Hermes 5, 409)

* [Comparantibus inter se hoc foliorum par cum Aurelianensibus et Berolinensibus fragmentis ultro apparebit eis inter se omni in re convenire. eadem sunt spatia marginum interiorum et intercolumnio-

speciem bello necessaria(m)
 haud multo secus qua(m)
 ferro noceri poterat. at
 Varinius, dum haec agu(n)-
 tur a fugitivis, aegra par-
 te militum autumnii gra-
 vitate neq(ue) ex postrema
 fuga, cum severo edicto
 iuberentur, ullis ad sig-
 na redeuntib(us) et qui reli-
 qui erant per summa fla-
 gitia detractantib(us) mili-
 tiam, quaestorem suum
 C. Thoranium, ex quo prae-
 sente vera facillime nos-
 cerentur, miserat. et ta-
 men interim quom vo-
 lentib(us) numero quattuor

deinde fugitivi consump-
 tis iam alimentis, ne prae-
 dantib(us) ex propinquo hos-
 tis instaret, soliti more mi-
 litiae vigiliis stationes-
 q(ue) et alia munia exequi.
 secunda vigilia *silentio*
 10 cuncti egrediuntur re-
 licto bucinatore in cas-
 tris. et ad vigillum speciem
 procul visentibus ere-
 xerant fulta arboribus
 15 recentia cadavera et cre-
 bros ignis fecerant for-
 midini . . . . . Va-
 rini . . . . .
 ti . . . . .
 20 . . . . .

V (R)

. . . . . oa . . . . .
 . . . inviis convertere. at

VI (R)

. . . . . post
 aliquot dies contra mo-

III 3 speciem] PE *dimidiatae* || 7 fugitivis] *ultima* I s. s. || 11 IUUE-
 RENTUR || 12 DEEUNTIB., *corr. Dousa* || 16 C. Thorani *nomen extat*
in titulo a Lanciano le acqua p. 31 edito || PRE || 17 NOSCERENTUM,
corr. Bimardus (sed Romam excidisse Dousa perspexit): noscerent Gru-
mentum Niebuhr (v. Hermes 5, 408) || 19 QVOM recte: ita tituli Gracchis
anteriores constanter, recentiores aliquotiens (v. krit. Beitr. p. 216, adde
fr. l. Rubriae Herm. 16, 4 et tit. urbanum Bull. arch. com. 1878, 226),
nummi aetatis Augustae (v. Hermes 9, 252), codices veteres Taur. Cic.
p. Caec. 23, 64 (bis) p. Quinctio 21, 68, archotypus Cic. de leg. 1, 13,
37, 18, 48, item scriptor suas. ad Caes. de rep. 1, 6, 5, 7, 4, Fronto, alii.

IV 4 P *extr. certa* || PR + PIN: *propin Mai. Nieb., propinq Marin.* ||
 8 X *extr. dimidiata extat, om. Mai.* || 9 ss. *suppleta sunt duce Frontino*
strat. 1, 5, 22 || 11 O extr. dimidiata extat, bucinato Marin. || 12 UIGIL:
superest hasta ultimae, vigilli Marin. || 14 FULTA: *ultimae vestigium*
certum, fuli male Marin. || 15 ultimae A *apex extat, om. editores* ||
 16 ss. *sic supplevi Herm. 5, 409 [for]midini[s causa ne Vari]ni [milites*
egredientis opprimerent. ita necopina]ti [in . . . (V) agmine cita]to
a[que tramitibus] inviis . . .

V 1 (*cf. ad II, 1*) O *dimidiata* || 2 AD

VI 2 ALIQUOD

rum, idem versiculorum intervallum, eadem scriptura, ut fieri non
possit, quin Vaticana fragmenta ab eodem Sallustii codice quo illa
avulsa fuerint, quod si verum est, non vicenos versiculos, ut H. Iordan
cum reliquis editoribus putavit, sed vicenos singulos in unaquaque
columna extitisse Aurelianensibus foliis edocemur, ut supplementum
initio fragmenti IV refingendum sit. P. KRUEGER]

Varinius multa iam luce
desiderans solita a fugi-
tivis convicia et in cas-
tra coniectus lapidum,
ad hoc strepitus tumul-
tuosi sonores undiq(ue)
inruentium, mittit equites

..... um circum pro
..... ut explorarent
..... s propere vesti
..... os credens lo-
..... to tamen ag-
..... s pavens se
..... m dupli
..... cumas
..... ga
.....
.....

a VII (R) b

.....
nise * * ..... e
nequa ..... d
id temp ..... m
q(ue) seclu ..... m
et extin l
curam ..... * s

rem fiducia augeri nos-
tris coepit et promi lingua.

5 qua Varinius contra s-
pectatam rem incaute
motus novos incognitos-
q(ue) et aliorum casib(us) per-
cursos milites ducit tame(n)
10 ad castra fugitivorum
presso gradu silentis iam
neq(ue) tamen magnifice sume(n)-
tis proelium quam postu-
laverant. atque illi certa-
15 mine consilii inter se iux-
ta seditionem erant, Cri-
xo et gentis eiusdem Gal-
lis atq(ue) Germanis obviam
ire et ultro ferre pugna(m)
20 cupientib(us) contra Sparta-

VIII (R)

.....
con ..... * * *
timum videbatur. dein-
ceps monet in laxioris
5 agros magisq(ue) pecuarios
ut egrediantur, ubi prius-
quam refecto exercitu

V 5 C *primae pars inferior extat* || 6 O *dimidiata* || 7 c *ante stre-*
pitus, quod solus Nieb. exhibet, non extat in codice || 8 I *prima dimi-*
diata: integram dedere Marin. Nieb. || 9 UM, non OM aut RIM, *quod*
dedit Marin. || 9. 10 [ruenti]um mittit equites [in tumulu]m circum pro-
[minentem] *suppl. Kreyssig* || 13 O *primae vestigium dubium* || 15 S *pri-*
mae partis superioris vestigium dubium omissum a ceteris, item P
sequens dubia || 17 C, non T (*quam dedit Mai.*) *superior pars extat* ||
18 G (*ita Mai.*) aut C (*ita Nieb.*) aut P (*ita Krüg.*) *vestigium dubium,*
om. Marin.

N
VI 6 INCAUTAE || 7 ICOGNITOS *contignatis* OS || 15 MINE, non
MENE || IUS || 16 Crixo] Atespatus Crixi *inscriptum aeneis Augusti et*
Liviae imaginibus ed. a Fröhnero, Musées de France (Paris. 1872) t. 1. 2.

VII a 2 *litterae duae evanidae possunt fuisse cu (ita Mai.) vel tu*
(ita Krüg.), non q (ita Marin.) || b 2 E *dubia* || b 7 *paenultima vel A*
vel U fuisse videtur

VIII 2 *trium litterarum evanidarum prima C (G, O, Q?) fuisse*
videtur || 4 L *evanuit, imminutam dedit Marin.* || 5 PECURIOS || 6 PRIU,
dimidiata U

set hau . . . . . caq(ue)
 quam c . . . . . aud
 aliam . . . . . capie-
 endam . . . . . pruden-
 dentes * . . . . . mi
 nobile . . . . . lau-
 dantq(ue) s . . . . . e re
 pars sto . . . . . is ad
 fluent * . . . . . * o fi-
 dens al . . . . . e patri-
 ae in me . . . . . rumi
 servil . . . . . ultra
 prae . . . . . te

adesset Varinius, augeretur
 numerus lectis viris.
 10 et propere nactus idoneum
 ex captivis ducem, Picentinis,
 deinde Eburinis iugis occultus
 ad Naris Lucanas atq(ue) inde
 15 prius luce pervenit ad Anni
 forum ignaris cultoribus(us).
 ac statim fugitivi contra
 praeceptum ducis rapere
 ad stuprum virgines
 20 matronasq(ue), et alii c

IX (R)

a

X (R)

b

. . . . .
 . . * * * . . unc res-
 tantes et eludebant, simul
 nefandum in modum per-
 verso vulnere, et interdum
 lacerum corpus se-

. . . . .
 . . . . . * vaneq(ue)
 e . . . . . m in se
 o . . . . . * s crude-
 5 l . . . . . upatos
 a . . . . . gravis ple-

VII b8 C *dimidiata extat*, om. editores || a9 C (G, Q, O?) *dimidiata* || b9 *primae A ductus dexter extat* || b10 *primae A ductus dexter extat* || a12 *ultimae hasta superest* || a14 *ultimae S pars superior extat*, om. editores: O (C, Q?) *fuisse visa Krüg.* || b14 *primae E extant tres apices* || b15 l (an T?) *S visae Krüg.*, sed ut punctum possit m. sec. esse || a16 *ultima hasta litterae incertae* || b16 *prima mihi visa est fuisse H (K?), Krügero (ut Mai.) M (A?)* || b19 *UL paene evanidae* || b20 *TE (TE⁻ Krüger)*: om. editores || 15 ss. *VIII, 1 ss. temptavi post alios Herm. 5, 410 pars sto[lide nim]is adfluent[ium nume]ro fidens a[lui longinqua]e patriae inme[mores, at plu]rumi servi[li indole nil] ultra pra[e]dam caedesque pe[te]re quibus rebus Sparta[co n]on amplius disceptare optimum*

VIII 9 tur] U *media evanuit* || 13 *Naris Freinsheim: a periit* || 16 O *ultima dimidiata* || 17 CO, *dimidiata O. Nonius p. 456 s. v. stuprum: Sallustius Historiarum lib. III ac statim — matronasque* || 20 *matronasq(ue)] ultimae SQ. dimidiatae, ante paenultimam falso Mai. A (O?) litterae apicem dedit. nil superest || extrema C (G, O, Q?) dimidiata*

IX 2 *trium litterarum evanidarum (quas om. editores) prima A vel M vel R? (vel U, ut visum Krüg.) videtur fuisse, media S, tertia C (G, O, Q?) vel U || UNC dimidiata sed certa U, non INC (ut Marin.)* || 3 *ELUDEBANT vel PLUDEBANT ('el o pl, melius pl' Marin. in marg.), non ILLUDEBANT: coniecturae priorum non satisfaciunt; ei illudebant Kreyssig. v. Hermes 5, 411 s.*

X b2 *evanidae primae hasta superest, U incerta* || b3 *MINSE, I foramine dimidiata: MENSE Marin. Mai., MENSÜ Nieb.* || a4 O *dimidiata* || b4 *prima incerta*

mianimum omittentes.		r . . . . . e illum di-
alii in tecta iaciebant ig-		em . . . . . noctem
nis multiq(ue) ex loco ser-		ib . . . . . s duplica
vi quos ingenium soci-	10	ca . . . . . orum nu-
os dabat abdita a domi-		me . . . . . *rima cum
nis aut ipsos trahebant		luc . . . . . n campo
ex occulto; neq(ue) sanctu(m)		sal . . . . . nos aedifi-
aut nefandum quicqua(m)		cist . . . . . et tum
fuit irae barbarorum	15	mat . . . . . serant
et servili ingenio. quae		aut f . . . . . nta
Spartacus nequiens pro-		Sed in * . . . . no die gna-
hibere, multis precib(us) quo-		ri ext . . . . . umorum
m oraret, celeritate prae-		fug . . . . . venta
vertere, mittere nuntios	20	r . . . . . omnib(us)

IX 18 PRAECIB. || 20 MIT *exesarum formam*, E *ultimas tres apices servavit membrana (recte Mai.)*

X b 7 E (*ita etiam Krüg. visum*) aut C *litterae apices extant* || a 9 B aut P? || b 10 O *dimidiata* || b 11 *primae superest pes hastae* || b 13 nos] *ita etiam Marin.* || a 16 F *pars superior extat* || a 17 *ultima incerta*: O Niesb., C Mai., an G (Q?) || a 18 *ultima F fuisse visa Krüg.* || a 19 G *paene evanuit* || b 19 *paenultima I visa Krüg.* || b 20 O *primae vix comparet particula: OMNIB. solus Mai.*

SALLUSTIUS AD CAESAREM SENEM
D E R E P U B L I C A.

INCERTI RHETORIS SUASORIAE.

✓ est cod. Vaticanus 3864 s. x
z sunt codices ex Vaticano oriundi.

SALLUSTIUS
AD CAESAREM SENEM
DE RE PUBLICA.
ORATIO.

Pro vero antea optinebat regna atque imperia fortunam do- 1 I
no dare, item alia quae per mortaleis avidè cupiuntur, quia et
apud indignos saepe erant quasi per libidinem data neque cui-
quam incorrupta permanserant. sed res docuit id verum esse, 2
5 quod in carminibus Appius ait, fabrum esse suae quemque for-
tunae, atque in te maxime, qui tantum alios praegressus es, ut
prius defessi sint homines laudando facta tua quam tu laude digna
faciundo. ceterum ut fabricata sic virtute parta quam magna 3
industria haberei decet, ne incuria deformentur aut conruant in-
10 firmata. nemo enim alteri imperium volens concedit et, quamvis 4
bonus atque clemens sit, qui plus potest tamen, quia malo esse
licet, formidatur. id eo evenit, quia plerique rerum potentes 5
pervorse consulunt et eo se munitiores putant, quo illè quibus
imperitant nequiores fuere. at contra id eniti decet, cum ipse 6
15 bonus atque strenuus sis, uti quam optimis imperites. nam pes-
sumus quisque asperrime rectorem patitur. sed tibi hoc gravius 7
est, quam ante te omnibus, armis parta componere, quod bellum 8
aliorum pace mollius gessisti. ad hoc victores praedam petunt,
victi cives sunt. inter has difficultates evadendum est tibi atque
20 in posterum firmanda res publica non armis modo neque advor-
sum hostis, sed, quod multo multoque asperius est, pacis bonis
artibus. ergo omnes magna mediocri sapientia res huc vocat, 9
quae quisque optuma potest, ut ei dicant. ac mihi sic videtur: 10
qualecumque modo tu victoriam composueris, ita alia omnia
25 futura. sed iam, quo melius faciliusque constituas, paucis quae 2
me animus monet accipe.

Bellum tibi fuit, imperator, cum homine claro, magnis opi- 2
bus, avido potentiae, maiore fortuna quam sapientia, quem secuti
sunt pauci per suam iniuriam tibi inimici, item quos adfinitas aut
30 alia necessitudo traxit. nam particeps dominationis neque fuit 3
quisquam neque, si pati potuisset, orbis terrarum bello concussus
foret. cetera multitudo vulgi more magis quam iudicio, post alius 4

SALLUSTIUS—ORATIO *inscripsi*: AD CAESAREM SENEM: DE
REPUBLICA INCIP. FELICIT: *V* || 1 fortuna *V* || 6 es in ras. *V* || 21
maius post multo *inser. edd. vett.* || 22 mediocri *Asulanus*, mediocris *V*

- 5 alium quasi prudentiorem secuti. per idem tempus maledictis
ineiquorum occupandae rei publicae in spem adducti homines,
quibus omnia probro ac luxuria polluta erant, concurrere in ca-
stra tua et aperte quieteis mortem rapinas, postremo omnia quae
6 corrupto animo lubebat, minitari. ex quibus magna pars, ubi ne- 5
que creditum condonarei neque te civibus sicuti hostibus uti vi-
dent, defluxere, pauci resistere, quibus maius otium in castris
quam Romae futurum erat: tanta vis creditorum inpendebat.
7 sed ob easdem causas immane dictust quanti et quam multi mor-
tales postea ad Pompeium discesserint, eoque per omne tempus 10
belli quasi sacro atque inspoliato fano debitores usi.
- 8 Igitur quoniam tibi victori de bello atque pace agitandum
est, hoc uti civiliter deponas, illa ut quam iustissima et diuturna
sit, de te ipso primum, qui ea compositurus es, quid optimum
2 factu sit existima. equidem ego cuncta imperia crudelia magis 15
acerba quam diuturna arbitror, neque quemquam multis metuen-
dum esse, quin ad eum ex multis formido reccidat: eam vitam
bellum aeternum et anceps gerere, quoniam neque adversus ne-
que ab tergo aut lateribus tutus sis, semper in periculo aut metu
3 agites. contra qui benignitate et clementia imperium temperavere 20
iis laeta et candida omnia visa, etiam hostes aequiores quam aliis
4 cives. haud scio an qui me his dictis corruptorem victoriae tuae
nimisque in victos bona voluntate praedicent. scilicet quod ea,
quae exteris nationibus natura nobis hostibus nosque maioresque
nostri saepe tribuere, ea civibus danda arbitror neque barbaro ritu 25
4 caede caedem et sanguinem sanguine expianda. an illa, quae pau-
lo ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Sullanam in-
crepabantur, oblivio interfecit: Domitium, Carbonem, Brutum
alios item non armatos neque in proelio belli iure sed postea sup-
plices per summum scelus interfectos, plebem Romanam in villa 30
2 publica pecoris modo conscissam? eheu quam illa occulta civium
funera et repentinae caedes, in parentum aut liberorum sinum
fuga mulierum et puerorum, vastatio domuum ante partam a te
3 victoriam saeva atque crudelia erant! ad quae te idem illi hor-
tantur: [et] scilicet id certatum esse, utrius vestrum arbitrio iniu- 35
riae fierent, neque receptam sed captam a te rem publicam et ea
causa exercitus stipendiis confectis optimos et veterrimos om-
nium advorsum fratres parentisque [alii liberos] armis contendere;
ut ex alienis malis deterrumi mortales ventri atque profundae

6 condonarei *scripsi auctore Cortio (qui condonari), condonare V*
 || 12 *fortasse* pace atque bello || 13 *ut post illa inseruit Aldus, om. V* ||
 21 aequiores quam aliis *Carrio*, nequiores quam alii *V* || 24 *exteris*
scripsi, externis *V* || 35 *et deleui* || 38 alii liberos *deleui*

lubidini sumptus quaerere atque essent obprobria victoriae,
 quorum flagitiis commacularetur bonorum laus. neque enim te 4
 praeterire puto, quali quisque eorum more aut modestia etiam
 tum dubia victoria sese gesserit quoque modo in belli admini-
 5 stratione scorta aut convivia exercuerint non nulli, quorum aetas
 ne per otium quidem talis voluptatis sine dedecore attingerit.

De bello satis dictum. de pace firmanda quoniam tuque et 5
 omnes tui agitat, primum id, quaeso, considera quale sit de
 quo consultas: ita bonis malisque dimotis patenti via ad verum
 10 perges. ego sic existimo: quoniam orta omnia intereunt, qua
 tempestate urbi Romanae fatum excidii adventarit, civis cum ci-
 vibus manus conserturos, ita defessos et exsanguis regi aut nationi
 praedae futuros. aliter non orbis terrarum neque cunctae gentes
 conglobatae movere aut contundere queunt hoc imperium. fir- 3
 15 manda igitur sunt vel concordiae bona et discordiae mala expel-
 lenda. id ita eveniet, si sumptuum et rapinarum licentiam demp- 4
 seris, non ad vetera instituta revocans, quae iam pridem corruptis
 moribus ludibrio sunt, sed si suam quoque rem familiarem finem
 sumptuum statueris: quoniam is incessit mos, ut homines adules- 5
 20 centuli sua atque aliena consumere, nihil libidinei atque aliis ro-
 gantibus denegare pulcherrimum putent, eam virtutem et magni-
 tudinem animi, pudorem atque modestiam pro socordia aesti-
 ment. ergo animus ferox prava via ingressus, ubi consueta non 6
 suppetunt, fertur accensus in socios modo modo in civis, movet 6
 25 composita et res novas † veteribus aec conquirat. quare tollendus 7
 est fenerator in posterum, uti suas quisque res curemus. ea vera 8
 atque simplex via est, magistratum populo, non creditori gerere
 et magnitudinem animi in addendo non demendo rei publicae
 ostendere.

30 Atque ego scio quam aspera haec res in principio futura 6
 sit, praesertim is, qui se in victoria licentius liberiusque quam
 artius futuros credebant. quorum si saluti potius quam lubidini
 consules, illosque nosque et socios in pace firma constitues: sin
 eadem studia artesque iuventuti erunt, ne ista egregia tua fama
 35 simul cum urbe Roma brevi concidet. postremo sapientes pacis 2
 causa bellum gerunt, laborem spe otii sustentant. nisi illam fir-
 mam efficis, vinci an vicisse quid retulit? quare capesse, per deos, 3
 rem publicam et omnia aspera, uti soles, pervade. namque aut 4

3 qualis V || 8 quale sit Orellius, qualis sit V || 11 civis (ui in
 rasura) V || 15 uel et Curtius || 23 consuexata (xa induxit prima m.)
 V || 25 ueteribus aec conquirat (sed a in aec in rasura) V: pro uete-
 ribus concupit temptavi de ep. p. 24 s. (ut aec sit male lecta iteratio
 voc. antecedentis, cf. v. 32); ueteribus acquirit Laetus || 28 in] cf. p. 145, 36

- tu mederi potes aut omittenda est cura omnibus. neque quisquam te ad crudelis poenas aut acerba iudicia invocat, quibus civitas vastatur magis quam corrigitur, sed ut pravas artis malas-
 5 que libidines ab iuventute prohibeas. ea vera clementia erit consuluisse, ne merito cives patria expellerentur, retinuisse ab stultitia et falsis voluptatibus, pacem et concordiam stabilivisse, non si flagitis opsecutus, delicta perpressus praesens gaudium quom
 10 mox futuro malo concesseris.
- 7 Ac mihi animus, quibus rebus alii timent, maxume fretus est: negotii magnitudine et quia tibi terrae et maria simul omnia componenda sunt. quippe res parvas tantum ingenium attingere
 2 nequeiret, magnae curae magna merces est. igitur provideas oportet, uti plebs largitionibus et publico frumento corrupta habeat negotia sua, quibus ab malo publico detineatur: iuventus probi-
 3 tati et industriae, non sumptibus neque divitiis studeat. id ita 15 eveniet, si pecuniae, quae maxuma omnium perniciēs est, usum
 4 atque decus dēpseris. nam saepe ego quom animo meo reputans quibus quisque rebus clari viri magnitudinem invenissent quaeque res populos nationesve magnis auctibus auxissent, ac
 20 deinde quibus causis amplissima regna et imperia conruissent, 20 eadem semper bona atque mala reperiebam, omnesque victores
 5 divitias contempsisse et victos cupivisse. neque aliter quisquam extollere sese et divina mortalis attingere potest, nisi omissis pecuniae et corporis gaudiis animo indulgens, non adsentando neque
 25 concupita praebendo, pervorsam gratiam gratificans, sed in labore patientia bonisque praeceptis et factis fortibus exercitando.
- 8 Nam domum aut villam exstruere, eam signis aulaeis alieisque operibus exornare et omnia potius quam semet visendum
 20 efficere, id est non divitias decori habere, sed ipsum illis flagitio esse. porro ei, quibus his die ventrem onerare, nullam noctem
 30 sine scorto quiescere mos est, ubi animum quem dominari decebat, servitio oppressere, nequequam eo postea hebeti atque claudo pro exercito uti volunt. nam imprudentia pleraque et se praecipitat. verum haec et omnia mala pariter cum honore pecuniae
 35 desinent, si neque magistratus neque alia volgo cupienda venalia 35 erunt. ad hoc providendum est tibi, quonam modo Italia atque
 5 provinciae tutiores sint; id quod factu haud obscurum est. nam

5 merito *V*, quod Gerlachius (ed. a. 1850) iure tustur, immerito Aldus || cuius *V* || 7 quom *V*: hic et infra v. 17, itaque praepositio scripta in codice *Historiarum Vat.* p. 135. fr. III, 19 ubi v. adnot. || 11 parvas Aldus, pravas *V* || 12 nequeiret scripsi: neq[ui]ret *V*, nequiret vulgo || 17 decus *Asulanus* (cf. v. 34), dedecus *V* || 19 auctibus *Ciacconius*, auctoribus *V* || 30 eis *V*; cave ne antiquum nominativum eis a rhotore positum esse putes || 37 obscurum] an absurdum? cf. p. 149, 10

idem omnia vastant, suas deserendo domos et per iniuriam alienas occupando. item ne, uti adhuc, militia iniusta aut inaequalis sit, cum alii triginta, pars nullum stipendium facient. et frumentum id, quod antea praemium ignaviae fuit, per municipia et colonias illis dare conveniet, qui stipendiis emeritis domos reverterint.

Quae rei publicae necessaria tibiue gloriosa ratus sum, 7 quam paucissimis apsolvi. non peius videtur pauca nunc de facto 8 meo disserere. plerique mortales ad iudicandum satis ingenii 9 habent aut simulant: verum enim ad reprehendenda aliena facta aut dicta ardet omnibus animus, vix satis apertum os aut lingua prompta videtur, quae meditata pectore evoluat. quibus me subiectum haud paenitet, magis reticuisse pigeret. nam sive hac 10 seu meliore alia via perges, a me quidem pro virili parte dictum 15 et adiutum fuerit. relicuum est optare uti quae tibi placuerint ea di immortales adprobent beneque evenire sinant.

EPISTULA.

Scio ego, quam difficile atque asperum factu sit consilium 1 II dare regi aut imperatori, postremo quoiquam mortali, quouis opes 20 in excelso sunt, quippe cum et illis consultorum copiae adsint neque te futuro quisquam satis callidus satisque prudens sit. quin etiam saepe prava magis quam bona consilia prospere eveniunt, quia plerasque res fortuna ex libidine sua agitat. sed mihi 3 studium fuit adulescentulo rem publicam capessere, atque in ea 25 cognoscenda multam magnamque curam habui: non ita ut magistratum modo caperem, quem multi malis artibus adepti erant, sed etiam ut rem publicam domi militiaeque quantumque armis viris opulentia posset cognitum habuerim. itaque mihi multa 4 cum animo agitante consilium fuit famam modestiamque meam 30 post tuam dignitatem haberei et quouis rei lubet periculum facere, dum quid tibi ex eo gloriae acciderit. idque non temere 5 neque ex fortuna tua decrevi, sed quia in te praeter ceteras artem unam egregie mirabilem comperi, semper tibi maiorem in adversis quam in secundis rebus animum esse. sed per ceteros mortalis illa res clarior est, quod prius defessi sunt homines laudando 35 atque admirando munificentiam tuam, quam tu in faciundo quae gloria digna essent. equidem mihi decretum est nihil tam ex alto 2

3 an faciunt? || 8 peius corruptum? || 12 meditata pectore evoluat fuisse qui legendum conicerent, dicit Carrio, medita pectore euolat V || 17 EPISTULA inscripsi: duorum versiculorum spatium non conscriptum in V || 28 cognitam in aliquot editt. fertur || 31 accederet Aldus || 36 quāptu in faciundo V, in deleuit Lastus, at cf. p. 143, 28

Sallustius. Ed. III.

- 2 repeti posse, quod non cogitanti tibi in promptu sit. neque eo
 quae visa sunt de re publica tibi scripsi, quia mihi consilium at-
 que ingenium meum amplius aequo probaretur, sed inter labores
 militiae interque proelia victorias imperium statui admonendum
 3 te de negotiis urbanis. namque tibi si id modo in pectore consilii 5
 est, ut te ab inimicorum impetu vindices quoque modo contra
 adversum consulem beneficia populi retineas, indigna viri-
 4 tute cogitas. sin in te ille animus est, qui iam a principio nobilitatis
 factionem disturbavit, plebem Romanam ex gravi servitute in li-
 bertatem restituit, in praetura inimicorum arma inermis disiecit, 10
 domi militiaeque tanta et tam praeclara facinora fecit, ut ne ini-
 mici quidem queri quicquam audeant nisi de magnitudine tua:
 quin tu accipe ea quae dicam de summa re publica. quae profecto
 aut vera invenies aut certe haud procul a vero.
- 8 Sed quoniam Cn. Pompeius aut animi pravitate aut quia 15
 nihil eo maluit quod tibi obsesset ita lapsus est, ut hostibus tela
 in manus iaceret, quibus ille rebus rem publicam conturbavit,
 2 eisdem tibi restituendum est. primum omnium summam pote-
 statem moderandi de vectigalibus sumptibus iudiciis senatoribus
 paucis tradidit, plebem Romanam, quous antea summa potestas 20
 3 erat, ne aequis quidem legibus in servitute reliquit. iudicia ta-
 metsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt, tamen idem illi
 factiosi regunt, dant adimunt quae lubet, innocentis circumve-
 4 niunt, suos ad honorem extollunt. non facinus, non probrum
 aut flagitium obstat, quo minus magistratus capiant. quos com- 25
 modum est trahunt rapiunt; postremo tamquam urbe capta libi-
 5 dine ac licentia sua pro legibus utuntur. ac me quidem medio-
 cris dolor angeret, si virtute partam victoriam more suo per
 6 servitium exercerent. sed homines inertissimi, quorum omnis vis
 virtusque in lingua sita est, forte atque alterius socordia domina- 30
 7 tionem oblatam insolentes agitant. nam quae seditio aut dissen-
 sio civilis tot tam inlustris familias ab stirpe evertit? aut quorum
 umquam in victoria animus tam praeceps tamque inmoderatus
 4 fuit? L. Sulla, cui omnia in victoria lege belli licuerunt, tametsi
 supplicio hostium partis suas muniri intellegebat, tamen paucis 35
 2 interfectis ceteros beneficio quam metu retinere maluit. at her-
 cule a M. Catone L. Domitio ceterisque eiusdem factionis quadra-
 ginta senatores, multi praeterea cum spe bona adulescentes sicu-

1 repeti *Ciacconius*, reperiri *V* || eo *V*, ego *corr. manus recens* ||
 9 disturbabit *V* || 23 lubet *Aldus*, luget *V* || 24 adhorem (*s. s. no*) *V* || 31
 namque seditio *V* || 36 at hercule a M. Catone *Mommson*: atherculem
 catonem *V*, at hercule nunc cum Catone *Aldus*, at hercule M. Catoni
Orellius

In duas partes ego civitatem divisam arbitror, sicut a maioribus accepi, in patres et plebem. antea in patribus summa auctoritas erat, vis multo maxuma in plebe. itaque saepius in civitate secessio fuit semperque nobilitatis opes deminutae sunt et ius populi amplificatum. sed plebs eo libere agitabat, quia nullius potentia super leges erat neque divitiis aut superbia sed bona fama factisque fortibus nobilis ignobilem anteibat: humilimus quisque in armis aut in militia nullius honestae rei egens satis sibi satisque patriae erat. sed ubi eos paulatim expulsos agris inertia atque inopia incertas domos habere subegit, coepere alienas opes petere, libertatem suam cum re publica venalem habere. ita paulatim populus, qui dominus erat, cunctis gentibus imperitabat, dilapsus est et pro communi imperio privatim sibi quisque servitutem peperit. haec igitur multitudo primum malis moribus inbuta, deinde in artis vitasque varias dispalata, nullo modo inter se congruens, parum mihi quidem idonea videtur ad capessendam rem publicam. ceterum additis novis civibus magna me spes tenet fore ut omnes expergiscantur ad libertatem: quippe cum illis libertatis retinendae, tum his servitutis amittendae cura orietur. hos ego censeo permixtos cum veteribus novos in coloniis constituas: ita et res militaris opulentior erit et plebs bonis negotiis impedita malum publicum facere desinet.

4 *quein* (*s. s. quin*) *V* || 9 *merore* *V* || *quacin* (*s. s. quin*) *V* || 23 *armis*
V, *aruis* *Dousa* || *rei egens* || *iegens in rasura* *V* || 30 *anartis* (*in marg.*
in artis) *V* || 38 *quom* (*s. s. cum*) *V*

bus hanc servitutem imponi, regnum denique ex libera civitate
 futurum, ubi unius munere multitudo ingens in civitatem per-
 2 venerit. equidem ego sic apud animum meum statuo: malum
 facinus in se admittere, qui incommodo rei publicae gratiam sibi
 conciliet: ubi bonum publicum etiam privatim usui est, id vero 5
 3 dubitare aggredi, socordiae atque ignaviae duco. M. Druso sem-
 per consilium fuit in tribunatu summa ope niti pro nobilitate;
 neque ullam rem in principio agere intendit, nisi illei auctores
 4 fuerant. sed homines factiosi, quibus dolus atque malitia fide
 cariora erant, ubi intellexerunt per unum hominem maxumum be- 10
 neficium multis mortalibus dari, videlicet sibi quisque conscius malo
 atque infido animo esse, de M. Druso iuxta se existumaverunt.
 5 itaque metu ne per tantam gratiam solus rerum poteretur, contra
 6 eam nisi sua et ipseius consilia disturbaverunt. quo tibi, impera-
 tor, maiore cura fideique amici et multa praesidia paranda sunt. 15
 7 Hostem adversum deprimere strenuo homini haud diffici-
 lest: occulta pericula neque facere neque vitare bonis in promptu
 2 est. igitur, ubi eos in civitatem adduxeris, quoniam quidem re-
 novata plebs erit, in ea re maxume animum exerceto, ut colantur
 3 boni mores, concordia inter veteres et novos coalescat. sed multo 20
 maxumum bonum patriae civibus, tibi liberis, postremo huma-
 nae genti pepereris, si studium pecuniae aut sustuleris aut, quoad
 res feret, minueris. aliter neque privata res neque publica neque
 4 domi neque militiae regi potest. nam ubi cupido divitiarum in-
 vasit, neque disciplina neque artes bonae neque ingenium ullum 25
 satis pollet, quin animus magis aut minus mature, postremo
 5 tamen succumbat. saepe iam audiui, qui reges, quae civitates
 et nationes per opulentiam magna imperia amiserint, quae per
 6 virtutem inopes ceperant: id adeo haud mirandum est. nam ubi
 bonus deteriorem divitiis magis clarum magisque acceptum videt, 30
 primo aestuat multaque in pectore volvit: sed ubi gloria honorem
 magis in dies, virtutem opulentia vincit, animus ad voluptatem
 7 a vero deficit. quippe gloria industria alitur, ubi eam dempseris,
 8 ipsa per se virtus amara atque aspera est. postremo ubi divitiae
 clarae habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides probitas pudor 35
 9 pudicitia. nam ad virtutem via ardua est, ad pecuniam qua cui-
 10 que lubet nititur: et malis et bonis rehus ea creatur. ergo in

6 aggredi. V|| ignaviae V in marg. || 8 illei scripsi, ille (corr. ex ille) V|| 12 iuxta se scripsi, iuxta ac se V, iuxta ac de se Gerlach || 13 poteretur V: cf. Alscheffsk. ad Liv. 7, 9 p. 164 Nevius 2^a, 418 s. || 15 maiore Gerlach, maior V|| 23 feret Aldus, referet V|| 29 id adeo Asulanus, ideo V|| 36 via ardua est scripsi, una ardua est (via sup. est) V, una et ardua via est Aldus

- primis auctoritatem pecuniae demito. neque de capite neque de honore ex copiis quisquam magis aut minus iudicaverit, sicut neque praetor neque consul ex opulentia verum ex dignitate creetur. sed de magistratu facile populi iudicium fit: iudices a 11
- 5 paucis probari regnum est, ex pecunia legi inhonestum. quare omnes primae classis iudicare placet, sed numero plures quam iudicant. neque Rhodios neque alias civitates unquam iudiciorum 12 suorum paenituit, ubi promiscue dives et pauper, ut cuique fors tulit, de maximis rebus iuxta ac de minimis disceptat.
- 10 Sed magistratibus creandis haud mihi quidem apsurde placet 8 lex, quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat, ut ex confusis quinque classibus sorte centuriae vocarentur. ita coaequatur 2 dignitate pecunia, virtute anteire alius alium properabit. haec 3 ego magna remedia contra divitias statuo. nam perinde omnes
- 15 res laudantur atque adpetuntur, ut earum rerum usus est. malitia praemiis exercetur: ubi ea dempseris, nemo omnium gratuito malus est. ceterum avaritia belua fera inmanis intoleranda est: 4 quo intendit, oppida agros fana atque domos vastat, divina cum humanis permiscet, neque exercitus neque moenia obstant, quo
- 20 minus vi sua penetret; fama pudicitia liberis patria atque parentibus cunctos mortalis spoliatur. verum, si pecuniae decus ademeris, magna illa vis avaritiae facile bonis moribus vincetur. atque 5 haec ita sese habere tametsi omnes aequi atque iniqui memorant, tamen tibi cum factione nobilitatis haut mediocriter certandum est. quoniam si dolum caveris, alia omnia in proclivi erunt. 25 nam ii, si viriute satis valerent, magis aemuli bonorum quam invidi essent. quia desidia et inertia, stupor eos atque torpedo invasit, strepunt obtreclant, alienam famam bonam suum dedecus aestumant. 9
- 30 Sed quid ego plura quasi de ignotis memorem? M. Bibuli fortitudo atque animi vis in consulatum erupit; hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio. quid ille audeat, quoniam consulatus, maximum imperium, maximo dedecori fuit? an L. Do- 2 miti magna vis est? quoniam nullum membrum a flagitio aut facinore vacat, lingua vana manus cruentae pedes fugaces; quae 35 honeste nominari nequeunt inhonestissima. unius tamen M. Catonis ingenium versutum loquax callidum haud contemno. parantur haec disciplina Graecorum. sed virtus vigilantia labor apud

8 promiscue ex promise V || 12 coaequantur V, unde fortasse pecuniae legendum censuit Orellius || 13 anteire V || 18 quod intendit (sup. t priorem c) V || 24 haut] aut V || 32 quid ex quod V || quoniam] qui V, cui Laetus || 34 quoniam—36 inhonestissima] cf. contrav. Sallusti in Cic. 3, 5 || 36 tamen] an tantum?

- Graecos nulla sunt. quippe qui domi libertatem suam per inertiam amiserint, censesne eorum praeceptis imperium haberi posse?
- 4 reliqui de factione sunt inertissimi nobiles, in quibus sicut in titulo praeter bonum nomen nihil est additamenti. L. Postumii M. Favonii mihi videntur quasi magnae navis supervacuanea onera 5 esse: ubi salvi pervenere, usui sunt; siquid adversi coortum est, de illeis potissimum iactura fit, quia pretii minimi sunt.
- 10 Nunc quoniam, sicut mihi videor, de plebe renovanda corrigendaque satis disserui, de senatu quae tibi agenda videntur, 2 dicam. postquam mihi aetas ingeniumque adolevit, haud ferme 10 armis atque equis corpus exercui, sed animum in litteris agitavi: 3 quod natura firmius erat, id in laboribus habui. atque ego in ea vita multa legendo atque audiendo ita comperi, omnia regna, item civitates et nationes usque eo prosperum imperium habuisse, dum apud eos vera consilia valuerunt: ubicumque gratia timor volup- 15 tas ea corrumpere, post paulo inminutae opes, deinde ademptum 4 imperium, postremo servitus imposita est. equidem ego sic apud animum meum statuo: cuicumque in sua civitate amplior inlustriorque locus quam aliis est, ei magnam curam esse rei publicae. 5 nam ceteris salva urbe tantum modo libertas tuta est: qui per 20 virtutem sibi divitias decus honorem pepererunt, ubi paulum inclinata res publica agitari coepit, multipliciter animus curis atque laboribus fatigatur: aut gloriam aut libertatem aut rem familiarem defensat, omnibus locis adest festinat, quanto in secundis rebus florentior fuit, tanto in adversis asperius magisque anxie agitatur. 25 6 igitur ubi plebs senatui sicuti corpus animo oboedit eiusque consulta exsequitur, patres consilio valere decet, populo supervacuanea est calliditas. itaque maiores nostri, cum bellis asperrumis premerentur, equis viris pecunia amissa, numquam defessi sunt armati de imperio certare. non inopia aerarii, non vis hostium, 30 non adversa res ingentem eorum animum subegit quin, quae virtute ceperant, simul cum anima retinerent. atque ea magis fortibus consiliis quam bonis proeliis patrata sunt. quippe apud illos una res publica erat, ei omnes consulebant, factio contra hostis parabatur, corpus atque ingenium patriae, non suae quisque potentiae exercitabat. at hoc tempore contra ea homines nobiles, 35 quorum animos socordia atque ignavia invasit, ignarei laboris

3 in titulo *scripsi* (de ep. p. 26), instituto *V*, cf. *Laberius* 124 *Rib.* 'sepulcri similis nil nisi nomen retineo' (e. c. 'instituto' pro 'instituto' dedit cod. *R. Gellii* 6, 3, 8); in statua nihil praeter nomen *Lipsius* || 4 additamenta L. Postumi M. Fauoni *Orellius*: at additamenti (hic ut *infra* c. 11, 6 additamenta) *rhetori est i. q. adiumenti* || 6 pervenire *V* || 20 tuta *ex tua V* || 27 patris *V* || 29 premerenter *V* || 31 quin quae *Aldus*, quique *V* || 36 ad *V*

hostium militiae domi factione instructi per superbiam cunctis 11
gentibus moderantur. itaque patres, quorum consilio antea dubia
res publica stabiliebatur, oppressi ex aliena libidine huc atque
illuc fluctuantes agitantur: interdum alia deinde alia decernunt;
5 uti eorum, qui dominantur, simultas aut gratia fert, ita bonum
malumque publicum aestumant, quodsi aut libertas aequa om- 2
nium aut sententia obscurior esset, maioribus opibus res publica
et minus potens nobilitas esset. sed quoniam coaequari gratiam 3
omnium difficile est, quippe cum illis maiorum virtus partam re-
lignerit gloriam dignitatem clientelas, cetera multitudo pleraque
10 inquit gloria dignitatem clientelas, cetera multitudo pleraque
insiticia sit, sententias eorum a metu libera: ita in occulto sibi
quisque alterius potentia carior erit. libertas iuxta bonis et ma- 4
lis, strenuis atque ignavis optabilis est. verum eam plerique metu
deserunt. stultissimi mortales, quod in certamine dubium est,
15 quorsum accidat, id per inertiam in se quasi victi recipiunt. igitur 5
duabus rebus confirmari posse senatum puto: si numero
auctus per tabellam sententiam feret. tabella obtentui erit, quo
magis animo libero facere audeat: in multitudine et praesidii plus
et usus amplior est. nam fere his tempestatibus alii iudiciis pu- 6
20 blicis, alii privatis suis atque amicorum negotiis implicati, haud
sane rei publicae consiliis adfuerunt; neque eos magis occupatio
quam superba imperia distinuerunt. homines nobiles cum paucis
senatoriis, quos additamenta factionis habent, quaecumque libuit
probare reprehendere decernere, ea, uti libido tulit, fecere. ve- 7
25 rum ubi numero senatorum aucto per tabellam sententiae dicen-
tur, ne illi superbiam suam dimittent, ubi iis oboediendum erit,
quibus antea crudelissime imperitabant.

Forsitan, imperator, perlectis litteris desideres, quem nume- 12
rum senatorum fieri placeat, quoque modo is in multa et varia
30 officia distribuatur; iudicia quoniam omnibus primae classis
committenda putem, quae descriptio, quei numerus in quoque
genere futurus sit. ea mihi omnia generatim describere haud 2
difficile factu fuit; sed prius laborandum visum est de summa
consilii, idque tibi probandum verum esse. si hoc itinere uti de-
35 creveris, cetera in promptu erunt. volo ego consilium meum 3
prudens maxumque usui esse. nam ubicumque tibi res prospere
cedet, ibi mihi bona eveniet. sed me illa magis cupido 4
exercet, ut quocumque modo quam primum res publica adiute-
tur. libertatem gloria cariorum habeo, atque ego te oro hortor- 5
40 que ne clarissimus imperator Gallica gente subacta populi Ro-

5 fert *Aldus*, fertur *V* || 8 gratia *V* || 13 obtabilis *V* || 15 accidat *ex* ac-
cidit *V* || 18 audeat *ex* audiat *V* || 22 distinueat *ex* destinueat *V* || 24 probari
V || 30 distribuatur *V* || 31 quei quaei *V* || 33 factū *V* || 36 an maxumque?

- 6 mani summum atque invictum imperium tabescere vetustate ac
per summam socordiam dilabi patiaris. profecto, si id accida!
neque tibi nox neque dies curam animi sedaverit, quin insomniis
7 exercitus, furibundus atque amens alienata mente feraris. nam-
que mihi pro vero constat omnium mortalium vitam divino nu- 5
mine invisier; neque bonum neque malum facinus quouisquam
pro nihilo haberi, sed ex natura divorsa praemia bonos malosque
8 sequi. interea si forte ea tardius procedunt, suus quoque animus
ex conscientia spem praebet.
- 18 Quodsi tecum patria atque parentes possent loqui, scilicet 10
haec tibi dicerent. o Caesar, nos te genuimus fortissimi viri, in
optima urbe, decus praesidiumque nobis, hostibus terrorem.
2 quae multis laboribus et periculis ceperamus, ea tibi nascenti
cum anima simul tradidimus, patriam maxumam in terris, do-
mum familiamque in patria clarissimam, praeterea bonas artis 15
honestas divitias, postremo omnia honestamenta pacis et prae-
mia belli. pro iis amplissimis beneficiis non flagitium a te neque
malum facinus petimus, sed uti libertatem eversam restituas.
4 qua re patrata profecto per gentes omnes fama virtutis tuae vo-
5 litabit. namque hac tempestate tametsi domi militiaeque prae-
clara facinora egisti, tamen gloria tua cum multis viris fortibus
aequalis est. si vero urbem amplissimo nomine et maximo im-
perio prope iam ab occasu restitueris, quis te clarior, quis maior
6 in terris fuerit? quippe si morbo iam aut fato huic imperio secus
accidat, cui dubium est quin per orbem terrarum vastitas bella 25
caedes oriantur? quodsi tibi bona lubido fuerit patriae parentibus-
que gratificandi, posteroque tempore re publica restituta super
omnis mortalis gloria agitabis tuaque unius mors vita clarior erit.
7 nam vivos interdum fortuna, saepe invidia fatigat: ubi anima na-
turae cessit, demptis obtrectatoribus, ipsa se virtus magis magis- 30
que extollit.
- 8 Quae mihi utilissima factu visa sunt quaeque tibi usui fore
credidi, quam paucissimis potui perscripsi. ceterum deos immor-
tales optestor uti, quocumque modo ages, ea res tibi reique pu-
blicaе prospere eveniat. 35

7 diversa *Aldus*, diuisa *V* || 8 si initio vers. paene evanuit in *V*,
om. editiones || 26 parentibusque *V*, que om. editiones || 27 postero quo-
que *Orellius* || 28 gloria agitabis scripsi *Mus. Rhen.* 18, 586 sq., gloria
• agitabi | (eras. m) *V*: extremo vers. evanuerunt una duaeve litterae,
litteras bi, quas iam seculo XVI sub carta membranae agglutinata de-
lituisse scriptura agita apographorum & evincit, detexi a. 1862: agnita
vel magna edebatur || fortasse uita multorum || 32 utilissima *V* *Lactus*,
utilia vulgo || 35 EXPLICIT subscriptum in *V*

SALLUSTII IN TULLIUM
ET INVICEM
I N V E C T I V A E.

INCERTI RHETORIS CONTROVERSIAE.

A est cod. Guelferbytanus Gud. 335 s. x

H „ cod. Harleianus 2716 s. ix vel x

H¹ „ cod. Harleianus 2682 s. xi

H² „ cod. Harleianus 3859 s. xii

ahh¹h² sunt eorundem correctores antiqui

TB sunt codices Monacenses 19472 et 4611 s. xi et xii cum delectu
adhibiti

O sunt codices antiqui omnes

z sunt codices novicii

ald. est Aldina a. 1509

uncinis ( ) saepsi codicum signa sicubi solo silentio eorum qui contu-
lerunt de lectionibus constat.

SALLUSTII
IN M. TULLIUM
INVECTIVA.

Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si 1, 1
te scirem iudicio magis quam morbo animi petulantia ista uti. sed
quoniam in te neque modum neque modestiam ullam animadverto,
respondebo tibi, ut, si quam male dicendo voluptatem cepisti, eam
5 male audiendo amittas. ubi querar, quos implorem, patres con-
scripti, diripi rem publicam atque audacissimo cuique esse perfidiae?
apud populum Romanum? qui ita largitionibus corruptus
est, ut se ipse ac fortunas suas venales habeat; an apud vos, pa-
tres conscripti? quorum auctoritas turpissimo cuique et scelera-
tissimo ludibrio est. ubiubi M. Tullius, leges audacia defendit
10 atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus e familia
viri clarissimi, Scipionis Africani, ac non reperticius [accitus] ac
paullo ante insitus huic urbi civis? an vero, M. Tulli, facta tua 2
ac dicta obscura sunt? an non ita a pueritia vixisti, ut nihil
15 flagitiosum corpori tuo putares quod alicui collibuissest? scilicet
istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudici-
tiae iacturam perdidicisti? itaque minime mirandum est, quod eam

---

INCIPIIT G. SALLUSTII INVECTIVA IN TULLIUM CM. V. C. H, Inve-
ctiva incipit crisperi salustii in m. t. ciceronē H², om AH¹ || 1 graviter—
Tulli ex Sallustio ad Ciceronem citat Quint. 4, 1, 68 || M. T. H²
constanter || 2 scirem ss. i ret H || animus H || petulantia ista] ista om. H²,
ista petulantia H || 3 quoniam Halm: cum O || 4 accepisti H¹ || 5 audiendo
z: dicendo O || 6 perfidiae locum, an ald., p. locum z || 8 uti (H¹H²)
|| se ipse O: sese z || suasque fortunas H² || 9 et sceleratissimo HH¹H²z,
om. ATB || 10 ubiubi HATB quod recept, ubi H¹H² || audacia scripti:
R. P. audacia A, audacia r. p. H¹TB, iudiciaq; p. r. H², iudicia r. p. H ||
11 hoc om. H¹A || e familia H, ex familia H¹H², familia A || 12 accitus
cum Wassio seclusi, reptitus accitus ald. || 14 tua ac dicta H¹A, ac
dicta tua HH² || 15 alicui] alteri Orellius, ut est in Cic. 5, 13 || scilicet
Cortius: aut scilicet HH¹A, aut H² || 16 moderatum H || 17 prodidisti
H² || minime] non H² || quod] si H²

- 2 flagitiose venditas, quam turpissime parasti. verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos tollit, uxor sacrilega ac periuriis delibuta, filia matris pelex, tibi iucundior atque obsequentior quam parenti par est. domum ipsam tuam vi et rapinis funestam tibi ac tuis comparasti: videlicet, ut nos commonefacias quam 5
- 3 conversa res sit, cum in ea domo habites, homo flagitiosissime, quae P. Crassi, viri clarissimi, fuit. atque cum haec ita sint, tamen Cicero se dicit in concilio deorum immortalium fuisse, inde missum huic urbi civibusque custodem absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit. quasi vero non 10 illius coniurationis causa fuerit consulatus tuus et idcirco res publica disiecta eo tempore, quod te custodem habebat. sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quae post consulatum cum Terentia uxore de re publica consuluisti, cum legis Plautiae iudicia domo faciebatis, ex coniuratis alios . . . pecunia condemnabas, 15 cum tibi alius Tusculanum, alius Pompeianum villam exaedificabat, alius domum emebat: qui vero nihil poterat, is erat calumniae proximus, is aut domum tuam oppugnatum venerat aut insidias senatui fecerat, denique de eo tibi compertum erat. quae si 20 tibi falsa obicio, redde rationem quantum patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, qua ex pecunia domum paraveris, Tusculanum et Pompeianum infinito sumptu aedificaveris, aut, si retices, cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine 25 et miseriis civium pararis? verum, ut opinor, homo novus Arpinas, ex M. Crassi familia, illius virtutem imitatur, contemnit simultatem hominum nobilium, rem publicam caram habet, neque
- 5 terrore neque gratia movetur. [aliud vero amicitia tantum ac vir-

2. attollit *ald.* || 3 delibuta *T.*, *ald.*: debilitata *ceteri* || filia matris pellex ex 'Sallustio' citat *Servius Burmanni ad Aen.* 6, 623, *novat Donatus, qui teste Servio Danielis versum istum* ('hic thalamum invasit natae') 'dictum esse de Tullio' scripserat || 4 istam *H* || ui *om.* *H*² || 6 res sit *H*¹*A*, sit *r. p.* *H*², sit *res p.* *H*, resp. sit *ald.* || habites *Halm.*: habitas (*H*²), habitares *ceteri* || 7 *p.* crassi viri consularis *H*², *p.* crassi ū . c. *H*¹*A*, publici c. vīr . cōñ . (*sed vīr . cōñ . h in spatīo vacuo inseruit*) *H* || haec cum *H* || 8 se cicero *HH*² || 12 post tempore *H*² || quod nescio quis: quo *O*, *ald.* || 13 te *om.* *B* || 15 domo *O praeter* (*H*²), qui domi; quod utrum archetypi librarius an rhetor commiserit incertum (*cf. Neue, gramm.* 1, 540), || exilio alios *suppl. Halm.*, morte a. priores: *om.* *Oz* || 16 Tusculanam *Orellius* || 17 is calumniae proximus erat *A* || 19 compertum tibi *H*¹ || si tibi] sit *A* || 22 pompeianum] agrum *add.* *H*² || exedificaveris *H*¹*A*, || 23 cui dubium potest esse *H*¹*A*, cui (qui *H*) potest dubium esse *HH*² || quin *om.* *H* || 24 et *AH*¹, ac *HH*² || miseriis] uisceribus *ald.* || pararis *scripsi* (*parueris ald.*): parasti *O* || 25 C. Marii *Glareanus* || illius *H*¹*A* || eius *HH*² || 26 populi R. curam *ald.* || 27 movetur *ed. Veneta*: remouetur *O* || amicitia *H*¹*At*, amicitiae *HH*²*TB* || uirtutis *H corr. h*: aliud — *p.* 147, 1 animi seclusi,

tus est animi.] immo vero homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo illarum partium, fidus nemini, levissimus senator, mercennarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat, lingua vana, manus rapacissimae, gula immensa, pedes fugaces: quae honeste nominari non possunt, inhonestissima. atque is cum eius modi sit, tamen audet dicere: 'o fortunatam natam me consule Romam!' 'te consule fortunatam', Cicero? immo vero infelicem et miseram, quae crudelissimam proscriptionem eam perpessa est, cum tu perturbata re publica metu percussos omnes bonos parere crudelitati tuae cogebas, cum omnia iudicia, omnes leges in tua libidine erant, cum tu sublata lege Porcia, erepta libertate omnium nostrum vitae necisque potestatem ad te unum revocaveras. atque parum quod 6 impune fecisti, verum etiam commemorando exprobras neque licet 15 oblivisci servitutis suae. egeris, oro te, Cicero, perfeceris quid libet: satis est perpressos esse: etiamne aures nostras odio tuo onerabis, etiamne molestissimis verbis insectabere? 'cedant arma togae, concedat laurea linguae.' quasi vero togatus et non armatus ea, quae gloriaris, confeceris, atque inter te Sullamque 20 dictatorem praeter nomen imperii quicquam interfuerit. sed quid 4, 7 ego plura de tua insolentia commemorem? quem Minerva omnis artis edocuit, Iuppiter optimus maxumus in concilio deorum admisit, Italia exulem humeris suis reportavit. oro te, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnis Paulos, Fabios, Scipiones 25 superasti, quem tandem locum in hac civitate obtines? quae tibi partes rei publicae placent? quem amicum, quem inimicum habes? cui in civitate insidias fecisti, ancillaris, — quo iure, cum

illud verae amicitiae, hoc virtutis est animi *Lambinus*, illud vero amicitiae tantum ac v. e. a. *Cortius* || 3 cuius—inonestissima] cf. *suas. ad Caes.* 2, 9, 2 || 4 corporis pars *A* || rapacissime *H¹H²* || 6 eius modo *H* || 7 o om. *H* || fortunatā *HH¹* (sed in *H¹* corr.) || natam om. *H* || te fortunatam consulere (sic) *H¹*, te fortunatam consule *A* || 9 eam *H* in *ras. trium litt. quarum ultima* a, civium (*H²*)z || tu om. *H²* || 10 percussos *H²* || 12 tu om. *A* || omnium—13 potestatem om. *H*, s. s. h || 13 parum est quod z || 15 oblivisci his (his in spatio vacuo ins. *H*) vel iis (piis *H²*) *O*: iis delevit *Franc. Schmidt* || profeceris *HH¹A* || quodlibet *H²* || 16 nos post est ins. *H²* || 17 etiamne molestissimis *ald.*: etiam in molestissimis *HH¹A*, etiam molestis *H²* || 18 'malignos' hunc versiculum carpisse cum dixit *Quintilianus* 11, 1, 24, nostrum videtur significare, a quo lectionem linguae petierit: laudi *Tullium* scripsisse constat, cf. in primis *Heusinger* ad *Cic. de off.* 1, 22, 72 || 19 perfeceris *H²* || 20 quicquid *H¹* || interfuerit (*H*), interfuit ceteri || 22 artis om. *H²* || optimus *H* || maximus *HH¹* || concilio *AHH¹*, consilio *H²* || 23 Romule om. *H²*: 'apud *Sallustium* in *Ciceronem* o Romule Arpinas' *Quint.* 9, 3, 89 || 26 amicum quem *H(H²)*, amicum et quem *A*, amicum 7 *H¹* || 27 cui] eum *A* || ancillares *O*, corr. nescio quis

de exsilio tuo Dyrrhachio redisti, eum sequeris? — quos tyrannos appellabas, eorum potentiae faves! qui tibi ante optimates videbantur, eosdem dementes ac furiosos vocas! Vatini causam agis, de Sestio male existimas, Bibulum petulantissimis verbis laedis, laudas Caesarem, quem maxime odisti, ei maxime obsequeris, aliud stans, aliud sedens sentis de re publica, his male dicis, illos odisti, levissime transfuga, neque in hac neque in illa parte fidem habens.

M. TULLII
IN SALLUSTIUM
INVECTIVA.

- 1, 1 Ea demum magna voluptas est, C. Sallusti, aequalem ac parem verbis vitam agere, neque quicquam tam obscenum dicere cui non ab initio pueritiae omni genere facinoris aetas tua respondeat, ut omnis oratio moribus consonet. neque enim qui ita vivit, ut tu, aliter ac tu loqui potest, neque qui inloto sermone utitur vita honestior est. quo me praevertam, patres conscripti, unde initium sumam? maius enim mihi dicendi onus imponitur, quo notior est uterque nostrum, quod aut si de mea vita atque actibus huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur, aut, si huius facta, mores, omnem aetatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic obicio. id vos si forte offendimini, iustius huic quam mihi succensere debetis, qui initium 2 introduxit. ego dabo operam ut et pro me minimo cum fastidio respondeam et in hunc minime mentitum esse videatur. scio me, 25

1 redires H^2 || eum insequeris H^2 , conseqebaris *ald.* || 2 nunc post eorum et post eosdem *ins. ald.* || ante *om. H.* || 4 Sextio *ald.* || 5 collaudas H^2 || 6 maledictis *a* || 7 hac parte H^2 || 8 habes *ald.* || 9 m. t. c. inuectiva. in . c . s . incipit H^2 , controuersia ciceronis in salustium crispum incipit *A*, nihil inscriptum in $H(H^1)TB$ || 12 c (*vel g.*) salusti HAT , salusti s. s. c H^1 , c (*vel g.*) s. H^2B || 14 non ante respondeat traicit H^2 || 15 oratio *ald.*: ratio *O* || 17 uertam *ald.* || 19 aut si HH^1A , si aut H^2 || atque] aut H^2 || 20 actibus nostris *A* (*del. a*), actibus s. s. nostris H^2 , nostris *om. ceteri* || respond'o H^2 , respondeo H || consequetur *A*, consequatur HH^1H^2a || 21 aetatem omnem H^2 || nudavero *A*, nudauero incidam i. i. u. p. H^2 || 22 id forte si uos H^2 || 93 debeatis HH^1 *corr. h^1* || qua s. s. i qui H || 25 in hunc] hunc H^1 , in hoc m. *rec.* || mentitus esse uidear H^2 *idemque in H^1 temptavit m. rec.*

patres concripti, in respondendo non habere magnam expectationem, quod nullum vos sciatis novum crimen in Sallustium audituros, sed omnia vetera recognituros, quis et meae et vestrae iam et ipsius aures calent. verum eo magis odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare minimis rebus posuit rudimentum, sed ita ingressus est, ut neque ab alio vinci possit neque ipse se omnino reliqua aetate praeterire. itaque nihil aliud studet nisi lutulentus cum quovis volutari. longe vero fallitur opinione. non enim procacitate linguae vitae sordes eluntur, sed est quaedam calumnia, quam unus quisque nostrum testante animo suo fert [de eo, qui falsum crimen bonis obiectat]. quod si vita istius memoriam vicerit, illam, patres conscripti, non ex oratione, sed ex moribus suis spectare debetis. iam dabo operam quam maxime potuero breve ut id faciam. neque haec altercatio nostra vobis inutilis erit, patres conscripti. plerumque enim res publica privatis crescit inimicitis, ubi nemo civis qualis sit vir potest latere.

Primum igitur, quoniam omnium maiores C. Sallustius ad 2, 4 unum exemplum et regulam quaerit, velim mihi respondeat num quid his quos protulit Scipiones et Metellos ante fuerit aut opinionis aut gloriae quam eos res suae gestae et vita innocentissime acta commendavit. quod si hoc fuit illis initium nominis et dignitatis, cur non aequae de nobis existimetur, cuius et res gestae illustres et vita integerrime acta? quasi vero tu sis ab illis, Sallusti, ortus. quod si esses, non nullos iam tuae turpitudinis pigeret. ego meis maioribus vitute mea praeluxi, ut, si prius noti non

2 sciatis] an sciam? || sallustio H^2 || 4 eo] g H^2 || debebitis A || 5 qui] quā H , q H^2 || in minimis H^2 , minim * * A , suppl. a || 7 omnino om. H^2 || praeteriit H^2 || 8 nisi ut lutulentus (luculentus T , luculenter H^2) O : ut del. *Frane. Schmidt*; nisi ut lutulentus sus ald. || uoluptari H^1 , corr. h^1 || 10 calumnia quaedam H^2 || 11 de eo qui (sic HH^2h^1 , quia H^1 , quod ATB) — bonis obiectat (obiectat bonis H^2) O : quas fortasse glossatoris sunt qui non intellexerit 'calumniam ferre' rhetori esse idem quod Caelio in Cic. epist. 8, 8, 1, h. e. condemnari ob calumniam, cf. § 21 || testante animo suo AH^1 , testante animo H , animo testante H^2 || 12 ista uita H^2 || illam *Cortius*: aliam O || 13 debetis (H^1H^2), debebitis (H^2) ATB || 14 potero ald. || breue ut AH^1 , breuē H^2 , breue H || 17 uir sit latere potest H^2 || 18 ante primum AT habent K , h. e. kaput (ut in Sall. 5, 14), in H^1 eras. · R · h. e. rubrica (ut in tabulis Malac. et Salp. librisque legum) || omnium quoniam maiorum H^2 || c. salustius AHH^1 , c. s. H^2 || ad unum om. H^2 || 20 his quos — fuerit *Franc. Schmidt*: hos (hi H) quos — fuerint (fuerit H^2) O || scipiones (scipione H) et metellos HH^1ATB , scipiones metelli H^2 : uel Fabios add. x || 22 fuit hoc H^2 || dignitatis et nominis H^2 || 23 de (H^2), om. H^1HATB || et om. H^2 || 24 illis uiris HH^2 , uiris om. H^1ATB || 25 iam om. H^2 || 26 proluxi H^1A

fuerunt, a me accipiant initium memoriae suae: tu tuis vita, quam
 turpiter egisti, magnas offudisti tenebras, ut, etiam si fuerint
 egregii cives, certe venerint in oblivionem. qua re mihi noli
 antiquos viros obiectare. satius est enim me meis rebus gestis
 florere quam maiorum opinione niti et ita vivere, ut sim posteris
 5 meis nobilitatis initium et virtutis exemplum. neque me cum iis
 conferri decet, patres conscripti, qui iam decesserunt omnique
 odio carent et invidia, sed cum eis, qui mecum una in re publica
 6 versati sunt. sed fuerim aut in honoribus petendis nimis ambituosus
 — non hanc dico popularem ambitionem, cuius me principem
 confiteor, sed illam perniciosam contra leges, cuius primos ordines
 Sallustius duxit —, aut in gerundis magistratibus aut in vindi-
 candis maleficiis tam severus aut in tuenda re publica tam vigilans,
 quam tu proscriptionem vocas, credo quod non omnes tui similes
 incolumes in urbe vixissent: at quanto meliore loco res publica
 15 staret, si tu par ac similis scelestorum civium una cum illis ad-
 7 numeratus esses? an ego tunc falso scripsi, 'cedant arma togae',
 qui togatus armatos et pace bellum oppressi? an illud mentitus
 sum, 'fortunatam me consule Romam', qui tantum intestinum
 8 bellum ac domesticum urbis incendium extinxi? neque te tui
 20 piget, homo levissime, cum ea culpas, quae historiis mihi gloriae
 ducis? an turpius est, scribentem mentiri quam illum palam
 hoc ordine dicentem? nam quod in aetatem increpuisti, tantum
 8 me abesse puto ab impudicitia, quantum tu a pudicitia. sed quid
 25 ego de te plura querar? quid enim mentiri turpe ducis, qui mihi
 ausus sis eloquentiam ut vitium obicere? cuius semper nocens

1 fuerunt *HH¹AT*, fuerint *B*, fuerant *H²* || incipiant *H²* || uita *ald.*:
 uitae (vel uite) *O* || 2 obfui disti *ex* offendisti *H¹* || 3 certe] certe a te
z, per te *van der Hoeven Spec. litt. de nonnullis locis vet. script.*
(Amst. 1845) p. 49 s. || noli mihi *HH²*, mihi noli *H¹A* || 4 viros antiquos
A || gestis rebus *H²* || 5 opinione maiorum *H²* || ego sim *HH²*, ego *om.*
H¹A || 6 his *HH¹H²* || 7 disceserunt (*sic*) *H¹*, decessere *H²* || 8 studio *H²*
 || 9 sed si fuerim *O*, si *del. Cortius* || aut *om.* *H¹* || petundis *H²* || 12
 duxit] dixit *HH¹* (*sed corr.*) || iudicandis *H²* || 13 in tuenda *r. p. HH²*,
 in re *p. H¹ATB* || 14 quam] quod *H¹* || perscriptionem *H¹A* || 15 in orbē
 uenissent (i uixissent *s. s.*) *H*, in urbem uenissent *ald.*, in hac urbe
 uixissent *Orellius* || 16 celestorum *H¹*, sceleratorum *B* || 17 tunc *om.*
H² || 18 armatos *HH²*, *om.* *H¹ATB* || 19 natam *post* fortunatam *ins.*
ald. || 20 liberū *s. s.* bellū *H¹* || neque] numquid *H²* || 21 historiis mihi
HH¹ATB, historiē *s. s.* is (mihi *om.*) *H²*, in historiis *ald.* || 22 est *p. c.*
H², *p. c. om. ceteri* || 22 quam] quia *ante corr.* *H¹* || illum] illic *H²*,
 illum *T* || palam *O* (*inde quae secuntur in A scripsit alius librarius*
priori aequalis): palam in *Lamb.* || 23 in aetatem *HA*, in aetate *H¹*, in
 aetatem meam *H²* || 24 tu ab *H²*, tu abes *nescio quis* || 25 plura de te
H² || querar *H¹ATB*, loquar *H²*, querar *ss.* i loquar *H* || turpe] te *H* ||
 ducis] dicis *H*, *corr. h¹* || 26 sis] es *H²*

- eguiſti patrociniſ. an ullum exiſtimas poſſe fieri civem egregium, qui non his artibus et diſciplinis ſit eruditus? an ulla alia putas eſſe rudimenta et incunabula virtutis, quibus animi ad gloriae cupiditatem aluntur? ſed minime mirum eſt, patres conſcripti, 5 ſi homo, qui deſidia ac luxuriae plenus ſit, haec ut nova atque inuſitata miratur. nam quod iſta inuſitata rabie petulanter in uxorem et in filiam meam invaſiſti, quae facilius mulieres ſe a 9 viris abſtinuerunt quam tu vir a viris, ſatis docte ac perite fe-ciſti. non enim me ſperaviſti mutuam tibi gratiam relaturum, ut 10 viciffim tuos compellarem. unus enim ſatis eſ materiae habens: neque quicquam domi tuae turpius eſt quam tu. multum vero te opinio fallit, ſi mihi parare putaviſti invidiam ex mea re familiari, quae mihi multo minor eſt quam habere dignus ſum. atque uti- 15 nam ne tanta quidem eſſet quanta eſt, ut potius amici mei vive-rent quam ego teſtamentiſ eorum locupletior eſſem! ego fugax, 10 C. Salluſti? furori tribuni plebis ceſſi: utiliſ duxi quamvis fortunam unus experiri quam univerſo populo Romano civilis eſſe diſſenſionis cauſa. qui poſtea quam ille ſuum annum in re publica perbacchatus eſt omniaque, quae commoverat, pace et 20 otio reſederunt, hoc ordine revocante atque ipſa re publica manu retrahente me reverti. qui mihi dies, ſi cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo ſuperet, cum univerſi vos popu-luſque Romanus frequens adventu meo gratulatus eſt: tanti me, fugacem, mercennarium patronum, hi aeſtimaverunt. neque her- 4, 11 25 cle mirum eſt, ſi ego ſemper iuſtas omnium amicitias exiſtimavi. non enim uni privatim ancillatus ſum neque me addixi, ſed, quan-

1 nullum H^1 , illum HH^2 || 3 erudimenta HH^1 || cupiditatem gloriae H^2 || 4 minime] inipune H || 5 homo leuiſſimus A || qui *om.* H^2 || luxuriae aut deſidia A || ſit] eſt *Baiter* || 6 quod] *q. s. s.* quē H^1 || rabies H^1 || 7 et filiam H^2 || meam *om.* H || invaſiſti H ($H^1 H^2$), *om.* ATB || quae] $R H^2$ || ſe *s. s.* H^1 || 8 abſtinuerunt quam tu vir *in marg. iteratum, poſtea erasum in H* || tu uiraris *ss.* uir a uiris H^1 || 9 me *om.* $H^2 H^1$, poſt ſperaviſti *ins.* h^1 || mutuam *om.* H^2 || 10 eſ ſatis $H^2 A$, ſatis eſ TBH^1 , eſ *s. s.* H || habens materiae H^2 || 11 domui (*sic*) A || multum uero te HH^2 , uero *om.* $H^1 ATB$ || te opinio ($H^1 H^2$), te opinor (H) TB , te ut opinor A *forſaſſe recte* || 12 qui—familiari *om.* H^2 , *in mg. add. m. rec.*

|| ſi ſcripſi: qui $HH^2 TB$, quae A , q (*h. e.* quod ex quae?) H^1 || 13 multo mihi H^1 || 15 ego] *m. h. e.* mihi H^1 , *om.* A || fugax] quidem A || 16 *g. vel c.* (*sic H*) ſaluſtii $HH^1 ATB$, criſpe ſaluſti h^1 , *c. s.* H^2 || quamquis H || 17 unus ex una H , ex uno H^1 || 18 eſſe (H^2), eſſem *ceteri* || ſuo aio H^2 || 19 omniaque quae ($H^1 H^2$), omnia quae A , omnia H || 20 odio H || ipſa *r. p.* H^2 , ipſa *p. r.* HH^1 , ipſo *p. r.* A || 21 me *om.* H^2 || 24 exiſtimauerunt H^2 || neque—25 exiſtimaui H^1 *in mg., om.* AT || hercules H^1 , hercule H^2 , hercle H || 25 exiſtimaui HH^1 || 26 uni] ui A me *om.* H^2 || abduxi A

- tum quisque rei publicae studuit, tantum mihi fuit aut amicus aut adversarius. ego nihil plus volui valere quam pacem: multi privatorum audacias nutriverunt. ego nihil timui nisi leges: multi arma sua timeri voluerunt. ego numquam volui quicquam posse nisi pro vobis: multi ex vobis potentia freti in vos suis viribus abusi sunt. itaque non est mirum, si nullius amicitia usus
- 12 sum, qui non perpetuo rei publicae amicus fuit. neque me paenitet, si aut petenti Vatino reo patrocinium pollicitus sum aut Sesti insolentiam repressi aut Bibuli patientiam culpavi aut virtutibus Caesaris favi. hae enim laudes egregii civis et unicae sunt. 10 quae si tu mihi ut vitia obicis, temeritas tua reprehendetur, non mea vitia culpabuntur. plura dicerem, si apud alios mihi esset disserendum, patres conscripti, non apud vos, quos ego habui omnium actionum mearum monitores. sed ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis? 15
- 5, 13 Nunc ad te revertar, Sallusti, patremque tuum praeteream, qui si nunquam in vita sua peccavit, tamen maiorem iniuriam rei publicae facere non potuit quam quod te talem filium genuit; neque, tu si qua in pueritia peccasti, exequar, ne parentem tuum videar accusare, qui eo tempore summam tui potestatem habuit, 20 sed qualem adolescentiam egeris: hac demonstrata facile intelligetur quam petulanti pueritia tam impudicus et procax adoleveris. postea quam immensae gulae impudicissimi corporis quaestus sufficere non potuit et aetas tua iam ad ea patienda, quae alteri facere collibuisse, exoleverat, cupiditatibus infinitis efferebaris, 25 ut quae ipse corpori tuo turpia non duxisses in aliis experireris.
- 14 ita non est facile exputare, patres conscripti, utrum inhonestioribus corporis partibus rem quaesierit an amiserit. domum pa-

2 adversarius] inimicus (*H*) || volui plus *H*² || 3 ego—4 voluerunt *om.* *H*² || 5 in vos *z*, *ald.*: in *om.* *HH*¹ *ATB*, in vos *om.* *H*², vos *del.* *h*¹, viribus suis *H*² || 8 uatino (*H*²), uatino *ceteri* || 9 festi (*sic*) *A* || 10 haec *H*¹ (*sed c. eras.*) *H*² || egregii (*H*)(*H*²)*A*, egregie *H*¹ || unici *H*² || 11 si tunc vitia mihi obicis *H*² || reprehendetur *ald.*: reprehendatur *HH*¹ *A*, reprehenditur *H*² || 12 culpabantur *H* || 13 disserendum *H*², *Cortius*, discernendum *H*¹ (?), discernendum *AH*, dicendum *ald.* || 13 quos ego *H*(*H*²), ego *om.* *H*¹ *A* || 14 mearum actionum *HH*² || 15 uerbis] uobis *HH*¹, *corr.* *h*¹ || 16 ad te *H*² *Ah*¹, ut ad te (*H*), ad te ut *H*¹, *ald.* || patremque *H*¹ *A*, patrem *H*, ad patrem *H*² || praeteream *om.* *H*² || 17 iniuriam maiorem *H*² || p. R. *H*² || 18 filium talem *H*² || 19 tu *om.* *H*² || 20 accusare] culpae *H*² || qui (*H*²), si *ceteri* || habebat sed si quali adolescentia fueris si demonstrauero *H*² || hac enim *H*, enim *om.* *H*¹ *A* || intellegetur *T*, intelligetur *H*², intelligitur *HH*¹ *A* (*sic*) || 22 qua *H*¹ || ex pax *ss.* et procax *H*¹ || 23 questus idem sumptus facere *H*, questuosus sumptus sufficere *H*², questus in stipendia sumptus sufficere *z* || 24 ad ea iam *A* || 27 ita difficile est *A* || exputare *HH*¹: expectare *Ah*¹, disputare *H*² || 28 an miserit *H*²

- ternam vivo patre venalem habuit [vendidit]. et cuiquam dubium potest esse quin mori coegerit eum, quo hic nondum mortuo pro herede gesserit omnia? neque pudet eum a me quaerere quis in P. Crassi domo habitet, cum ipse respondere nequeat
- 5 quis in ipsius habitat paterna domo. at hercules lapsus aetatis tirocinio postea se correxit. non ita est, sed abiit in sodalicium sacrilegi Nigidiani, bis iudicis ad subsellia attractus, extrema fortuna stetit et ita discessit, ut non hic innocens esse, sed iudices peierasse existimarentur. primum honorem in quaestura ad-
- 10 eptus secutus est hunc locum et hunc ordinem despectu, cuius aditus sibi quoque sordidissimo homini patuisset. itaque timens ne facinora eius clam vos essent, cum omnibus matrum familiarum viris opprobrio esset, confessus est vobis audientibus adulterium neque erubuit ora vestra. vixeris, ut libet, Sallusti, egeris
- 15 quae volueris: satis sit unum te tuorum scelerum esse conscium, noli nobis languorem et soporem nimium exprobrare. sumus diligentes in tuenda pudicitia uxorum nostrarum, sed ita expecti non sumus, ut a te cavere possimus. audacia tua vincit
- 16 studia nostra. ecquod hunc movere possit, patres conscripti, factum aut dictum turpe, quem non puduerit palam vobis audientibus adulterium confiteri? quod si tibi per me nihil respondere voluissem, sed illud censorium eloquium Appii Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem, nonne tibi viderer aeternas inu-
- 20 rere maculas, quas reliqua vita tua eluere non posset? neque

1 turpissime *post* patre *ins.* *HH*²z || vendidit *om.* *H*²; *glossam archetypi seclusi* || 2 potest] *pt* *H*² *corr.* *m. recens* || 3 pro] *p.* *H* || neque — 5 paterna domo *om.* *A.* *sequitur.* *k.* (*h. e.* kaput, *ut c.* 2, 4: *non est 'lacunae signum', ut Bait. testatur*) at *cetera* || 4 quasi in (*in ras.*) *H* || *p. c.* crassi habitat domo *H*² || nequeat *H*¹, non queat *HH*¹ || 5 hercules *AH*¹ (*me s. s. h*¹), hercule *HH*² || 6 se postea *H*² || ēf (*h. e.* est sed) *in ras.* *H* || habuit *H*¹ || habiit *h*¹ || 7 sacrilegiū nigidianū *H*² || ad iudicis *H*²z || 8 discessit] stetit *H*² || hic non *A corr.* *a* || 9 pierasse *A* (*sic*), peiurasse *H*¹ || existimarentur *H*¹ || 10 secutus est *om.* *HH*², *del. Cortius* || despectu *scripsi*: despectus *O*, despectum *ald.*, despexit *Cortius* || 11 quoque sibi *H*² || 12 eius *O*: sua *Orellius* || vobis *H*¹ *corr.* *h*¹ || matrum familiarum uestris (uris *H*¹) *AH*¹*HTB*, *corr.* *h*¹ (*et sic ald.*), matribus familiarum (*om.* uestris) *H*², matribus familiarum uestris *Cortius* || 16 languorem nobis *A* || saporem *H* || nimirum *H*² || exprobare *H*¹ || 17 uxorem nostram *H*¹ *corr.* *h*¹, nostrarum uxorum *H* || 19 ecquod] et pro *ss.* quid *H*¹, et quod *ceteri* || 20 aut dictum *HH*²*h*¹, auditum *H*¹, auditu *ATB*, ac dictum *z*, *ald.* || non puduerit] non *om.* *A* || 21 per me nihil *A* (*sic*) *H*, pro me nihil *H*¹, nihil per me *H*² || 22 eloquium *O*: elogium *aliquot editiones* || 23 quisque est *H*² || 24 non *H*² || 25 tua *om.* *H*² || eludere *H* || posset *Ah*¹, possit *HH*¹, possis *H*²

post illum dilectum senatus vidimus te, nisi forte in ea te castra
 17 coniecisti, quo omnis sentina rei publicae confluerat. at idem
 Sallustius, qui in pace ne senator quidem manserat, postea quam
 res publica armis oppressa est, idem a victore, qui exsules reduxit,
 in senatum per quaesturam reductus est. quem honorem ita ges- 5
 sit, ut nihil in eo non venale habuerit, cuius aliquis emptor fu-
 erit. ita egit, ut nihil non aequum ac verum duxerit, quod ipsi
 facere collibuisse, neque aliter vexavit ac debuit, si quis praedae
 18 loco magistratum accepisset. peracta quaestura postea quam
 magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitae se con- 10
 iunxerat, unus iam ex illo grege videbatur. eius enim partis erat
 Sallustius, quo tamquam in unam voraginem coetus omnium vi-
 tiorum excesserat: quidquid impudicorum, cilonum, parricida-
 rum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe, municipiis, coloniis,
 Italia tota, sicut in fretis subsederant, nominis perditum ac notis- 15
 simi, nulla in parte castris apti nisi licentia vitiorum et cupiditate
 7, 19 rerum novarum. at postea quam praetor est factus, modeste se
 gessit et abstinenter. non ita provinciam vastavit, ut nihil neque
 passi sint neque exspectaverint gravius in bello socii nostri quam
 experti sunt in pace hoc Africam inferiorem obtinente? unde 20
 tantum hic exhaustit, quantum potuit aut fide nominum traici aut
 in naves contrudi: tantum, inquam, exhaustit, patres conscripti,
 quantum voluit. ne causam diceret, sestertio duodeciens cum

delectum O: cf. Mommsen ad Liv. Veron. p. 172 || uidimus
 te A, te uidimus H¹, unquam te u. H, usquam te u. H² || mea te A,
 acte H¹ corr. h¹ || 2 sententia H¹ corr. h¹ || coniecat H² corr. h² ||
 confluerat—4 quam resp. om. A || idem] ille H² || 3 ne om. H² s. s. m.
 rec. || 4 est et idem O: et deleui || a victore scripsi (nimirum Caesare:
 cf. Pollio in Cic. ep. fam. 10,32,2): huic A, uictor H¹, victores HH²,
 uictore* T, auctorem, B || qui] quos H || 5 per Mommsen (Staatsr. 2, 396
 adn. 2 cf. 1,427. 440): post O || est reductus H, est receptus H² || 6
 nihil in eo non (HH²), nihil non in eo H¹, non in eo nihil A || aliqui
 H¹ || 7 ita] itaque ald. || illi H² || 8 neque] enim add. h¹ || uexauit H¹H²,
 uixit H, uexat (sic) A, uixit a in marg. || 10 pignera H || dedisset H² ||
 11 erat exemplar sallustius H, exemplar erat s. z, ald. || 12 quo in ras.
 Ah², quod quo HH¹H² || tanquam H² tantam HH¹A || 13 imam z || ex-
 cesserat] conflixerat H² || cylonum HH¹A, ciclonum H² || parricidalium
 H² || 14 debitorum (H²), deditorum HA, dediciorum H || in om. H¹A || 15
 italia tota H¹ || subsederant om. A || 16 apti nisi licentia] sic etiam A,
 in post nisi ins. H² || et h¹, ut H¹ || 17 nouarum rerum H || 18 non HH¹A
 (sic), Qn (?) H², nonne editiones || 19 exspectauerint H¹A, exspectarint
 (H²) || 20 inferiorem (quod requiri intellexerat Corradus Quaest. p. 123
 concl. Sall. lug. 18,12) scripsi: interiore O || oretinentem H¹, corr. h¹,
 obcontinente H (sup. e extr. rasura) || 21 a fide H² || traici] tercii (ut
 videtur) H² || 22 aues H² || exhaustit p. c. H¹A, p. c. exhaustit H, ex-
 hausit om. H² || 23 nec H¹ || setercio (sic) cum cesare duodecies H²

- Caesare paciscitur. quod si quippiam eorum falsum est, his palam refelle, unde, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus hortos preciosissimos, villam [Tiburti] C. Caesaris, reliquas possessiones paraveris.
- 5 neque piguit quaerere cur ego P. Crassi domum emissem, cum 20
tu eius villae dominus sis, cuius paulo ante fuerat Caesar. modo, inquam, patrimonio non comesto, sed devorato quibus rationibus repente factus es tam adfluens et tam beatus? nam quis te faceret heredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum 8
- 10 quisquam sibi ducit similis ac par tui? at hercle egregia facta maiorum tuorum te extollunt: quorum sive tu similis es sive 21
illi tui, nihil ad omnium scelus ac nequitiam addi potest. verum, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. tu, C. Sallusti, idem putas esse bis senatorem et bis quaestorem fieri quod bis
- 15 consularem et bis triumphalem? carere decet omni vitio qui in alterum dicere parat. is demum male dixit, qui non potest verum ab altero audire. sed tu, omnium mensarum adsecla, omnium cubiculorum in aetate pelex et idem postea adulter, ordinis turpitudine es et civilis belli memoria. quid enim hoc gravius pati 22
- 20 potuimus quam quod te incolumem in hoc ordine videmus? desine bonos petulantissima consecrari lingua, desine morbo pro-

1 quicq̃ H^2 || his] hic H^2 , *Cortius* || 2 referte H^1 corr. h^1 : refelle (lle in ras.) q̃ dico unde quo H || redimere *ald.*: relinire *O nisi quod relinere H^2 (corr. h^2), cod. Pithoei* || 3 somno HH^1 corr. h^1 || 4 Tiburti (tyburti H^1A) *seclusi*: tiburtinam *Lambinus*, Tiburtem *vel* in Tiburte *Cortius* || 5 P. om. H^2 || emissem domum (dom in ras.) H || 6 eius *Baiterus*: uetus *O*, ueteris *z*, *ald.* || sis om. HH^2 || fuerit H^1 || 7 comesto *scripsi*: comeso AH^2 , commeso H^1TB , comisso *H* (comesso *archet. ut videtur*), cf. *Diomedes* p. 387, 6: 'de cuius' (comedor) 'perfecto ambitur apud veteres, comestus an comesus et comesurus sit. et Tullius' (sic *scripsi*: 'sed didius' codices, 'Didymus' edd. vett., 'Epidiu' Linker) 'comesto patrimonio, Valgius autem de translatione comesa patina' cet. || 8 repente om. H^2 || 9 sui H^1 || 10 quisquam om. H^2 || hercle H^1 , hercules *ceteri*, sed in *A* es in ras. || 12 similis es] similes *A*, corr. *a*. || ille *A* || tui (*H*), cod. *Pithoei*: tibi H^2A , tibi uel tui H^1 || 13 c. (vel g.) salusti HH^2ATB , gai salustii H^1 || 14 idem — quod *scripsi*: totidem — quot (quod H^1) *O praeter H*, qui tantum — quantum (*manifesta coniectura*): tantundem — quod *ald.*, tantidem — quanti *vulgo editur* || 15 debet (H^1H^2) || 16 parat. is demum *scripsi*: paratus demum *O*, paratus est is demum *z ald.* || quod *A* || pote *A*, corr. *a* || veritatem H || 17 ascla H^1 , assecula *AT* || cubilorum H^2 corr. *m. rec.* || 18 in prima aetate *B* || omnis ordinis H^1H^2TB : omnis om. *H*, ordinis om. *A*; omnis, quod in *archeptypo* s. s. fuit, deleui || 19 es et (*B*) *ald.*, et om. *ceteri* || quid enim hoc] enim s. s. *A* (non expunxit) || 19 quid — 20 uidemus om. H^2 , in *mg. add. m. rec.* || 20 quod] qui H^1 || 21 bonos petulantissime consecrari H^1 , cod. *Pithoei*, petulantissime consecrari bonos *A*, bonos petulantissimis uerbis con-

cacitatis isto uti, desine unum quemque moribus tuis aestimare. his moribus amicum tibi facere non potes: videris velle inimicum habere. finem dicendi faciam, patres conscripti. saepe enim vidi gravius offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia apte dixerunt, quam eos, qui commiserunt. mihi quidem ratio habenda 5 est non quae Sallustius merito debeat audire, sed ut ea dicam, si qua ego honeste effari possum.

---

sectari *H*², bonos petulantissima consecrari lingua *ald.* || 2 tibi amicum *H*² || efficere *HH*²*ATB*, facere *H*¹ || potest *H*¹*H* *corr.* *h*¹*h* || nelle] malle *A* || 4 animum *H*² || graviter *A* || apte *HH*¹, aperte *H*²*ATB* || 5 commiserant *H* || 6 non *ex* nam *H*¹, non ut *H*² || quā *H*, q̃ (*h. e.* quae?) *H*¹*H*², quae *A* || 7 honeste ego *H*¹ || salustii in ciceronē *subscr.* in *H*¹, nihil in *AHH*².

INDEX NOMINUM.

- Aborigines *p.* 5, 32.
 Adherbal 41, 31. 43, 24. 44, 10. 19.
     45, 15. 19. 37. 48, 30. 36. 39, 4.
     12. 23. 51, 28. 35. 52, 7. 15. 21.
     35. 39. 53, 7. 13. 54, 4. 23. 30.
     34. 60, 23. 68, 3
 Aegyptus 51, 8. 11
 Aemilia gens 114, 27 Aemilii 111, 12
 M. Aemilius Lepidus 113, 35. 114,
     9. 11. 28. 31. 115, 2. 26. 116, 10.
     15. 24
 Mam. Aemilius Lepidus Livianus
     120, 14. 133 *col.* 1, 5?
 M'. Aemilius Lepidus 11, 21
 L. Aemilius Paulus 17, 32
 M. Aemilius Scaurus 49, 5. 54, 9. 23.
     55, 23. 34. 56, 3. 11. 21. 59, 18.
     63, 32
 Aeneas 5, 32
 Aethiopes 51, 15
 Afranius 134 *col.* 2, 10
 Afri 50, 11
 Africa 41, 26. 45, 13. 47, 1. 49, 25.
     30. 31. 50, 1. 7. 14. 34. 51, 8. 22.
     24. 52, 23. 26. 53, 1. 54, 3. 8. 55,
     29. 56, 17. 61, 19. 63, 14. 65, 32.
     78, 25. 83, 31. 84, 6. 91, 1. 92,
     14. 96, 26. 97, 9. 103, 5 Africa
     inferior 164, 20
 Africum mare 50, 24
 Albinus *v.* Postumius
 Allobroges 22, 1. 13. 23. 23, 30.
     24, 4. 26, 8. 18. 24. 33, 3
 Alpes 134 *col.* 1, 12
 Anni forum 137 *col.* 8, 15
 C. Annii 83, 25
 L. Annii 61, 31
 Q. Annii 11, 5. 27, 5
 Antiochus 111, 14. 122, 24. 26. 31.
     123, 11
 Antonius 133 *col.* 1, 1. 14
 C. Antonius 14, 1. 15, 2. 27. 32. 20,
     8. 35, 18. 37, 1
 Apion 127 *col.* 2, 5
 Appius *v.* Claudius
 L. Appuleius Saturninus 115, 1
 Apulia 16, 4. 17, 8. 9. 22, 34. 24, 22
 Archelaus 123, 12
 Ariobarzanes 123, 27
 Aristonicus 122, 33
 Armenia 123, 29. 124, 17 Armenii
     50, 14. 23
 Arpinum 76, 24 Arpinas 156, 24
 Arretinus ager 20, 2
 Aresinarti 134 *col.* 1, 18
 Arsaces 122, 8
 Asia 3, 18. 8, 22. 117, 22. 122, 25.
     123, 2. 11
 Aspar 104, 33. 105, 13
 Athenienses 3, 19. 7, 7. 11. 29, 8
 Aulus *v.* Postumius Albinus (*cf. ad*
     p. 61, 34)
 Aventinus 58, 10
 Aurelia Orestilla 10, 10. 19, 29. 34
 C. Aurelius Cotta 117, 32. 120, 7
     127 *col.* 1, 5. 7. 128 *col.* 4, 5.
     133, 16. 6
 L. Aurelius Cotta 11, 29
 M. Aurelius Cotta 123, 20. 133 *col.*
     16, 10
 P. Autronius 11, 3. 21. 24, 35. 26, 1
 C. Baebius 59, 34
 Baleares funditores 103, 16

- Bellienus v. Billienus
 Bestia v. Calpurnius
 Bibulus v. Calpurnius
 L. Billienus 102, 22
 Bithynia 123, 2, 10
 Bocchus 51, 20, 76, 6, 81, 19, 85, 3,
   7, 12, 14, 23, 86, 7, 17, 91, 25,
   93, 28, 96, 31, 97, 4, 99, 31, 100,
   3, 12, 25, 33, 101, 16, 102, 23,
   103, 6, 10, 13, 20, 27, 104, 22,
   33, 35, 105, 3, 9, 20, 106, 32,
   107, 3
 Bomilcar 60, 32, 35, 61, 6, 11, 68,
   13, 70, 20, 75, 19, 79, 32, 80, 9,
   17, 31, 81, 3
 Bruttium 22, 34
 Brutus v. Iunius Bruti 111, 12

 Cabera 123, 26
 Q. Caecilius Metellus Celer 17, 14,
   22, 38, 35, 13
 Q. Caecilius Metellus Creticus 17,
   10, 128 *col.* 3, 3
 Q. Caecilius Metellus Numidicus 65,
   15, 17, 66, 3, 32, 67, 1, 12, 22, 32,
   36, 68, 6, 32, 69, 18, 19, 70, 2,
   13, 71, 3, 14, 28, 72, 9, 14, 20, 33,
   73, 2, 21, 74, 6, 15, 75, 11, 76, 1,
   10, 77, 3, 17, 31, 78, 19, 79, 7,
   20, 29, 80, 13, 14, 83, 26, 85, 22,
   86, 21, 91, 2, 15, 92, 10
 Q. Caecilius Metellus Pius 119, 8
 Caeparius 24, 21, 23, 34, 25, 10, 32,
   27, 34, 22
 Caepio v. Servilius
 Caesar v. Iulius
 Calchedon 123, 21
 L. Calpurnius Bestia *Catilinarius*
   11, 5, 23, 7
 L. Calpurnius Bestia *cos.* 55, 10, 17,
   21, 29, 56, 7, 11, 14, 22, 31, 59,
   20, 60, 19, 25, 63, 33, 83, 23, 25,
   88, 13
 M. Calpurnius Bibulus 149, 30, 158,
   4, 162, 9
 C. Calpurnius Piso 26, 7, 10
 Cn. Calpurnius Piso 11, 25, 30, 12,
   2, 8, 12, 13, 35
 L. Calpurnius Piso Caesoninus 145, 22
 Camers 16, 3
 Capito v. Gabinus
 Capitolium 11, 29, 25, 4
 Capsa 92, 1, 93, 4, 9, 97, 3   Cap-
   senses 92, 12, 93, 27, 30

 Capua 17, 8, 14, 19
 Carbo v. Papirius
 Carthago 7, 31, 50, 30, 51, 6, 64, 8,
   84, 15   Carthaginienses 27, 25,
   41, 21, 25, 46, 30, 35, 51, 11, 17,
   84, 6, 23, 26, 30, 85, 19, 122, 23
   Carthaginiense bellum 46, 20
 L. Cassius Longinus *Catilinarius*
   11, 4, 23, 25, 28, 27, 4
 L. Cassius Longinus *praetor* 59,
   16, 24, 30, 31
 Catabathmos 49, 34, 51, 8
 Catilina v. Sergius
 Cato v. Porcius
 Catulus v. Lutatius
 Celer v. Caecilius Metellus
 Cethegus v. Cornelius
 Chalcedon v. Calchedon
 Cicero v. Tullius
 Cilicia 117, 22, 133 *col.* 16, 8
 Cimbricum bellum 36, 37   *Cimbrica*
   praeda 112, 34
 Cinna v. Cornelius
 Cirta 52, 10, 15, 28, 53, 2, 9, 54, 19,
   27, 60, 23, 85, 22, 30, 91, 23, 99,
   20, 100, 24, 102, 20
 Ap. Claudius *interrex* 116, 26
 Ap. Claudius Caecus 141, 5
 Ap. Claudius Pulcher 163, 22
 Ti. Claudius Nero 27, 7
 Concordiae aedes 24, 26, 26, 20
 Corneliorum gens 34, 20   Cornelii
   25, 2
 G. Cornelius Cethegus 14, 4, 18, 17,
   23, 14, 18, 25, 24, 21, 25, 9, 26,
   26, 29, 32, 25, 34, 22, 35, 7
 P. Cornelius Cethegus 116, 17
 L. Cornelius Cinna 25, 3, 116, 14
 P. Cornelius Lentulus Marcellinus
   127 *col.* 2, 1
 P. Cornelius Lentulus Spinther 25, 9
 P. Cornelius Lentulus Sura 11, 3,
   18, 17, 21, 32, 23, 4, 25, 29, 24,
   20, 24, 37, 25, 8, 9, 26, 26, 26,
   27, 29, 31, 23, 32, 24, 34, 12, 17,
   35, 7, 32
 P. Cornelius Scipio Africanus 40,
   34, 41, 23, 42, 25, 43, 5, 52, 32,
   155, 12
 P. Cornelius Scipio Nasica 55, 9
 L. Cornelius Sisenna 96, 12
 L. Cornelius Sulla 5, 19, 8, 18, 22,
   16, 25, 21, 1, 25, 3, 29, 14, 23,
   96, 8, 12, 25, 98, 11, 99, 3, 27.

- 100, 11. 28. 31. 101, 23. 102, 8.
11. 17. 21. 103, 1. 7. 21. 30. 104,
9. 14. 29. 34. 105, 4. 11. 13. 20.
26. 106, 13. 24. 28. 107, 5. 13.
19. 26. 111, 3. 112, 10. 28. 113, 4.
119, 17. 120, 12. 146, 34. 157, 19
Sullanae coloniae 16, 28 Sullani
milites 10, 28. Sullana victoria
14, 6. 20, 30. 142, 27
P. Cornelius Sulla 11, 21
P. Cornelius Sulla Ser. f. 11, 4
Ser. Cornelius Sulla *pater* 11, 5
Ser. Cornelius Sulla *filius* 11, 4.
24, 36
C. Cornelius *eques Romanus* 11, 7.
16, 17
Cornelius *scriba* 112, 31
Q. Cornificius 25, 10
Cotta v. Aurelius
Crassus v. Licinius
Cretenses 123, 9. 16
Creticus v. Caecilius Metellus
Crixus 136 *col.* 6, 16
Crotoniensis 23, 30
Curenae v. Cyrene
Curio v. Scribonius
Q. Curius 11, 6. 14, 19. 28. 15, 30.
16, 21
Cyrene 51, 9 Curenae 126 *col.* 2, 4
Cyrenenses 84, 7. 16. 22
Cyrus 3, 18
Cyzicum 123, 22

Dabar 104, 36. 105, 22. 106, 28
Damasippus 29, 15. 21. 115, 2
Dilunus 133 *col.* 2, 1
Cn. Domitius Ahenobarbus 142, 28
L. Domitius Ahenobarbus 146, 37.
149, 33
Drusus v. Livius
Dyrrhachium 158, 1

Eburini 137 *col.* 8, 12
Etruria 16, 3. 24. 114, 24. 115, 2
Eumenes 122, 30
Europa 49, 31. 32

Fabii 157, 24
Q. Fabius Maxumus 40, 34
Q. Fabius Sanga 22, 27. 29
Faesulae 15, 5. 16, 2. 17, 5 Faesu-
lanus ager 23, 6 Faesulanus 36,
35. 37, 25
M. Favonius 150, 5

Figulus v. Marcius
Flaccus v. Fulvius, Valerius
C. Flaminius (Flamma?) 20, 1
Fufidius 113, 13
Fulvia 14, 24. 28. 15, 30. 16, 22
M. Fulvius Flaccus 49, 14. 57, 16.
65, 5.
M. Fulvius Nobilior 11, 6
Fulvius *senatoris filius* 21, 30
P. Furius 27, 4

P. Gabinius Capito 11, 7. 22, 19. 23,
11. 24, 21. 24. 35. 25, 10. 32, 26.
34, 22
Gaetuli 50, 7. 19. 24. 34. 51, 14. 18.
84, 35. 91, 20. 97, 19. 98, 26. 50.
102, 7
Galli 24, 9. 37. 32, 5. 33, 17. 108, 2.
136 *col.* 6, 17 Gallica gens 22, 4.
151, 40 Gallicum bellum 32, 19
Gallia 22, 5. 34, 33. 35, 17. 33. 36.
108, 5. 118, 25. 119, 8 Gallia
citerior 22, 33. 23, 2. 133 *col.*
16, 6 Gallia ulterior 22, 33 Gal-
lia Transalpina 35, 12
Gauda 77, 28
Germani 136 *col.* 6, 18
Gracchus v. Sempronius Gracchi
65, 2. 6
Graeci 33, 17. 84, 26. 88, 4. 140, 9.
Graeca facundia 76, 25 Graecae
litterae 15, 15. 89, 15. 96, 16
Graecia 3, 18. 29, 35. 123, 11
Gulussa 41, 31. 60, 22

Hadrumetum 51, 3
Hamilcar 83, 19
Hannibal 41, 21. 111, 14. 118, 24
Heraclea 123, 25
Hercules 50, 11. 91, 35
C. Herennius 118, 32
Hiempsal 41, 31. 43, 24. 44, 10. 17.
26. 30. 37. 45, 4. 10. 48, 29. 49, 4.
50, 3. 53, 26. 55, 15
Hippo 51, 3
Hispani 12, 13. 50, 17 Hispani
equites 12, 8
Hispania 42, 22. 43, 32. 50, 11. 26.
51, 13. 117, 19. 118, 24. 119, 12.
134 *col.* 1, 16 Hispaniae 11, 31.
115, 3 Hispania citerior 12, 2.
13, 35. 119, 5

Iacetania 118, 26

- Indigetes 118, 26
 Isaura nova 129 *col.* 8, 10
 Italia 15, 4. 31, 19. 41, 18. 22. 55,
   9. 10. 19. 28. 61, 13. 107, 10. 12.
   117, 23. 118, 23. 119, 3. 12. 133
col. 16, 14. 144, 36. 157, 23 Ita-
 lici 54, 33. 78, 38. 134 *col.* 2, 15
 Italici socii 63, 28 Italicum genus
 67, 22
 Iugurtha *ab* 41, 13 *passim* Iugur-
 thini milites 52, 13. 73, 12 Iugur-
 thinum bellum 51, 16. 83, 20
 C. Iulius Caesar 25, 10. 26, 9. 14.
   23. 27, 6. 8. 30, 15. 31, 11. 33,
   25. 29. 32. 35. 152, 11. 158, 5.
   162, 10. 165, 1. 4. 6.
 L. Iulius Caesar 10, 34
 C. Iulius 16, 4
 D. Iunius Brutus 22, 17. 18. 120, 14
 M. Iunius Brutus 142, 28
 D. Iunius Silanus 27, 2. 28, 17. 23
 M. Iunius Silanus 65, 16
 Iupiter 104, 21. 121, 2. 157, 22

 Lacedaemonii 3, 18. 29, 8
 Laeca *v.* Porcius
 Lares 92, 27
 Latinum nomen 63, 10. 28. 65, 1.
   26 Latinae litterae 15, 15. 96, 16
   Latine 100, 4
 Latium 79, 31. 86, 30. 96, 9. 112, 19
 Lentulus *v.* Cornelius
 Lepidus *v.* Aemilius
 Leptis 51, 4. 10. 83, 14 Leptitani 83,
   22. 84, 3
 Libyes 50, 7. 24. 27. 34 Hercules
   Libys 91, 35
 M. Licinius Crassus 11, 14. 12, 3.
   21, 6. 25, 10. 25. 29. 33. 26, 3. 5.
   156, 25
 P. Licinius Crassus 156, 7. 163, 4
 P. Licinius Lucullus 61, 31. 123, 27
 L. Licinius Lucullus 133 *col.* 16, 9
 C. Licinius Murena 23, 2
 Ligures 62, 24. 83, 27. 99, 5 Ligus
   94, 13. 22. 95, 1. 6. 13. 22. 134
   col. 1, 11
 Limetanus *v.* Mamilius
 M. Livius Drusus 148, 6. 12
 Longinus *v.* Cassius
 Lucanus *v.* Nares
 Lucullus *v.* Licinius
 Lutatii 111, 13
 Q. Lutatius Catulus 19, 18. 20.
   26, 7. 12. 114, 26. 116, 16. 27.
   120, 14
 Macedones 122, 22 Macedonicum
   bellum 27, 19
 Macedonia 60, 29. 117, 23
 Mamercus *v.* Aemilius
 C. Mamilius Limetanus 63, 20
 Mamilia rogatio 64, 1 Mamilia lex
 Mancinus *v.* Manlius [78, 10
 A. (*immo* T.) Manlius Torquatus
   32, 19
 A. Manlius 90, 29. 92, 26. 99, 4.
   100, 28. 32. 101, 23
 C. Manlius 15, 5. 16, 2. 13. 24. 31.
   17, 5. 18, 22. 20, 3. 4. 34, 25. 36,
   35. 37, 25 Manliana castra 18, 16
 Cn. Manlius 107, 29
 L. Manlius Torquatus 11, 29
 T. Manlius Mancinus 81, 18
 Marcellinus *v.* Lentulus
 C. Marcus Figulus 10, 34
 Q. Marcus Rex 17, 10. 18. 23. 19, 8
 C. Marius 37, 1. 67, 16. 69, 15. 72,
   26. 33. 73, 7. 14. 18. 74, 9. 75, 1.
   76, 18. 77, 2. 11. 16. 30. 78, 8.
   11. 81, 5. 7. 13. 15. 19. 85, 34.
   86, 5. 7. 23. 35. 36. 87, 2. 90, 26.
   36. 91, 3. 12. 18. 93, 19. 35. 94,
   9. 26. 95, 1. 22. 29. 96, 27. 97, 2.
   12. 32. 96, 7. 21. 34. 99, 15. 100,
   2. 6. 26. 101, 19. 21. 25. 102, 4.
   18. 103, 13. 107, 1. 27. 108, 5
 Masinissa 41, 23. 28. 33. 43, 18. 46,
   8. 22. 47, 33. 54, 2. 60, 22. 26.
   77, 29. 78, 2. 104, 36
 Massilia 19, 16 (*v. corr.*)
 Massiva 60, 21. 30. 33. 61, 3. 75, 21
 Massugrada 104, 36
 Mastanabal 41, 30. 32. 77, 29
 Mater magna 131 *col.* 10, 18
 Mauretania 13, 35. 49, 21. 51, 12.
   76, 8 Mauri Maurus 50, 28. 51,
   13. 20. 85, 7. 28. 97, 8. 19. 98,
   26. 99, 29. 34. 103, 30. 104, 10.
   15. 29. 105, 2. 107, 8. 16
 Maxumus *v.* Fabius
 Medi 50, 14. 23. 28
 C. Memmius 55, 3. 56, 23. 28. 59,
   15. 25. 60, 1
 Meo-? 132 *col.* 11, 13
 Mesopotamia 124, 17
 Metellus *v.* Caecilius Metelli 159, 20
 Micipsa 41, 30. 42, 6. 20. 43, 2. 13.

- 44, 15. 25. 45, 38. 46, 32. 49, 12.
52, 33. 53, 20. 77, 29. 106, 9
Minerva 157, 21
Q. Minucius Rufus 60, 25. 29
Mithridates 115, 3. 117, 22. 121,
10. 122, 7 Mithridaticum bellum
21, 18
Muluccha 51, 19. 93, 31. 106, 9
Mulvius pons 24, 3
Murena v. Licinius
Muthul 68, 5
Mutudurei 132 *col.* 12, 17
- Nabdalsa 79, 36. 80, 6. 16. 24
Nares Lucanae 137 *col.* 8, 13
Nasica v. Cornelius
Nero v. Claudius
Nicomedes 123, 2. 7. 10
Nigidianum sacrilegium 163, 13
Nobilior v. Fulvius
Nomades 50, 21
Nucerinus 13, 36
Numantia 43, 5. 30. 48, 33. 51, 26.
99, 26 Numantini 42, 28 Nu-
mantinum bellum 42, 19. 43, 14
Numidia Numidae *ab* 41, 15 *pas-
sim* Numidica scuta 95, 1
Nysa 123, 3
- Oceanus 49, 33. 50, 15. 124, 3
Cn. Octavius Ruso 103, 4
L. Octavius 127 *col.* 1, 5. 7. 128
col. 3, 9. 133 *col.* 16, 8
L. Optimus 49, 13
Orestilla v. Aurelia
- Paeligna cohors 103, 17
Cn. Papirius Carbo 142, 28
Parium 123, 25
Paulus v. Aemilius Pauli 157, 24
Persae 50, 14. 15. 28
Perses *rex* 27, 20. 85, 20
Persis 124, 12
M. Petreius 37, 2. 12. 21
Philaeni 84, 16. 29. 81 Philaenon
arae 51, 10
Philippus 111, 14. 122, 22. 25. 27
Phoenixes 51, 1
Picenus ager 16, 4. 17, 14. 22, 34.
35, 13 Picens 112, 31 Picentini
137 *col.* 8, 12
Piso v. Calpurnius, Pupius
Pistoriensis ager 35, 11
Plautia lex 17, 32. 146, 14
- Poeni 84, 25 Punica bella 27, 24
Punicum bellum 64, 30 *secun-
dum* 41, 21 Punica fides 105, 9
Punici libri 50, 3 Punica oppida
51, 16 Punicae urbes 51, 12
Cn. Pompeius 10. 30. 11. 15. 12, 4.
7. 11. 21, 6. 17. 121, 23. 27. 131
col. 11, 5. 12, 5. 21. 133 *col.* 16,
11. 142, 10. 27. 146, 15 Pom-
peiana villa 156, 16
Q. Pompeius Rufus 17, 13
C. Pomptinus 24, 3. 12
Porcia lex 28, 31. 30, 4. 157, 12
M. Porcius Cato 30, 16. 33, 9. 25.
30. 32. 34, 3. 9. 146, 37. 149, 36
M. Porcius Laeca 11, 5. 16, 11
A. Postumius Albinus 61, 29. 34.
62, 13. 19. 31. 63, 5. 65, 15. 66, 7
Sp. Postumius Albinus 60, 24. 61,
4. 18. 26. 29. 63, 7. 65, 32. 66, 7.
72, 17. 83, 25. 88, 13
L. Postumius 150, 4
Ptolemaeus 123, 10. 15
Punicus v. Poeni
M. Pupius Piso 155, 16
Pyrenaeus 118, 25
Pyrrhus 111, 14
- L. Quintius 120, 8
Quirites 56, 33. 57, 11. 29. 59, 9.
87, 6. 15. 19. 26. 88, 3. 6. 28. 89,
32. 90. 11. 25. 111, 1. 112, 7. 15.
113, 34. 116, 32. 117, 13. 118, 1.
119, 16. 120, 12. 35. 121, 4. 30
- Regium 55, 28
Rex v. Marcius
Rhodii 27, 20. 22. 149, 7
Roma Romani Romanus *passim* Ro-
mana urbs 143, 11
Romulus 111, 16
Rufus v. Minucius, Pompeius
Ruso v. Octavius
P. Rutilius Rufus 69, 10. 70, 21. 25.
30. 91, 2.
- L. Saenius 17, 4
C. Sallustius Crispus 158, 12. 159,
18. 24. 160, 12. 161, 16. 162, 16.
163, 14. 164, 12. 165, 13. 166, 6
Samnites 29, 31
Samothesces dei 122, 28
Sanga v. Fabius
Saturninus v. Appuleius

- Scaurus *v.* Aemilius
 Scipio *v.* Cornelius Scipiones 157,
   24. 159, 20
 Scirtus 113, 12
 C. Scribonius Curio 120, 15
 Seleucea 124, 11
 Sempronia 15, 11. 22, 18.
 Ti. Sempronius Gracchus 57, 3. 64,
   29. 65, 3
 C. Sempronius Gracchus 49, 14. 57,
   15. 64, 29. 139, 11 Sempronia
   lex 55, 8
 Septimius 16, 3
 L. Sergius Catilina *ab* 5, 11 *passim*
 Q. Sertorius 117, 21. 118, 26. 119,
   6. 121, 11. 132 *col.* 12, 9. 134
   col. 1, 14
 Q. Servilius Caepio 107, 29
 P. Servilius Isauricus 130 *col.* 8,
   12. 131 *col.* 10, 12
 P. Sestius 158, 4. 162, 9
 Sextius 56, 5
 Sibyllini libri 25, 2
 Siccenses 73, 11. 15.
 Sicilia 55, 28. 29
 L. Sicinius 120, 9
 Sidonii 83, 28 Sidonicus 83, 38
 Silanus *v.* Iunius, Turpilius
 Sisenna *v.* Cornelius
 P. Sittius 13, 36
 Spartacus 136 *col.* 6, 20. 138 *col.*
   9, 17
 Spinther *v.* Cornelius Lentulus
 L. Statilius 11, 7. 23, 11. 25. 24, 21.
   25, 10. 32, 26. 34, 22
 Suco 118, 31
 Sulla, Sullanus *v.* Cornelius
 P. Sulpicius Rufus 115, 1
 Sura *v.* Cornelius Lentulus
 Suthul 62, 3. 13
 Syphax 41, 26. 46, 30
 Syrtes 51, 10. 83, 30. 36.

 Tanais 92, 30
 L. Tarquinius 25, 20. 29. 35. 26, 3
 Tarula 113, 12
 Cn. Terentius 25, 11
 Terentia Ciceronis 156, 13
 Terentun- 134 *col.* 1, 12

 Terracinensis 24, 21
 Thala 82, 8. 23. 31. 83, 17. 84, 33.
   92, 6. 8
 Theraei 51, 9
 Thairnida 44, 38
 C. Thoranius 135 *col.* 3, 16
 Thraces 62, 25
 † Tiburti 165, 4
 Tigranes 122, 15. 123, 18. 32. 37.
 Tisidium 76, 10
 Torquatus *v.* Manlius
 Transpadanus 26, 11 *cf.* Gallia
 Troiani 5, 32
 Tullianum 34, 14
 M. Tullius Cicero 14, 16. 32. 15, 1.
   16, 15. 20. 22. 29. 17, 34. 18, 7.
   20, 8. 22, 29. 23, 8. 14. 24. 24, 2.
   25, 15. 35. 26, 3. 6. 8. 29, 23.
   155, 1. 10. 13. 156, 8. 157, 8. 15
 Tullus *v.* Volcatius
 Turia 118, 31
 T. Turpilius Silanus 78, 27. 28. 79,
   3. 27.
 Turris regia 101, 27
 Tusci 29, 32
 Tusculanum 156, 16

 Vaga 56, 6. 67, 20. 79, 7. 14 Va-
   genses 78, 18. 79, 8. 19. 26
 Valentia 118, 32
 L. Valerius Flaccus 24, 2. 28
 L. Vargunteius 11, 5. 16, 18. 24, 36
 P. Varinius Glaber 135 *col.* 3, 6.
   col. 4, 17. 136 *col.* 5, 3. *col.* 6,
   5. 137 *col.* 8, 8
 Vascones 131 *col.* 12, 8
 P. Vatinius 158, 3. 162, 8
 Vesta 10, 9
 Vettius 112, 30
 P. Umbrenus 22, 1. 5. 14. 27, 5
 L. Volcatius Tullus 11, 21
 T. Volturcius 23, 29. 32. 24, 8. 10.
   28. 25, 24. 26, 18. 25. 33, 2
 Volux 99, 22. 103, 26. 104, 12. 20
 Utica 54, 12. 76, 18. 77, 22. 91, 1.
   102, 22

 Zama 72, 39. 73, 18. 33. 74, 28.
   75, 13

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 02237 1143

